

90^{yil}
TDIU

J.SH.TUXTABAEV,
X.F.UKTAMOV

XAVFSIZLIK VA TEXNOLOGIYA

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

J.Sh.To‘xtabayev, X.F.Uktamov

XAVFSIZLIK VA TEXNOLOGIYA

(Kredit modul bo‘yicha)

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan**

Toshkent – 2021

UO‘K: 004:621.39(075.8)

KBK: 32.97

T 93

T 93

J.Sh.To‘xtabayev, X.F.Uktamov. Xavfsizlik va texnologiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. - 208 b.

ISBN 978-9943-7627-0-1

O‘quv qo‘llanmada xavfsizlik va texnologiya fanining nazariy asoslari va ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda xavfsizlik va texnologiyaga oid tushunchalarning mohiyati, ularning mamlakatimiz iqtisodiyotida namoyon bo‘lish shakllari, xavfsizlikni aniqlash va baholashning chegaraviy parametrlari, xavfsizlik va texnologiya mexanizmlari, xorijiy davlatlarda xavfsizlik va texnologiya rivojlanishini ta‘minlash tajribalari, xavfsizlik va texnologiyaning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ochib berilgan. O‘quv qo‘llanmada keltirilgan mavzularda mamlakatimizda xavfsizlik va texnologiya ni ta‘minlashning o‘ziga xos asosiy konseptual yo‘nalishlari tahlil qilingan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan Iqtisodiy xavfsizlik bakalavr ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, xavfsizlik va texnologiya bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, professor-o‘qituvchilar, izlanuvchilar, magistrantlar va shu sohaga qiziquvchi ko‘p sonli kitobxonlarga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

P.F.Djumanova – i.f.n., dotsent, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti “Mintaqaviy iqtisodiyot va menejment” kafedراسى;

A.E.Yadgarov – i.f.n., dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Iqtisodiy xavfsizlik” kafedراسى.

UO‘K: 004:621.39(075.8)

KBK: 32.97

ISBN 978-9943-7627-0-1

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021,

© J.Sh.To‘xtabayev, X.F.Uktamov. 2021.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida xavfsizlik va texnologiya alohida o‘ringa ega bo‘lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o‘rin tutadi. Bizga ma‘lumki, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlashning dolzarbligi uning xavfsizlik va texnologiya, barqarorlikni ta‘minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o‘zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo‘lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun mamlakatda xavfsizlik va texnologiyani rivojlantirish, unda bo‘ladigan tahdidlarning oldini olish masalasi yuzaga keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”dagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan dasturning “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan uchinchi yo‘nalishning 3.2-bandida “Tarkibiy o‘zlashtirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish” vazifalari belgilangan. Dasturning 5- bo‘limi “Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash hamda chuqur o‘ylangan, o‘zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo‘nalishlar” nomli yo‘nalishning 5.1-bandida O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suverentiteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish; axborot xavfsizligini ta‘minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga qarshi o‘z vaqtida va munosib harakatlarni tashkil etish; davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, O‘zbekiston qurolli kuchlarining jangovor qudrati va salohiyatini oshirish; atrof tabiiy muhit, aholi salomatligi va genefondiga zarar yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish tizimini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan. Shundan kelib chiqib qayd etish lozimki, mamlakatimizda xavfsizlik va texnologiyani rivojlantirishni, ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirish muhim

ahamiyatga ega. Shu boisdan, mazkur o'quv qo'llanmada mamlakatda xavfsizlik va texnologiya rivojlanishining institutsional yo'nalishlari bo'yicha maqsad va vazifalar bayon etilgan¹.

Xavfsizlik va texnologiya fanining maqsadi talabalarga xavfsizlik va texnologiya rivojlantirishni ta'minlash va uning munitsipial shakllanishini baholashga oid nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan zarur bilimlar berishdan iborat. Ushbu fanning vazifasi talabalarga xavfsizlik va texnologiyaning nazariy asoslarini o'rgatish; xavfsizlik va texnologiya tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish usublari va vositalarini tushuntirish; xavfsizlik va texnologiya bo'ladigan tahdidlarni bartaraf etish yo'llarini o'rgatish; xavfsizlik va texnologiya darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanib tahlil qilish va ularni baholash bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirish.

Xavfsizlik va texnologiya o'quv fanini talabalar tomonidan o'zlashtirilishi jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- haqiqiy faktlarni iqtisodiy nuqtayi-nazardan tahlil qilish va izohlash imkonini beradigan xavfsizlik va texnologiya bo'yicha bilimlarga ega bo'lish;

- xavfsizlik va texnologiya o'rganishning asosiy tadqiqot O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni. usullari va uni shakllanish omillarini tushunish;

- xavfsizlik va texnologiyani darajasini belgilovchi tizim indikatorlaridan foydalanib milliy va mintaqada iqtisodiy xavfsizlik darajasini monitoring qilish va baholash qobiliyati;

- xavfsizlik va texnologiyani rivojlanishiga erishishda analitik mulohazalardan foydalana bilish;

- iqtisodiy muammolarni topish va hal qilish uchun analitik tadqiqotlardan foydalanish;

- xavfsizlik va texnologiyani muammolarni jamoaviy ravishda tushunish va tahlil qilish;

- turli iqtisodiy muammolarning ahamiyatini, shuningdek ushbu muammolarini hal qilishga qaratilgan siyosatning ijtimoiy ta'sirini tanqidiy baholay olish;

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

- xavfsizlik va texnologiya bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni tahlil qila olishi, bu borada taklif va tavsiyalar ishlab chiqish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasida xavfsizlik va texnologiya rivojlanishini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo'llashda O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, Prezident farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda 5232400 – "Iqtisodiy xavfsizlik" ta'lim yo'nalishlarining "Xavfsizlik va texnologiya" fanining o'quv dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu o'quv qo'llanmada o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasidan foydalanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsadi, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

"Xavfsizlik va texnologiya" fanining o'quv qo'llanmasi asosan oliy o'quv yurtlarining bakalavriat ta'lim yo'nalishining 5232400 – Iqtisodiy xavfsizlik talabalarini uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, xavfsizlik va texnologiya muammolari bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin. Ushbu o'quv qo'llanma xavfsizlik va texnologiya bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz. Mualliflar "Xavfsizlik va texnologiya" fanining o'quv qo'llanmasi sifatida unga bildirilgan fikr, mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar va ularni keyingi nashrlarga tayyorlash va chop etish jarayonida yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

1-BOB. XAVFSIZLIK VA TEXNOLOGIYA FANINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

1.1. Xavfsizlik va texnologiya fanining fan sifatida o'rganilishi

Xavfsizlik va texnologiya tizimi o'z ichiga xatar, xavfsizlikni ta'minlovchi axborot tizimlari kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Xavfsizlik yechimining turli yo'llarini topish, tanlash va o'zgartirish faqat muqobil variantlar mavjud bo'lgandagina mumkin bo'ladi. Shu sabab xavfsizlik va texnologiyaning zaruriy sharti izlanishida va turli-tumanlik holatida iqtisodiy faoliyatning usullarini tanlash erkinligida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, mamlakatda xavfsizlikni ta'minlashda axborot texnologiyalar tizimini qo'llamaslikni tasavvur etish mumkin emas.

Mamlakat iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirishda xavfsizlik va texnologiya masalalari dolzarbligi oshib bormoqda. Har bir mamlakatda xavfsizlik muayyan ravishda baholaydi va qaror qabul qiladi. Xavfsizlikni ta'minlashda axborot texnologiyalarini qo'llash ko'lami tobora kengayib bormoqda. Shu boisdan, xavfsizlikni ta'minlashda axborot tizimlaridan samarali foydalanishni boshqarish va ta'sir darajasini minimallashtirish o'ta muhim masalalardan biri hisoblanadi.

O'tgan asrning 90-yillari boshidan milliy xavfsizlik va uning ajralmas qismi bo'lgan iqtisodiy xavfsizlik muammosi o'ta keskinlashdi. Bunday holat noan'anaviy qarorlar qabul qilishni hamda asos bo'lib xizmat qilgan yondashuvlarni qaytadan ko'rib chiqishni talab etadi. Masalaning bunday qo'yilishiga birinchidan, O'zbekistonda amalga oshayotgan tub o'zgarishlar, ikkinchidan mamlakatdagi demokratik jarayonlar uning ham tashqi, ham ichki munosabatlariga tegishli ekanligi sabab bo'ladi.

Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlarning murakkablashuvi va globallasuvi, xalqaro terroristik tashkilotlarning faollashganligi, iqtisodiy va uyushgan jinoyatchilik miqyoslarining bir muncha kengayganligi, ekologik sharoitning yomonlashganligi xatto barqaror iqtisodiy tizimlar uchun ham xavf tug'dirishi mumkin ekanligi bu muammolarga jiddiy qarash zaruriyatini keltirib chiqardi.

Bunday sharoitda dunyoning ko'pgina mamlakatlari milliy xavfsizlik konsepsiyalarini ishlab chiqdilar. O'zbekistonda ishlab chiqilgan konsepsiyada milliy xavfsizlik fuqarolar, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlarining hamda tabiatiga ko'ra xilma-xil bo'lgan faoliyat turlarining ichki va tashqi xavflardan himoyalanganligi deb talqin qilinadi. Ayni paytda iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning bir bo'lagi bo'lib yuzaga chiqadi. Iqtisodiy xavfsizlikning bunday o'rni iqtisodiyotning jamiyat hayotida tutgan o'rni bilan belgilanadi. Tarix sabog'i shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotda barqarorlik mavjud ekan, insonlarning barcha hayotiy faoliyatlarida ham barqarorlik ta'minlanadi. Demak, makroiqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash xavfsizlikning barcha tizimining bazaviy elementi sifatida yuzaga chiqadi.

“Xavfsizlik va texnologiyalar” fanini o'rganishdan maqsad – talabalarda xavfsizlik va texnologiya nazariyasi va uslubiya-tini o'rgatish, iqtisodiyotning turli bo'g'inlariga investitsiyani jalb etishni tashkil etish usullari bo'yicha bilim, ko'nikma va malaka shakllantirishdir. Fanning vazifasi – talabalarda bozor iqtisodiyoti sharoitida texnologik xavfsizlikni ishlab chiqish, amalga oshirish va ularning samaradorligini baholash bo'yicha bilim va ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar, shuningdek xalqaro xavfsizlik tadqiqotlari sifatida tanilgan bo'lib, an'anaviy ravishda xalqaro aloqalarning keng intizomining akademik sohasi hisoblanadi. Sovuq urush davrida ushbu sohada xalqaro aloqalar jadal rivojlanib bordi va bu davrga misollar sifatida 20-asr o'rtalarida Tomas Shelling va Genri Kissinzer kabi realist siyosatshunoslarning akademik asarlari ham o'rin olgan. Birinchi navbatda yadroviy tiyilish to'g'risida. Ushbu soha asosan siyosatshunoslik va davlat siyosati dasturlarida mavjud bo'lsa-da, tarix, geografiya (stressli klassik geosiyosat), harbiy fanlar va kriminologiya sohalaridagi bilimlarni o'z ichiga olgan fanlararo yondashuv tobora keng tarqalgan. Shuning uchun xavfsizlik va texnologiya bo'yicha tadqiqotlar qiziqarli va muhim bo'lganligi sababli, tortishuvlar sohasi sifatida bahslidir.² Nyu-Yorkdagi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xavfsizlik Kengashi

² Williams, Paul (2012) *Security Studies: An Introduction*, Abingdon: Routledge

palatasining, Norvegiya xonasi mamlakatlardagi xavfsizlik muommolari aynan shu kengashda ko‘rib chiqiladi (1-rasm).

1-rasm. Nyu-Yorkdagi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xavfsizlik Kengashi palatasining, Norvegiya xonasi

Texnologiya – bu tovarlarni ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko‘rsatishda qo‘llaniladigan texnika va jarayonlar to‘plami yoki ilmiy tadqiqotlar kabi maqsadlarni bajarishdir. Texnologik harakat – bu ijtimoiy jarayondir.³ ”Ijtimoiy omillar va texnologiyalar bir-biriga bog‘liq bo‘lib, ular bir-biriga bog‘liq bo‘lishi kerak. Bunga ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillar texnologiyaga xos bo‘lishi va ijtimoiy tuzilish qanday texnologiyalarga ta’sir qilishi kabi jihatlar kiradi. Boshqacha qilib aytganda, "texnologik ilmiy hodisalar ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, psixologik hodisalar bilan uzviy ravishda birlashtirilgan, shuning uchun" texnologiya "asarlar, texnika, tashkilotlar va tizimlarning spektrini o‘z ichiga oladi"⁴.

Miloddan avvalgi 4-ming yillikdan oldin ixtiro qilingan g‘ildirak hamma joyda tarqalgan muhim texnologiyalardan biridir. "Ur standarti" ning ushbu tafsiloti, v. Miloddan avvalgi 2500 yilda shumerlar aravasi namoyish etilgan va dunyodagi birinchi texnologiyalardan biri hisoblanadi (2-rasm).

³ Goldman, S. (1992). No Innovation Without Representation (pp. 148-160). Troy, New York: Rensselaer.

⁴ Woodhouse, E. (2013). In The Future of Technological Civilization (Revised ed., pp. 1-258).

2-rasm. Miloddan avvalgi 4-ming yillikdan oldin ixtiro qilingan g'ildirak hamma joyda tarqalgan muhim texnologiyalardan biridir. "Ur standarti" ning ushbu tafsiloti, v. Miloddan avvalgi 2500 yilda shumerlar aravasi namoyish etilgan

Bunga Fan va Texnologiyalarni o'z bilimlarini ishlab chiqarish texnikasi, metodikasi va aralashuvlarini ishlab chiqishga bo'lgan qiziqish kiradi. Jurnal antropologiya, sotsiologiya, tarix, falsafa, siyosatshunoslik, ta'lim fanlari va kommunikatsiyalarni o'rganish kabi ko'plab sohalardagi ilm-fan va texnologiyalarni o'rganish bilan nazariy yoki empirik aloqalarga asoslangan yuqori sifatli hissalarini qabul qiladi.

1.2. Fanning predmeti, obykti va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Mamlakatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etish sharoitlarida respublikaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash fanning predmetini tashkil etadi. Bozor munosabatlariga o'tish va global iqtisodiyotga integratsiyalashuv jarayonidagi O'zbekistonning iqtisodiyotida xavfsizlikka qarshi texnologiyalarni qo'llash ushbu fanning obykti bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar iqtisodchi-olimlarining o'rganilayotgan muammolar va masalalarga bag'ishlangan ilmiy ishlari, ilmiy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalari, vaqtli matbuotda chop etilgan ilmiy maqolalar,

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh. Mirziyoyev asarlarida bayon qilingan fanning predmetiga bog‘liq bo‘lgan fikr-mulohazalari, O‘zbekiston Respublikasining Qonunlari, turli me‘yoriy xujjatlar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari fanning nazariy va metodologik asosini tashkil etadi.

Respublikaning milliy iqtisodiyotida bo‘layotgan o‘zgarishlarni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarda amalga oshayotgan jarayonlarni kuzatmasdan, ularni o‘rganmasdan turib mamlakatning milliy xavfsizligini, uning bir bo‘lagi bo‘lgan iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash borasida fikr yuritish qiyindir. Shuning uchun ham “Xavfsizlik va texnologiyalar” fanini boshqa iqtisodiy fanlar bilan birgalikda o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

“Xavfsizlik va texnologiyalar” fani o‘quv rejasida ko‘zda tutilgan fanlar, jumladan, “Iqtisodiy xavfsizlik” “O‘zbekiston milliy iqtisodiyoti”, “Statistika”, “Xorijiy mamlakatlar iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar”, “Global iqtisodiyotga integratsiya”, “Huquq” kabi fanlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Yevropa hamjamiyatining "GOKM-O8E" loyihasi texnik jihatdan rivojlangan mamlakatlarda hayot xavfsizligi sohasida mutaxassislarni o‘qitishning konseptual tamoyillari to‘g‘risida g‘oya beradi. Mutaxassislar ta‘limining asosini xavfsizlik va texnologiya fani tashkil etadi, uning tuzilishi 3-rasmda keltirilgan. Yevropa konsepsiyasiga muvofiq xavfsizlik fanlari ikki qismdan iborat: maxsus, voqealar, holatlar, hodisalarni o‘rganadi va umumiy, insonparvarlik, tabiiy fanlar, muhandislik, gumanitar fanlar, jamiyat tarkibiy qismlaridan iborat bo‘lib, insonni shakllantiradi. Axir hayot xavfsizligi muammosi, avvalambor, xavf-xatarga asoslangan yondashuvga asoslangan xavfsizlikni boshqarish bo‘yicha yangi dunyoqarash muammosidir. Xavfsizlik va texnologiya fanlari falsafa, muhandislik fanlari, tilshunoslik Matematika, fizika, kimyo, biologiya, qurilish texnikasi, mexanik, muhandislik, tibbiyot, psixologiya, ergonomika, pedagogika, Sotsiologiya, iqtisod, huquq kabi fanlar bilan uzviy bog‘liqdir (3-rasm). Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli arxeyik darajalari, shuningdek uning funksional yo‘nalishlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi sifatida qaraladi.

3-rasm. Xavfsizlik va texnologiya fanlarining boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqligi

Xavfsizlik va texnologiya fanlari iqtisodiy fanlar bilan o‘rganish zarur chunki, bir-birlari bilan o‘zaro bog‘langan bo‘lib, ular jamiyat a‘zolarining mustaqilligini ta‘minlash, xalq farovonligi va turmush darajasini oshirish, uning madaniyati ma‘naviy qadriyatlarini saqlashga bo‘lgan intilishlarini ifodalaydi.

Rus olimi L.Abalkinning ta‘kidlashicha, mamlakatning o‘z-o‘zidan rivojlanish va taraqqiy etishga qodirligi ayniqsa hozirgi paytda o‘ta muhimdir. Investitsiya va innovatsiyalar uchun kerakli muhitni yaratish, ishlab chiqarishni muntazam modernizatsiya qilish, xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajasini oshirish kabilar milliy iqtisodiyotning barqarorligining zarur va muhim shartlaridan biri bo‘lib hisoblanadi .

4. rasm. Xavfsizlik fanning iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o‘rni

Mamlakatning zamonaviy iqtisodiyoti iqtisodiy va siyosiy omillar ta’sirida tashqi va ichki muhitning doimiy o‘zgarishi sharoitida. Ushbu beqarorlik davlat, jamiyat va xo‘jalik yurituvchi subyektlardan nafaqat o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish yo‘llarini topishni, balki mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi tizimini ta’minlash uchun faol choralarni ko‘rishni talab qiladi. Umumiy xavfsizlik fanlari sxematik ravishda xavfsizlik bo‘yicha mutaxassislarning faoliyat doirasi shakllari atrof muhit, ish, yo‘l harakati, mehnat sohasi kabi shakllarda namayon bo‘ladi (4 rasm va 1-jadval).

1-jadval.

Sxematik ravishda xavfsizlik bo‘yicha mutaxassislarning faoliyat doirasi shakllari

Mehnat sohasi	Har bir soha boshqasi bilan bog‘liq
Umumiy xavfsizlik fani	Umumiy tamoyillar
Ish	Energetika, sanoat, ijro etuvchi hokimiyat
Xususiy	Hayot, dam olish, sport
Atrof-muhit	Tabiat, havo, tuproq, suv
Transport	Havo, suv, yo‘llar, quvur transporti

Muammo bo'yicha tadqiqotlar va nashrlarni tahlil qilish. Xavfsizlik va texnologiyaning ko'p qirrali muammosini hal qilish doimo olimlarining diqqat markazida. So'nggi yillarda muammoning ayrim masalalarini, xavfsizlik va texnologiya nazariyasi va amaliyotini o'rganish bilan bog'liq ko'plab nashrlar mavjud⁵.

1.3 Xavfsizlik va texnologiya fanining iqtisodiy islohotlar davridagi maqsadi va asosiy vazifalari

Agar xavfsizlik va texnologiyani umumiy ilmiy kategoriya deb hisoblasak, u holda u ko'rib chiqilayotgan texnologik tizimning ma'lum bir holati sifatida tariflanishi mumkin, bunda ikkinchisi, bir tomondan, tashqi va ichki tahdidlarning beqarorlashtiruvchi ta'siriga dosh bera oladi, ikkinchidan, uning ishlashi tizim elementlariga tahdidlar yaratmaydi. Ushbu ta'rif bilan tizimlarning xavfsizlik choralari tashqi va ichki tahdidlarning beqarorlashtiruvchi ta'siriga qarshi turish qobiliyati nuqtayi nazaridan – tizimning o'z tuzilishini saqlab qolish qobiliyati (darajasi)dir. Tizim elementlari va tashqi muhitga tahdid nuqtayi nazaridan beqarorlashtiruvchi omillar ta'sirida ishlash texnologiyasi va samaradorligi - tizimning o'zi yoki tashqi muhit uchun xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan bunday beqarorlashtiruvchi omillarning paydo bo'lishi ehtimoli (darajasi)dir.

Axborot xavfsizligi – bu bir tomondan, tashqi va ichki axborot tahdidlarining beqarorlashtiruvchi ta'siriga dosh bera oladigan, boshqa tomondan, uning ishlashi elementlarga axborot tahdidlarini yaratmaydigan, ko'rib chiqilayotgan tizim holati. tizimning o'zi va tashqi muhit. Aynan ushbu axborot xavfsizligi konsepsiyasi “Axborot xavfsizligi doktrinasi” va Rossiya Federatsiyasining axborot xavfsizligi sohasidagi qonunchiligini tashkil etadi (“Axborot xavfsizligi – bu axborot sohasidagi shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy manfaatlarini ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilish holati”).

Mamlakatimizda avtomatlashtirilgan tizimlarda axborotni muhofaza qilish bo'yicha ishlar doimiy ravishda davom etmoqda, chunki elektron kompyuterlar maxfiy ma'lumotlarni qayta ishlash uchun muntazam ravishda foydalanila boshlandi. Tabiiyki, bular

⁵ <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3169>

birinchi navbatda, davlat va harbiy boshqaruv organlari, maxsus bo'limlar, mudofaa sanoati va birinchi navbatda aynan shunday malumotlar bilan shug'ullanadigan boshqa tashkilotlar edi. Shu munosabat bilan, uzoq vaqt davomida, axborotni muhofaza qilish sohasidagi barcha ishlar, qoida tariqasida yopiq bo'lib, maxsus nashrlar epizodik va fratik xarakterga ega edi. Shunday qilib, yaqin vaqtgacha axborot xavfsizligini taminlashning biron bir umumiy metodologiyasini shakllantirish uchun zarur obektiv zarur shartlar mavjud emas edi. Shu bilan birga, yetakchi xorijiy mamlakatlarda (va birinchi navbatda, AQSHda) 60 – 70-yillarda ko'rib chiqilayotgan masalalar bo'yicha ochiq matbuotda nashr etilgan. O'tgan asr deyarli massivga aylandi. Bundan tashqari, jurnal maqolalari bilan bir qatorda monografiyalar paydo bo'la boshladi va axborot xavfsizligi bo'yicha mustaqil fanlar yetakchi universitetlarning o'quv dasturlariga kiritila boshlandi. Shuni ta'kidlash joizki, axborotni muhofaza qilishning yondashuvlarini ishlab chiqishni davriylashtirishga urinish qilingan va ushbu rivojlanishning butun oralig'i quyidagicha tavsiflangan uchta davrga bo'lingan:

1) asosan apparat va dasturiy taminotni o'z ichiga olgan, rasmiy ravishda ishlaydigan mexanizmlar orqali ishonchli axborot himoyasini taminlashga, OS va DBMS tarkibidagi dasturlarning konsentratsiyasiga;

2) rasmiy himoya mexanizmlarini yanada rivojlantirish, boshqaruv komponentini – xavfsizlikning asosiy qismini ajratish, himoya qilishning norasmiy vositalarini ishlab chiqish, himoyaga tizimli yondoshish asoslarini shakllantirish;

3) ikkinchi bosqich mexanizmlarini yanada takomillashtirish, doimiy jarayon sifatida muhofaza qilish bo'yicha qarashlarni shakllantirish, axborotni muhofaza qilish standartlarini ishlab chiqish, himoya funksiyalarini apparat tomonidan amalga oshirish tendensiyasini kuchaytirish, axborotni muhofaza qilish, malumotlarni qayta ishlash tizimlarining arxitekturasi va ularning ishlash texnologiyasi o'rtasidagi bog'liqlik to'g'risida xulosa shakllantirish.

Xavfsiz rivojlanishni barqaror o'sishini ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi. Xavfsizlik milliy xavfsizlikning

muhim tarkibiy qismi, uning moddiyatosi bo'lib hisoblanadi. Xavfsizlik kategoriya sifatida davlatchilik shakllangan hamda jamiyat o'z manfaatlarini anglab yetgan davrlardan paydo bo'laboshlagan. Xavfsizlik o'zining obyekt va subyektlariga ega bo'lib, uning obyektideganda mamlakatning tizimi hamda uni tashkil etuvchi elementlari tushuniladi.

Xavfsizlik obektlariga quyidagilar kiradi:

- tabiiy boyliklar;
- inson resurslari, mehnatga layoqatli aholi;
- ishlab chiqarish fondlari;
- ko'chmas mulk;
- moliyaviy resurslar;
- xo'jalik tizimlari;
- mintaqalar;
- oila;
- inson.

Xavfsizlik subektlari quyidagilardan iborat:

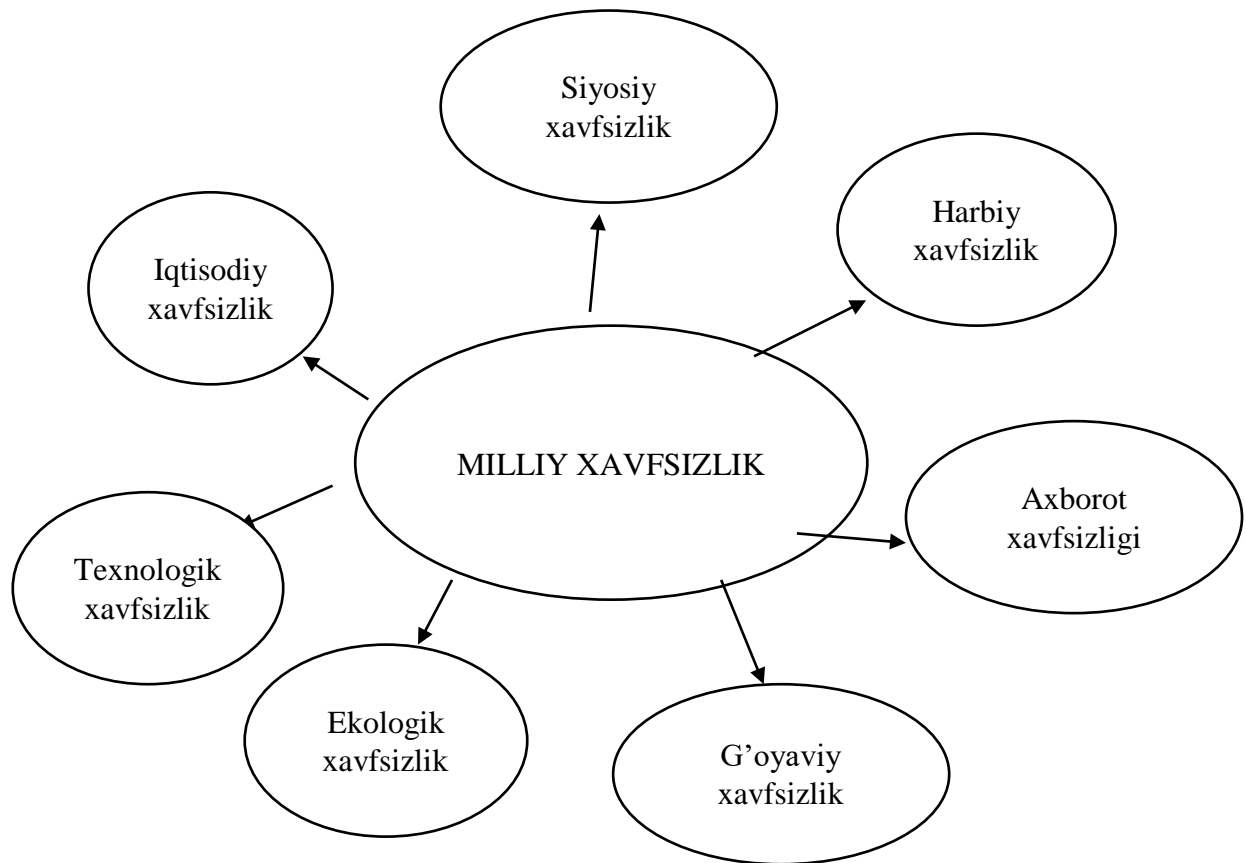
- funksional va tarmoq vazirliklari hamda idoralari;
- soliq xizmatlari;
- bojxona xizmatlari;
- banklar;
- birjalar;
- sog'liqnim saqlash;
- sug'urta kompaniyalari;
- qonun chiqaruvchi organlarning tegishli qo'mita va komissiyalari;
- mahsulot ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar, ish va xizmatlar ko'rsatuvchilar;
- iste'molchilar jamiyatlari.

Xavfsizlikning quyidagi turlari mavjud:

- ishlab – chiqarish –texnologik sohalardagi xavfsizlik;
- sanoat sohasidagi xavfsizlik;
- oziq-ovqat xavfsizligi;
- demografik xavfsizlik;
- moliyaviy xavfsizlik;
- axborot xavfsizligi;
- tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi xavfsizlik va h.k.

Xavfsizlik va texnologiyani mezonlarga asoslangan holda o'rganis deganda, ya'ni resurs salohiyati va uning rivojlanish imkoniyatlari, resurslardan foydalanish samaradorligi darajasi, raqobatbardoshligi va hokazolarni baholash tushuniladi. Xavfsizlik va texnologiya milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi bo'lganligi bois ham uni ta'minlash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mamlakatning har sohasida yuksalishining asosiy shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Mutaxassislarning fikricha, "ushbu dolzarb masalada yengil fikrlash yoki muqarrar xavfga bepisandlik bilan qarash, uni kamaytirib ko'rsatish qanday oqibatlariga olib kelganligi haqida tarixdan istalgancha misollar keltirish mumkin". Xavfsizlik va texnologiya davlat xavfsizligi tizimidagi muhim yo'nalish bo'lib, mamlakat mudofaa qobiliyatini ta'minlash, jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash, ekologik halokatlardan himoya qilish kabi yo'nalishlar bilan bir qatorda turadi. Mana shu yo'nalishlar bir – birini to'ldirib turadi va bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Chunki, mamlakat baquvvat bo'lmasa, u barqaror rivojlanmasa, ushbu mamlakatning mudofaa qobiliyatini ta'minlash mushkul bo'lib qoladi. Ayni paytda, mamlakatda ijtimoiy barqarorlik ta'minlanmas ekan, uning mudofaa qobiliyati ham mustahkam bo'lmaydi va iqtisodiyoti samarali rivojlanmaydi.

Xavfsizlik va texnologiya tushunchasining mazmun va mohiyatini yoritib berishdan oldin milliy xavfsizlik tushunchasiga to'xtalib o'tish kerak bo'ladi. Chunki xavfsizlik va texnologiya milliy xavfsizlikning ajralmas qismi hisoblandi. Milliy xavfsizlik manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli sifatida manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish va farovonlikka intilish to'g'risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi. Mamlakatning milliy xavfsizligi uning milliy manfaatlarini turli siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ekologik, g'oyaviy va boshqa omillar ta'siri va tahdidlardan himoya qilishga yo'naltiriladi. Shuning uchun ham milliy xavfsizlik tarkibi murakkab tuzilishga ega bo'lib, siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ekologik, g'oyaviy, mafkuraviy, axborot xavfsizligini, texnologik xavfsizlik o'z ichiga oladi (5-rasm).

5-rasm. Milliy xavfsizlik turlari

Iqtisodiy xavfsizlik mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustaqil, barqaror rivojlanishiga qodirligini ta'minlashga yo'naltirilgan. Respublikamizda xavfsizlik masalasi mamlakat milliy xavfsizligining bir qismi sifatida birinchi marta O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobida ko'rib chiqildi. Unda mamlakatning milliy xavfsizligi, uning ajralmas qismi bo'lgan iqtisodiy xavfsizlik masalalari nazariy jihatdan chuqur tahlil qilindi. Hozirgi paytda xavfsizlik bu – mamlakatni doimiy barqaror rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarning umummilliy majmuasi bo'lib, u albatta davlatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligi va mustaqilligini hamda tashqi va ichki tahdidlarga qarshi turish mexanizmini ko'zda tutadi. Ilmiy adabiyotlarda va darsliklarda «xavfsizlik» tushunchasining turlicha talqinlari berilgan. Bir guruh olimlar mazkur tushuncha mazmunini mamlakatning yetarli mudofaa salohiyatini, davlat siyosatining

ijtimoiy yo‘naltirilganligini, milliy manfaatlarni himoya qilishni kafolatlashga qodir bo‘lgan iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining ahvoli sifatida ta’riflaydi.⁶

Boshqa bir guruh olimlar esa o‘rganilayotgan tushunchani hokimiyat institutlarining iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan, milliy manfaatlarni himoya qilish va ro‘yobga chiqarish hamda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta’minlash mexanizmlarini yaratishga qodirligi va tayyorligi, deb talqin qiladilar.

A. Isaxodjeyev va A. Rasulevlarning fikricha, xavfsizlik bu faqat milliy manfaatlarni himoya qilishdan iborat bo‘lmay, davlat hokimiyati institutlari, ijtimoiy assotsiatsiyalar, xususiy sektorning mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining milliy manfaatlarini amalga oshirish va himoya qilish mexanizmini yaratish, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta’minlashga tayyorligi va qobiliyatidir.⁷ “Xavfsizlik” deganda mamlakatni ijtimoiy, siyosiy va mudofaa qobiliyatining yetarli darajasini ta’minlash imkonini beradigan holati tushuniladi. “Xavfsizlik” – bu xalqning (davlat orqali) mustaqil ravishda, tashqaridan bo‘ladigan aralashish va taziqlarsiz o‘z iqtisodiy taraqqiyot yo‘li hamda shakllarini belgilashidir. “Xavfsizlik” – bu nafaqat milliy manfaatlarni himoyalanganligi, balki hokimiyat institutlarining mamlakatni rivojlantirish borasidagi milliy manfaatlarni amalga oshirish va himoyalash mexanizmlarini yaratishga bo‘lgan tayyorligi va qobiliyati hamdir.

Rossiyalik mashhur olim, akademik L. Abalkin «Xavfsizlik» tushunchasining uchta asosiy elementini ajratib ko‘rsatgan. Bular: mustaqillik, milliy barqarorlik mamlakatning o‘z-o‘zidan rivojlanish va taraqqiy etishga qodirligi.⁸

L.Abalkinning fikricha, iqtisodiy mustaqillik absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga bog‘liq qilib qo‘yadi. Bunday sharoitlarda iqtisodiy mustaqillik

⁶ Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998, с.12

⁷ Isaxodjeyev A., Rasulev A. Xufyona iqtisodiyot va iqtisodiy xavfsizlik. –Т.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2004, 157-bet.

⁸ Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение.// Вопросы экономики. 1994, № 12, с. 45

milliy resurslarni nazorat qilish imkoniyatini bildiradi. Ishlab chiqarish, samaradorlik va mahsulot sifatining shunday darajasiga erishish kerakki, u mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlasin va jahon savdosida, kooperatsiya aloqalarida va fan-texnika yutuqlarini ayirboshlashda teng ishtirok etish imkoniyatini bersin. Milliy iqtisodiyotning barqarorligi esa mulkchilikning barcha shakllarini himoya qilish, tadbirkorlik faolligi uchun sharoit va kafolatlarni yaratish, barqarorlikka putur yetkazishi mumkin bo'lgan omillarga (masalan, iqtisodiyotda kriminal tuzilmalar bilan kurash, og'ir ijtimoiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan daromadlar taqsimlanishida katta tafovutlarga yo'l qo'ymaslik) to'siq bo'lish imkoniyatlarini bildiradi.

L.Abalkinning ta'kidlashicha, mamlakatning o'z-o'zidan rivojlanish va taraqqiy etishga qodirligi ayniqsa hozirgi paytda o'ta muhimdir. Investitsiya va innovatsiyalar uchun kerakli muhitni yaratish, ishlab chiqarishni muntazam modernizatsiya qilish, xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajasini oshirish kabilar milliy iqtisodiyotning barqarorligining zarur va muhim shartlaridan biri bo'lib hisoblanadi⁹. Xavfsizlik iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holatidirki, bunday holatda mamlakat milliy manfaatlarining kafolatli himoyalangani, mamlakat iqtisodiy rivojining ijtimoiy yo'naltirilganligi, ichki va tashqi jarayonlar rivojidagi eng noqulay sharoitda ham mudofaa salohiyatining yetarli darajada ta'minlanganligini ifoda etadi. Iqtisodiy xavfsizlikning quyidagi darajalari mavjud: xalqaro (global va mintaqa darajasida); milliy, lokal (mamlakat ichidagi mintaqa yoki tarmoq darajasida); xususiy (firma va shaxs darajasida). Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik – bu har bir davlat, ya'ni dunyo hamjamiyati a'zosining o'z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta'minlangandagi holatidir. Xalqaro iqtisodiy xavfsizlikni amalga oshirishda taraqqiyot modellarini zo'rlab o'tkazish, iqtisodiy va siyosiy jihatdan majburlashdan voz kechish, har qanday xalqning o'z mustaqil yo'lini tanlash huquqini tan olish, turli mulkchilik shakllari va manfaatlarining mavjudligini qonuniy

⁹ Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение.// Вопросы экономики. 1994, № 12, с.

ekanligini hurmatlash yo‘lidan boriladi. Milliy iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining milliy manfaatlarni kafolatli himoyalanganligi, mamlakat rivojlanishining ijtimoiy yo‘naltirilganligi, yetarli iqtisodiy va mudofaa salohiyatining ta‘minlangandagi holatini ifodalaydi. Korxonalar (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi – ma‘muriyat va personal tomonidan amalga oshiriladigan huquqiy, tashkiliy- iqtisodiy va injener-texnik chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarning ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir¹⁰.

Ko‘pchilik mutaxassislarning fikricha, texnologik xavfsizlikni ta‘minlash borasida chora-tadbirlarni ishlab chiqishda unga ta‘sir etuvchi barcha omillarni va birinchi navbatda iqtisodiyotning samaradorligini oshirishni hisobga olish kerak bo‘ladi. Shunday qilib, iqtisodiy xavfsizlik milliy iqtisodiyotning izchil va samarali o‘rinishini ta‘minlay oladigan ichki va tashqi shart-sharoitlar yig‘indisini hamda uning jamiyat, davlat, shaxsning ehtiyojlarini qondira olish, tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini ta‘minlay olish, turli tahdidlardan himoyasini kafolatlay olish qobiliyatini ifodalaydi. Bundan kelib chiqadiki, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi birinchi navbatda iqtisodiyotning samaradorligi bilan ta‘minlanishi kerak, ya‘ni iqtisodiyot yuqori mehnat unumdorligini ta‘minlash, mahsulot sifatini oshirish, raqobatbardoshlikni ta‘minlash asosida o‘zini o‘zi himoya qilishi zarur.

Bu esa davlat organlari, iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlari va tashkiliy tuzilmalari tomonidan qo‘llab quvvatlash kerak.

1.4. Xavfsizlik va texnologiya fanining mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda tutgan o‘rni

Iqtisodiy xavfsizlik g‘oyalari va u bilan bog‘liq bo‘lgan “Xavfsizlik va texnologiya” tushunchasi mamlakatimizga respublikamiz mustaqilligi e‘lon qilinganidan so‘ng kirib kela boshladi. Mustaqillikdan avval bunday tushunchalar mutaxassislarning tor doirasigagina ma‘lum edi. Sobiq Ittifoq davrida ushbu masalaga

¹⁰ Abulqosimov X.P. Iqtisodiy xavfsizlik. T.: Akademiya, 2006, 111 – b

bag'ishlangan ikkita kitob birinchi marta ("Xorijiy adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik masalalari" va "Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik") 1988 yilda bosilib chiqqan edi. 90-yillarda iqtisodichilarning maqolalarida va ommaviy axborot vositalarida "iqtisodiy xavfsizlik" iborasi qo'llanila boshlandi.

Rossiyaning iqtisodiy xavfsizligi muammolari bo'yicha birinchi maqolalar "Вопрос экономики" jurnalida bosilib chiqa boshladi. Masalaning nazariy tomonlari L.Abalkin, A.Arhipov kabi taniqli rossiyalik iqtisodchi olimlari maqolalarida keng yoritib berilgan. Keyinchalik rossiyalik boshqa yirik iqtisodchilar ham ushbu muammoni o'rganish bo'yicha munozaralarga qo'shildilar. 1997 yilda Ye.A.Oleynikovning tahriri ostida "Osnovo' ekonomicheskoy bezopasnosti. (Gosudarstvo, region, predpriyatiye, lichnost), V.S.Zagashvilining "Ekonomicheskaya bezopasnost Rossii" deb nomlangan kitoblari Rossiyada nashr etildi. Ularda muammoning nazariy va uslubiy asoslari ishlab chiqildi. Iqtisodiy xavfsizlik masalasi davlat, mintaq, korxon va shaxs darajalarida ko'rib chiqildi.

Respublikada keyingi yillarda iqtisodiy xavfsizlik masalalariga bag'ishlangan monografiya, o'quv qo'llanmalari chop etila boshlandi. Masalan, prof. A.Ishmuxamedovning "Iqtisodiy xavfsizlik" o'quv qo'llanmasi, A.Isaxodjeyev va A.Rasulevlarning "Xufyona iqtisodiyot va iqtisodiy xavfsizlik" monografiyalari. Bu borada professor H.P. Abdulqosimov ko'plab ishlar olib borgan. Bundan tashqari ushbu masalaga bag'ishlangan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari tayyorlandi va himoya qilindi. Muammo magistrlik dissertatsiyasi darajasida ham o'rganilmoqdi.

Demak, aytish mumkinki, "Iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasi o'zbek iqtisodiyotini boshqaruv organlarining leksikasida yangidir. Ayni paytda ushbu ibora xorijiy mamlakatlar boshqaruv tizimlari faoliyatida yaxshi tanish bo'lgan tushunchadir. Iqtisodiy xavfsizlik davlatning milliy xavfsizligini asosiy tashkil etuvchilaridan biridir va mamlakatning iqtisodiy extiyojlarini kafolatlangan ta'minlash yo'llari, vositalari va usullariga asos soluvchi qarashlarning yig'indisidir. Konseptual ko'rinishda u davlatning iqtisodiy potensialining holatidan kelib chiqadigan iqtisodiy xavfning asosiy omillarini tahliliga asoslangan. Davlatning xavfsizligi kuchsiz va samarasiz iqtisodiyotda ta'minlanishi mumkin emas, ayniqsa, ijtimoiy nizolarga to'la

jamiyatda, chunki hammasi o‘zaro bog‘langan va biri ikkinchisini to‘ldiradi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash asosiy ustivor milliy manfaatlar, real va potensial xavflarga bog‘liq ravishda aniqlanadi va o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

1) Bozor iqtisodiyotini shakllantirishga, uni murosasozligini oshirishlarga real mulkdorlar sinfini shakllantirishga yo‘naltirilgan iqtisodiy islohotlarni ketma-ket o‘tkazish.

2) Xususiy tadbirkorlik, kichik va o‘rta biznes rivojlanishini rag‘batlantirish.

3) Mulkdor huquqlari va xususiy mulkni ximoyalash, iqtisodiy faoliyat erkinligini ta‘minlashni amaliy huquqiy mexanizmlarini shakllantirish.

4) Barqaror va dinamik iqtisodiy o‘sinh asosida insonlarni munosib hayot sharoitlarini tashkil etish.

5) Investitsion faoliyatini tezlashtirish, jahon bozorlarida zamonaviy raqobatbardosh mahsulotni ishlab chiqarishini tashkil etish xisobiga mamlakatning iqtisodiy mustaqilligiga erishish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgartirishlarini amalga oshirish.

6) Makroiqtisodiy barkarorlik, moliya pul-kredit tizimlar barqarorligini ta‘minlash, milliy valyutani kuchaytirish.

7) Agrar sektorida radikal o‘zgartirishlarini amalga oshirish, qishloqda bozor mexanizmini rivojlantirish, dexqonlarda egalik hissini uygotish.

8) Tabiiy, mineral xomashyo, iqtisodiy va ilmiy-texnika salohiyatidan foydalanish, mamlakat mintaqalarini kompleks rivojlantirish.

9) Favqulodda holatlarida iqtisodiyotni barqaror ishlashini ta‘minlash.

10) Tashqi iqtisodiy integratsiyasini faollashtirish, xorijiy kapitalni keng jalb etish salohiyatini rivojlantirish, eksport mahsulot eksporti va importi tuzumini takomillashtirish va boshqalar.

Iqtisodiy xavfsizlik roliga rioya qilishni hisobga olmaslik mamlakat iqtisodiy rivojlanishida yomon oqibatlariga olib keladi. Bunga 2001-yilning 11-sentabrdagi Nyu-York, Vashingtonlarda uyushtirilgan terroristik aktlar misol bo‘la oldai. Terroristik akt natijalari AQSH va boshqa rivojlangan mamlakatlarda retsessiy

sur'atlarini o'sishida namayon bo'ladi. Xavfsizlik masalalarini iqtisodiy rivojlanish bilan tor bog'lanishi ko'rinib turibdi. Shunday qilib, yuqori texnologiyalar ishlab chiqarish sferasidagi muammolar havo transporti, sug'urta sohasi, turizm tomonidan ko'rsatilayotgan xizmatlarning qisqartirishi bilan to'ldirilgan edi. Natijada – ish joylarini yo'qotishi, kompaniyalar, aholi daromadini pasayishi, tovar va xizmatlarning jahon ichki bozorlarida narxini ko'tarilishi.

Rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanish muammolari rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, AQSHdagi terroristik aktlar va javoban Amerika tomonidan harbiy harakatlar natijasida, jahonning boshqa regionlaridagi terroristik harakatlar natijasida, 10 mlnga yaqin aholi past darajali hayotga mahkum etilgan. Bu mamlakatlarda ochlik va maxrumlik oqibatida 20 mingdan 40 minggacha 6 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limidir. Shu mamlakatlarda terroristik aktlar natijasida o'sish sur'atlarini sekinlashishiga olib keladigan natijalaridan ba'zilari shunday bo'ladi.

Masalan tashqi xavflarga quyidagilar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasini xom ashyo bazasi va past sifatli, raqobatbardosh bo'lmagan mahsulot o'tkazish bozori sifatida saqlab qolish;

- mamlakatni xorijiy bozorlarga chiqishiga, uni xalqaro moliya-iqtisodiy va savdo tartiblash mexanizmlarida ishtirokiga, yangi texnologiyalarga erishishiga to'sqinlik qilish;

- O'zbekistonni global Jahon iqtisodiy tizimiga (VTO) va Markaziy Osiyo regionini chegarasida iqtisodiy integratsiyasiga tusqinlik qilish;

- tashqi transport, axborot va ilmiy-texnika kommunikatsiyalar tizimining rivojlanmaganligi va boshqalar.

Mamlakatning ichki xavflariga quyidagilar kiradi:

- totalitar tuzumdan qolgan iqtisodiyotdagi chuqur qayta ishlash, soha va hududiy disproporsiyalar;

- yer-suv va ba'zi bir turdagi muhim mineral xomashyo resurslarini cheklanganligi;

- iqtisodiyotga, ayniqsa ba'zi regionlarda, yuqori demografik bosim;

- ishlab chiqarishning yuqori chiqimiga va raqobatbardosh bo'lmagan mahsulot chiqarishga olib keladigan iqtisodiyotning ko'p sohalaridagi ishlab chiqarishning past texnik darajasi;

- iqtisodiyot sohasida yangi huquqiy asosning shakllanishini va uni amalga oshirish mexanizmlarini oxiriga yetkazilmaganligi;

- ma'muriy-boshqaruv tizimiga xos bo'lgan, boshqaruvga yondashishni va eski iqtisodiy fikr yuritish retsidiplarining saqlanib qolishi, ba'zi boshqaruv qismlari tomonidan xo'jalik faoliyatini bozor prinsipi va mexanizmlarining tushinishlarini yetarli bulmagan darajasi;

- iqtisodiyotning turli sektorlari va sohalarida bozor uzgarishlarini darajasi va dinamizmidagi, shahar va qishloq orasidagi uzilishlar;

- bozor infratuzumini rivojlanmaganligi;

- moliya, bank-kredit va valyuta tizimlarining pul aylanishlarini barqarorsizlanishining xavfi;

- iqtisodiy sohada jinoyatni tarqalishi, xo'jalik subyektlarini huquqiy ximoya mexanizmini mukammal emasligi va boshqalar.

Iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi davlat faoliyatining vazifalari quyidagilar:

- qisqa muddatli va uzoq muddatli kelgusida ijtimoiy-iqtisodiy tizim va davlatni beqarorlashtiruvchi omillar monitoringi va tavsifi;

- iqtisodiy islohotlarning yagona dasturi chegarasida bu omillarning zararli ta'sirini yuqotadigan yoki yumshatadigan iqtisodiy siyosat va institutsional o'zgarishlarni shakllantirish.

Iqtisodiy xavfsizlik inshootlari – bu, xavfsizlik siyosatining asosiy mazmuni va strategik maqsadini tashkil etuvchi, real mavjud bo'lgan hodisa, jarayon va munosabatlar. Iqtisodiy xavfsizlik inshootlariga shaxs, jamiyat, davlat ham kiradi. Iqtisodiy xavfsizlik muammolarini o'z inshootlari – mamlakatning iqtisodiy tizimi bo'lgani kabi, boshqa mumkin bo'lgan faoliyatlar sferasi bilan o'zaro ta'siri kesishishidagi inshootlar: harbiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, axborot va h.k. inshootlari xam bor. Iqtisodiy xavfsizlikning muhim meyorlari shaxs, gurux, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlariga rioya qilish, ularning xavfsizlikni ta'minlanishiga o'zaro javobgarligidir. Iqtisodiy xavfsizlik subyektlari bo'lib funksional va soha vazirlik va boshqarmalari, soliq va bojxona xizmatlari, banklar, birjalar, jamg'armalar va sug'urta kompaniyalari, mos qo'mitalar, shuningdek,

mahsulot, ish, va xizmatlar ishlab chiqaruvchilari va sotuvchilari, iste'molchilar jamiyati kiradi.

Xavfsizlikning bosh mezonini bu mamlakat ehtiyojlarining uzluksiz ta'minlanishi hisoblanadi, bu, birinchidan, imkon boricha o'zini o'z mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlashni, ikkinchidan, mamlakatda yaratish mumkin bo'lmagan tovar va xizmatlarni chetdan qulay narxlarda va uzluksiz keltirib turishni bildiradi. Aks holda iqtisodiyot izdan chiqadi. Milliy iqtisodiyot darajasida xavfsizlikning muhim 3 yo'nalishi (oziq-ovqat, yoqilg'i-energetika, eksport) mavjud. Mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan talabini qondirilishi 80%, mamlakatning energiya omillariga bo'lgan talabining o'z hisobidan 70—80% ga qondirilganda xavfsizlikka erishilgan hisoblanadi. Eksport xavfsizligi mamlakat eksport salohiyatini amalga oshirish imkoniyati bilan belgilanadi. Eksport tarkibida iste'molga tayyor mahsulotlar, birinchi navbatda, ishlov beruvchi sanoat mahsulotlari bo'lishi talab etiladi. Eksportning cheklangan turdagi tovarlarga, ayniqsa, jahon bozorida narxi tez-tez o'zgarib turadigan xom ashyo va energiya omillariga bog'liq bo'lib qolishi eksport xatarini tug'diradi, narxlar pasaygan paytda eksport tushumidagi yo'qotishlar mamlakat iqtisodiyotiga zarar keltiradi. Iqtisodiyot globallashtirilgan, eksport va importning milliy iqtisodiyotga ta'siri kuchaygan sharoitda xavfsizlikni o'z ishlab chiqarishi bilan ta'minlab bo'lmaydi. Shunday sharoitda eksport-import aloqalarining muntazamligini strategik sherikchilik asosida ta'minlash xavfsizlikni kafolatlaydi. Istiqloq yillari O'zbekistondagi tarkibiy siljishlar tufayli don mustaqilligiga erishildi, mamlakat ehtiyojining 90% o'z doni bilan ta'minlandi (2002 y.). Yoqilg'i-energetika kompleksini rivojlantirish natijasida shu sohadagi talab-ehtiyojlarni ham, asosan, o'z ishlab chiqarishi hisobidan qondirishga erishildi.

Texnologiya (grekcha: „techno“ — hunar, usta va „logos“ — fan, ta'lim) — ilmiy-praktika asosida xom-ashyoni tayyor mahsulotga aylantirishning usullari. Texnologiya (yunoncha techne — san'at, mohirlik, uquv) — sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda mahsulotlar olish, ularga ishlov berish va ularni qayta ishlash usullari tartibga solingan tizim; shu usullarni ishlab chiqish, joriy qilish va takomillashtirish bilan shug'ullanadigan fan. Har bir sohaning o'ziga xos texnologiyasi bo'ladi: kon ishlari

texnologiyasi, mashinasozlik texnologiyasi, qurilish texnologiyasi, qishloq xo‘jaligi va boshqalar. Masalan, qurilish ishlari texnologiyasi bir qancha operatsiyalar yig‘indisidan tashkil topgan: yer ishlari (yerni tekislash, kotlovan va transheyalar qazish); poydevor yotqizish; devor tiklash (g‘isht terish, panel o‘rnatish); antiseysmik belbog‘lar va temirbeton ustunlar ishlash; qavatlararo va tom yopmalarini montaj qilish, tom yopish; elektr, gaz va suv tarmoqlarini o‘tkazish; parдоз ishlari va h.k. Har qaysi operatsiyani o‘ziga xos bajarish usullari bor. Mas., parдозlashda avval devor tekislanadi (mayaklar o‘rnatiladi), qora suvoq, keyin toza suvoq qilinadi, so‘ngra oqlanadi (bo‘yoq beriladi) yoki gulqog‘oz (oboy) yopishtiriladi. Amalda texnologik jarayonlar qanchalik puxta ishlangan, tavsiya etilayotgan usullar chuqur tajriba va ilmiy yondashuvga asoslangan bo‘lsa, tayyorlanadigan mahsulot (avtomobil, bino yoki inshoot va 6.) shunchalik sifatli bo‘ladi. Texnologiyaning fan sifatidagi roli va vazifasi mahsulot tayyorlashning eng zamonaviy va samarali usullarini yaratishdan iborat texnologiya Fan va texnika rivojlanib borgan sari texnologiya ham yangilanib va o‘zgartirib turiladi. Har qaysi sohada texnologiyani ishlab chiqish uchun texnologik hujjatlarni ishlab chiqish, tipaviy texnologik jarayonlar, standartlashtirilgan jihozlar va uskunalardan foydalanishning yagona tartibi bo‘lishi lozim.

Texnologiya mahsulot ishlab chiqarish uchun sanoat protseslarda foydalanuvchi materialning, xomashyonining yoki ayrim mahsulotning bichimini, o‘lchamini, xususiyatini, kuyini o‘zgartirish shartlaridan iborat texnologiyadir.

Umumiy sanoat protsesning bo‘lagi bo‘lib hisoblanuvchi ishlab chiqarish, tashish, saqlash, nazorat qilish haqidagi ish-harakatlar ham texnologiya deb ataladi. Jamiyatning o‘zgarishiga bog‘liq ishlab chiqarishning, xizmatning, o‘qitishning, v.b. turli sohalarga innovatsiya texnologiyasi tushunchasi kiritilmoqda. Hozirgi vaqtda texnologiya:

- oldingi qatordagi texnologiya;
- qoldiqsiz texnologiya;
- ishlab chiqarish va qayta ishlash texnologiyasi;
- xalqaro standartga mos texnologiya bo‘lib bo‘linadi.

Neft, gaz, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va boshqa texnologiyalar ishlab chiqarish talablariga mos ravishda ishga

oshirilmoqda. Texnologiya bu asosiy texnik vositalari sifatida hisoblash-tashkiliy texnikadan tashqari aloqa vositalari – telefon, teletayp, telefaks va boshqalar qo‘llaniladi. Texnologiya insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ham mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, hozirgi zamon axborotlashgan jamiyatining o‘ziga xos xususiyati shundaki, sivilizatsiya tarixida birinchi marta bilimlarga erishish va ishlab chiqarishga sarflanadigan kuch energiya, xomashyo, materiallar va moddiy iste‘mol buyumlariga sarflanadigan xarajatlardan ustunlik qilmoqda, ya’ni axborot texnologiyalari mavjud yangi texnologiyalar orasida yetakchi o‘rinni egallamoqda. Texnologiyalar industriyasi majmuini kompyuter, aloqa tizimi, ma’lumotlar ombori, bilimlar ombori va u bilan bog‘liq faoliyat sohalari tashkil qiladi. Bugungi kunda texnologiyani shartli ravishda “saqlovchi, ratsionallashtiruvchi, yaratuvchi” turlarga ajratish mumkin. Birinchi turdagi texnologiyalar mehnatni, moddiy resurslarni, vaqtni tejaydi. Ratsionallashtiruvchi axborot texnologiyalariga chiptalar buyurtma qilish, mehmonxona hisob-kitoblari tizimlari misol bo‘ladi.

Yaratuvchi (ijodiy) texnologiyalar axborotni yoki boshqa biror narsani ishlab chiqaradigan, undan foydalanadigan va insonni tarkibiy qism sifatida o‘z ichiga oladigan tizimlardan iborat. Texnologiyalarning hozirgi zamon taraqqiyoti hamda yutuqlari fan va inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Jamiyatni texnikalashtirish deganda, texnikadan iqtisodni rivojlantirish, mamlakat fan-texnika taraqqiyotini, jamiyatni demokratlashtirish va intellektuallashtirish jarayonlarini jadallashtirishni ta’minlaydigan jamiyat boyligi sifatida foydalanish tushuniladi.

Darhaqiqat, jamiyatni texnikalashtirish – inson hayotining barcha jabxalarida intellektual faoliyatning rolini oshirish bilan bog‘liq obyektiv jarayon hisoblanadi. Jamiyatni texnikalashtirish respublikamiz xalqi turmush darajasining yaxshilanishiga, ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishiga, iqtisodning o‘sishi hamda fan-texnika taraqqiyotining jadallashishiga xizmat qiladi. Jamiyatni texnikalashtirish jarayonini 5 asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin:

1. Mehnat, texnologik va ishlab chiqarish jarayoni vositalarini kompleks avtomatlashtirish.

2. Ilmiy tadqiqotlar, loyihalash va ishlab chiqarish texnikalashtirish.

3. Tashkiliy- iktisodiy boshqarishni avtomatlashtirish.
4. Aholiga xizmat ko'rsatish sohasini raqamlashtirish.
5. Talim va kadrlar tayyorlash jarayonini texnikalashtirish.

Bilim olishda, ya'ni ma'lum turdagi axborotlarni o'zlashtirishda kompyuter tizimining yordami benihoya kattadir texnologiya qanday ko'rinishda ifodalanishidan qat'i nazar, uni yig'ish, saqlash, kayta ishlash va foydalanishda kompyuter texnikasining rolini quyidagilar belgilaydi:

Birinchidan, o'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish standart (an'anaviy) tizimga nisbatan o'quv jarayonini jadallashtirib, talabada ilmga qiziqishni oshiradi, ular ijodiy faoliyatini o'stiradi, bilim berishga differentsial yondashish, olingan bilimlarni takrorlash, mustahkamlash va nazorat qilishni yengillashtiradi, talabani o'quv jarayonining subyektiga aylantiradi.

Ikkinchidan, yangi texnologiyalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida quyidagi shakllarda foydalanish mumkin bo'ladi:

- muayyan perdmatlarni o'qitishda kompyuter darslari;
- kompyuter darslari – ko'rgazmali material sifatida;
- talabalarning guruxli va frontal ishlarini tashkillashtirishda;
- talabalarning ilmiy izlanishlarini tashkillashtirishda;
- talabalarning o'qishdan bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil qilish masalalarini xal yetishda va h.k.

Mehnat samaradorligining bundan keyingi o'sishi va farafonlik darajasini ko'tarish. katta hajmdagi multimediya axborotini (matn, grafika, video tasvir, tovush, animatsiya) qabul qilish ishlashga yangi intellektual vositalar va inson mashina interfeyslardan foydalanish asosidagina erishish mumkin. Texnologiyada mehnat unumdorligini oshirish suratlari yetarli bo'lmasa, butun xalq xo'jaligida samaradorligini o'sishi anchagina kamayish ro'y berishi mumkin.

Jamiyatni raqamlashtirish, yangi texnologiyalar bilan ta'minlash insonlarning turli-tuman ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishda muhim o'rin tutadi.

Inson axborot olami ichra yasharkan, voqea hodisalar jarayonlarning bir-biriga aloqadorligini, o'zaro munosabatlari va mohiyatni tashkil etish, o'z hayotidan kelib chiqayotgan murakkab savollarga ilmiy javob topish maqsadida ko'pdan ko'p dalil va

raqamlarga murojat qiladi. Zavodlarimizning asosiy maqsadi texnologiya vositalarining ahamiyati to'g'risida fikr yuritish emas, balki jamiyatning texnikaga bo'lgan ehtiyojini qondirishdagi usul va vositalar to'g'risida tushunchaga ega bo'lishdir.

Bugungi kunda ijtimoiy turli ko'rinishdagi texnologiyalar majmuasi keng va rivojlangan bo'lib, uning jamiyatda tutgan o'rni bexisobdir. Oxirgi davrda texnika-texnologiya muhitida katta o'zgarishlar bo'lib bormoqda. Ana shu o'zgarishlar qog'ozsiz texnologiya zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu esa o'z navbatida, YEXM ning yanada keng rivojlanishiga sabab bo'ladi. Texnika-texnologiyali muhitning kelajakda inson hayotida o'rni va ahamiyati, bugungi holatdan ancha yuqori bo'lishi uchun bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar ko'lamini keqaytirish talab etiladi.

Respublikamizda texnikalashtirish keng yo'lga qo'yilishi bilan undagi xar bir fuqoroga kerakli paytda, kerakli miqdorda, kerakli sifatda olish imkoniyatlari ochilmoqda. Respublikamizdagi viloyatlar, shaharlar, tumanlarga qarashli korxonalar, tashkilotlar va muassasalar zamonaviy kompyuter texnikalari bilan jihozlanib, ular maxsus qurilmalar (telefon tarmog'i, modem va boshqalar) yordamida axborotlarni uzatish va qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Insonning iqsodiy, ekologik, siyosiy va boshqa sohalarda fikrlash doirasining kengayishi axborotli muhitning sifat va miqdor jihatdan o'zgarishi, yangi xususiyatga ega bo'lgan axborotli muhitning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Demak texnologiya vaqtinchalik tadbig' emas, rivojlanishning zarur vositasidir va texnika muhitining hozirgi rivojlanish darajasidagi holatini texnikasiz qo'llab bo'lmaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xavfsizlik va texnologiya, xavfsizlik, texnologiyalar, iqtisodiy xavfsizlik, jamiyatni texnikalashtirish, fan-texnika, texnologik mahsulotlar, xavfsizlik kategoriya, texnologik kapitallashtirish.

Takrorlash uchun savollar

1. Xavfsizlik va texnologiya fani nimani o'rganadi?
2. Xavfsizlik va texnologiya fanining obyekti?
3. Texnologik mahsulotlar deganda nimani tushunasiz?
4. Texnologiya so'zining ma'nosi?

5. Iqtisodiy xavfsizlik inshootlari deganda nimalarni tushunasiz?
6. Xavfsizlikning bosh mezoni bu?
7. Texnologiyalar industriyasi deganda nimalarni tushunasiz?
8. Iqtisodiy xavfsizlik muammolariga nimalar kiradi?
9. Korxonalarda xavfsizlik va texnologiya o'rni qanday?
10. Mamlakatning ichki xavfsizligi nimalar kiradi?

2-BOB. MAMLAKATNING XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI

2.1. Xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, mamlakat xavfsizligi tushunchalarining mohiyati

Iqtisodiy xavfsizlik – bu qonunlarni, qonuniyatlarni, tamoyillarni, omillarni o‘rganadigan va iqtisodiy xavfsizlik tizimining asosiy elementlari, usullari va iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash zamonaviy mexanizmlari. “Iqtisodiy xavfsizlik” kategoriyasining mohiyatini tushunish uchun “xavfsizlik” tushunchasini aniqlash kerak. Ko‘p asrlik tadqiqot tarixiga qaramay xavfsizlik toifalari, xavfsizlik nazariyasining dastlabki qoidalari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu ko‘p jihatdan ushbu sohada izchil konseptual asoslarning yo‘qligi bilan bog‘liq. Xavfsizlikning turli xil turlari nazariya va amaliyotda ko‘rib chiqiladi, ularning aksariyati bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va hatto qisman bir-birini qoplaydi yoki bir-birini o‘zlashtiradi. Ko‘pincha turli tadqiqotchilar tomonidan har xil tushunchalar talqin etiladi. Afsuski, hozirda xavfsizlik o‘quv va ilmiy adabiyotlar, me‘yoriy hujjatlarda xavfsizlik mohiyatini yagona tushunchasi va yagona talqini mavjud emas. Ko‘pincha "xavfsizlik" tushunchasi obyektning tashqi va ichki tahdidlar ta‘siridan himoya qilishning o‘ziga xos xususiyati yoki aksincha, har qanday obyekt ta‘siridan himoya sifatida talqin etiladi. V.I Dal xavfsizlikni xavfning yo‘qligi, xavfsizlik, ishonchlilik deb ta‘riflaydi. S.I. Ojegovning izohli lug‘atida xavfsizlik, hech qanday xavf tug‘dirmaydigan, himoya mavjud bo‘lgan holat sifatida talqin etiladi. Bundan tashqari, xavfsizlik deganda ijtimoiy organizm va uning tuzilmalarining hayotiy manfaatlarini tashqi va ichki salbiy omillardan himoya qilish holati va rivojlanish tendensiyalari tushuniladi.

Hayotiy manfaatlar – bu ehtiyojlar to‘plami, davlat va uning hududlari, jamiyat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va shaxsning izchil rivojlanishi uchun mavjudlik va qondirish imkoniyatlarni ishonchli tarzda ta‘minlaydi. Shubhasiz, bu ta‘riflar xavfsizlikni unga tahdid qilinmaydigan, uning mustaqilligi, ishonchliligi, yaxlitligi saqlanib qoladigan, himoya mavjud bo‘lgan holati sifatida aniqlash uchun asos bo‘lishi mumkin. Har qanday obyektning xavfsizligi uning oldida

turgan vazifalarni hal qilishga qodirligini ko'rsatadi, va turli¹¹ xil kutilmagan holatlar, xavf yoki tahdidlar yuz berganda, ular o'zlarini himoya qilishlari yoki ish qobiliyatini tiklashlari mumkin.

Xavfsizlik hamma biologik tizimlar uchun umumiydir, ammo faqat odamlar xavfning mohiyati va mazmunini tahlil qilish asosida tahdiddan himoya qiluvchi yoki unga qaratilgan ishlarning tegishli texnikasi va usullarini tanlashga qodir. Aynan inson xavfsizligini amalga oshirish mexanizmi (tahdidlarni sezish usullari va xavfsizlikni ta'minlash choralari) ijtimoiyni biologik bilan ajratib turadigan yo'nalishni belgilaydi va jamiyatdagi xavfsizlikni ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida namoyon etadi. Jamiyatdagi xavfsizlikka intilish uni ijtimoiy hodisaga aylantiradi. Aynan shu xavfsizlik tufayli, shu ishga asoslangan, keyin boshqa bir jamoa yashashi, o'zgarishi va rivojlanishi mumkin.

Ta'minlashda yaqin munosabatlar ijtimoiy va iqtisodiy xavfsizlik jamiyatdagi xavfsizlikning o'zi obyektiv zarur ijtimoiy-iqtisodiy hodisa ekanligini anglatadi va shu ma'noda "Iqtisodiy xavfsizlik" fanida o'rganiladi. Yuqoridagi qoidalar davlat uchun "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini asoslashda nazariy asosdir, jamiyat va individual tashkilot yoki shaxs. Har qanday davlat iqtisodiy xavfsizlik muammosiga e'tibor berishi kerak. Biroq, zamonaviy Rossiyada yangi paydo bo'lishi va mavjud tashqi va ichki tahdidlarning kuchayishi sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash alohida ahamiyatga ega.

Iqtisodiy xavfsizlik – bu jamiyatning barcha iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga imkon beradigan, uning mustaqilligini va barqaror rivojlanishini, taraqqiyotini, jahon iqtisodiyotida munosib mavqeini, ichki narsalardan ishonchli himoyani ta'minlaydigan iqtisodiyotning holati. Iqtisodiy xavfsizlik, shuningdek, iqtisodiyot, uning barqarorligi, yangilanish qobiliyati va takomillashtirish milliy istiqlolni ta'minlaydigan shartlar va omillar majmuasi sifatida belgilanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, iqtisodiy xavfsizlik mavhum nazariy qurilish emas. Milliy manfaatlarni himoya qilish institutlarning qobiliyati ichki iqtisodiyotni himoya qilish, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini saqlash mexanizmlarini yaratish bo'yicha vakolatli organlar bilan ta'minlanadi. Iqtisodiy xavfsizlikning eng muhim xususiyatlari:

¹¹ Е. А. Меньшикова- Экономическая безопасность Хабаровск Издательство ТОГУ 2015

- iqtisodiyotning kengaytirilgan holda barqaror rivojlanish qobiliyati;
- jamiyatning iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish tanqidiy chegaradan past bo`lmagan darajada;
- iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash;
- mavjud va to'satdan paydo bo'layotgan xavf va tahdidlarga qarshi turish.

Ba'zi iqtisodchilar "Iqtisodiy xavfsizlik" atamasini "iqtisodiy sohadagi milliy xavfsizlik" yoki "iqtisodiy sohada milliy manfaatlarni ta'minlash" bilan almashtirishni taklif qilmoqdalar. Aslida, "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini boshqalariga almashtirishga urinish esa uning amaliy qiymatini past baholashga olib keladi. Ushbu intizomda birinchi navbatda iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning asosi, mamlakatning barqaror rivojlanishi, mustaqilligi kafolati ko'rib chiqiladi. Bu xavfsizlikning boshqa turlari (axborot, oziq-ovqat, energetika, pul-kredit va boshqa narsalar) ahamiyatini kamaytirmaydi.

Diqqat markazida turgan iqtisodiy muammolar qatoriga iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni tasniflash va baholash, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari darajasini baholash, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini shakllantirish kiradi. Shunday qilib, iqtisodiy xavfsizlik predmeti quyidagilar:

- iqtisodiy xavfsizlik omillari
- iqtisodiy xavfsizlik turlari
- iqtisodiy xavfsizlik tizimining elementlari
- iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari holati va dinamikasini baholash
- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash usullari va mexanizmlari.

Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini tushunish uchun uning "rivojlanish" va "barqarorlik" tushunchalari bilan aloqasini tushunish muhimdir. Rivojlanish bitta iqtisodiy xavfsizlik tarkibiy qismlaridan, ammo har qanday rivojlanish xavfsizlik talablariga javob bermaydi. Masalan, ekologik talablarning buzilishi bilan kechadigan bunday rivojlanish ularga javob bermaydi, yoki u ijtimoiy yo'naltirilmagan bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan farovonlik mezonlarni taqdim qilmasdan yuqori o'sish sur'atlariga erishiladi. Agar iqtisodiyot rivojlanmasa, unda uning ichki va tashqi tahdidlarga qarshiligi va moslashuvchanligi keskin kamayadi.

Rivojlanish - bu jarayonda ijtimoiy hayotda yoki uning individual tarkibiy qismlarida muhim miqdoriy va sifatiy o'zgarishlar ro'y beradi, ammo hamma o'zgarishlar ham rivojlanishni emas, balki faqat ijtimoiy hodisalar o'zgarib turadigan narsalarni aks ettiradi. Binobarin, taraqqiyotni nafaqat tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish, odamlar uchun minimal yashash sharoitlarini yaratish deb tushunish kerak. Rivojlanish murakkab, noaniq atrof-muhit, demografik, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy va madaniy tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan ko'plab tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan hodisa hisoblanadi.

Xavfsizlik va barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olgan holda, ular iqtisodiyotning eng muhim xususiyatlarini jamlagan yagona tizim ekanligini ta'kidlash lozim. Ular qarama-qarshi tushunchalar emas, ularning har biri o'ziga xos tarzda iqtisodiyotning holatini tavsiflaydi. Iqtisodiy barqarorlik uning elementlarining mustahkamligi va ishonchliligini, tizim ichidagi vertikal, gorizontaal va boshqa ulanishlarni, ichki va tashqi yuklarni qarshilik ko'rsatish qobiliyatini aks ettiradi. Jamiyatning barqaror rivojlanishi – yaxlit taraqqiyotni saqlashning tarixiy jarayoni. Agar jamiyat rivojlanishga ahamiyat bermasa, uning rivojlanishi teskari tomonga ketadi. Barqaror rivojlanish – bu iqtisodiy faoliyat biosferani buzilishining ruxsat etilgan chegarasidan ortiqcha hosil qilmasa yoki tabiiy muhitning bunday hajmi saqlanib qolsa, bu biosferaning barqarorligini ta'minlashga qodir bo'lgan sharoitda odamlar hayotini yaxshilashdir va u insonning iqtisodiy faoliyatini o'z ichiga oladi.

Milliy xavfsizlik – bu millatning hozirgi holatining asosiy qadriyatlariga minimal zarar yetkazish xavfi bilan o'z-o'zini saqlash, o'zini ko'paytirish va o'zini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan ehtiyojlarni qondirish qobiliyatidir¹².

Rus siyosatshunosi N.A.Kosolapovning ta'rifiga ko'ra, milliy xavfsizlik bu uzoq vaqt davomida saqlanib turadigan barqarorlik, real tahdid va xavf-xatarlardan eng muhimidan oqilona dinamik himoya qilish holati, shuningdek tan olish qobiliyatidir.

O'zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligi – bu shaxsni, jamiyatni va davlatni ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilish holati, bu O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining konstitutsiyaviy huquqlari

¹² https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальная_безопасность.

va erkinliklarini, O‘zbekiston Respublikasining hayoti, suvereniteti, mustaqilligi, davlat va hududiy yaxlitligi, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, ularning munosib sifati va standartlarini amalga oshirishni ta’minlaydi. Milliy xavfsizlik mamlakatning mudofaasi va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko‘zda tutilgan xavfsizlikning barcha turlarini, birinchi navbatda davlat, jamoat, axborot, ekologik, iqtisodiy, transport, energetik xavfsizlik va shaxsiy xavfsizlikni o‘z ichiga oladi.

“Milliy xavfsizlik” tushunchasi murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa sifatida obyektiv ravishda o‘ziga xos va tarixiy xususiyatga ega bo‘lib, “tabiat - inson – jamiyat” tizimidagi o‘zaro ta’sirning barcha shakllari va yo‘nalishlari bilan chambarchas bog‘liqdir. “Xavfsizlik” toifasi mutlaq emas, faqat nisbiy bo‘lib, faqat o‘ziga xos obyektlar yoki inson faoliyati sohasi va atrofdagi dunyo bilan bog‘liq holda semantik ma’noga ega bo‘ladi¹³.

“Milliy xavfsizlik” tushunchasining ko‘plab ta’riflari ushbu hodisani o‘ziga xos xususiyatlarni tahlil qilish orqali namoyish etish istagi bilan birlashadi:

- xavfsizlik obyekti uchun hech qanday xavf tug‘dirmaydigan holat, ya’ni, xususiyatlarning yomon tomonga o‘zgarishi;

- millatning mavjudligiga tahdidlarga qarshi turish uchun yetarlicha iqtisodiy va harbiy qudratini ta’minlaydigan, boshqa mamlakatlardan ham, o‘z mamlakatlaridan ham kelib chiqadigan davlat;

- tashqi xavfdan xoli bo‘lishning haqiqiy qobiliyati;

- Xalqaro munosabatlarning holati, erkin dunyoni buzish yoki har qanday shaklda xalqlar xavfsizligiga tahdid yaratishni istisno qiladi.

Siyosatshunoslik kategoriyasi sifatida milliy xavfsizlik ma’lum bir hududiy-davlat makonida yashovchi odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy hamjamiyatini ifodalovchi xavfsizlik va millat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiradi.

Siyosiy tizim sifatida milliy xavfsizlik o‘ta murakkab ko‘p bosqichli funksional jarayon bo‘lib, unda shaxs, jamiyat va davlat hayotiy manfaatlari o‘rtasida ushbu manfaatlarga ichki va tashqi

¹³ Manba: www.superinf.ru sayti.

tahdidlar bilan doimiy ta'sir o'tkazish va qarama-qarshilik mavjud. Binobarin, milliy xavfsizlik tizimining markazida shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy manfaatlari turadi, ularning umumiyligi umuman mamlakat milliy manfaatlarini tashkil etadi. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligi, manfaatlariga tahdidlardan himoyalaniish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- taklif etilayotgan investitsion loyiha va xorijiy hamkorlar bilan tuzilgan yirik bitimlar, iqtisodiy xavfsizlik talablarini hisobga olgan holda, dastlabki mustaqil ekspertizadan o'tkazish;

- xorijiy kapital uchun ustuvor soha va tarmoqlar bilan bir qatorda, ularning kiritilishi man qilinadigan soha va tarmoqlar ham qonuniy asosda belgilab qo'yilishi kerak;

- xorijiy investorlar tomonidan ayrim sohalarda aksiyalarni xarid qilish jarayonlarini qat'iylashtirish;

- xorijiy investorlarning strategik tarmoqlarda milliy boyliklarimizning katta qismini qo'lga kiritishlariga yo'l qo'ymaslik;

- mamlakat bank tizimining ishonchini himoyalash;

- tashqi faoliyat bilan shug'ullanuvchi xo'jalik subyektlaridagi rahbar kadrlarning malakasini oshirish, ularni o'qitish va qayta tayyorlash;

- ichki bozorni, milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatchilar tajovuzidan himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy aloqalar infratuzilmasini rivojlantirish;

- tashqi bozorlarda milliy eksportchilar va ishlab chiqaruvchilarimizning diskreminatsiya qilinmasligi, kamsitilishidan himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi nizo va kelishmovchiliklarni ko'p tomonlama tartibga solish mexanizmlari teng huquqli shartnomalar tuzish orqali hal qilinishiga intilish lozim bo'ladi. Bunda asosiy e'tibor mamlakat tovar ishlab chiqaruvchilari va fuqarolarimizning manfaatlarini himoya qilishga qaratiladi;

- chet ellardagi respublika mulkini himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat tashqi savdodan yuqori foyda, iqtisodiy samara olishga intilish bilan bir vaqtda, mamlakatning jahon iqtisodiyoti tizimida o'ziga mos nufuzli o'rinni egallashiga intilishi kabilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning erkinlashtirilishi sharoitida xo'jalik

subyektlari faoliyatini nazorat qilish mexanizmining takomillashmaganligi tufayli, bu sohada jinoiy guruhlar, korrupsiya, xufyona iqtisodiyot, narkobiznes, iqtisodiy qaroqchilik ham jonlana boshladi. Shuningdek, ayrim holatlarda jahon xo‘jaligi tizimiga integratsiyalashuv maqsadlari bilan milliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlari o‘rtasida ziddiyat vujudga kelganligi tufayli, asosiy energiya va xom ashyo mahsulotlarining jahon hamda ichki narxlari o‘rtasida nomutanosibliklar vujudga keldi.

2.2 Mamlakat xavfsizligini ta’minlash siyosati va uning bosh maqsadlari

Milliy xavfsizlik siyosati yoki milliy xavfsizlik doktrinasi mamlakat davlat va fuqarolarning xavfsizligini qanday kafolatlashini belgilaydigan poydevordir.

6-rasm. Milliy xavfsizlik siyosati nima?

Milliy xavfsizlik siyosati mamlakatning yetakchi prinsiplari, qadriyatlarini, manfaatlari, maqsadlari, strategik holati, tahdidlari, xatarlari va muammolarini milliy xavfsizlikni himoya qilish va ta’minlash nuqtayi nazaridan tushunishini rasmiy ravishda tavsiflaydi (6-rasm). Milliy xavfsizlik siyosati odatda mamlakat konstitutsiyasi, asosiy hujjatlari va qonunchiligiga asoslanadi. Siyosat xavfsizlik va

qonun ustuvorligini ta'minlashda davlat muassasalarining harakatlari va majburiyatlarini aniqlab beradi¹⁴.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xavfsizlik sohasini isloh qilish bo'yicha maxsus guruhining ta'rifiga ko'ra, milliy xavfsizlik siyosati mamlakatning xalq va davlatning xavfsizlik ehtiyojlarini qondirish uchun yo'nalishini belgilaydi. Siyosat hukumat va boshqa institutlarning qarashlarini, shuningdek, odamlarning ehtiyojlari va tushunchalarini ifoda etadi va milliy xavfsizlik siyosati to'g'risidagi hujjat shaklida bo'ladi. Ba'zi mamlakatlarda bir nechta milliy xavfsizlik siyosati hujjatlari mavjud, ammo bir nechta dasturiy hujjatlar, masalan, Rossiyada Mudofaa Oq Qog'ozi, rahbarlarning nutqlari va boshqa tegishli hujjatlar. Milliy xavfsizlik siyosati milliy xavfsizlik va mudofaa strategiyasini o'z ichiga olishi yoki ishlab chiqilishini ta'minlashi kerak. Ikkinchisi milliy xavfsizlik siyosatida belgilangan xavfsizlik va mudofaa vazifalarini bajarishning o'ziga xos usullarini belgilaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xavfsizlik sohasini isloh qilish bo'yicha tezkor guruhi ta'kidlaganidek, uning samaradorligi va hisobdorligini hisobga olgan milliy xavfsizlik siyosati xavfsizlik institutlarining qonuniyligi va fuqarolar va ularning huquqlarini himoya qilish uchun juda muhimdir. Milliy xavfsizlik siyosati xavfsizlik sohasini isloh qilish bilan chambarchas bog'liq; u xavfsizlik sohasidagi islohotlarni amalga oshirish va boshqarish uchun strategik asoslarni belgilaydi. Milliy xavfsizlik siyosati davlatning asosiy huquqiy hujjatlariga asoslanganligi sababli, milliy xavfsizlik siyosatini ishlab chiqish ushbu huquqiy bazani qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish uchun ham imkoniyat yaratadi.

Milliy xavfsizlik siyosati hujjatlari mamlakatga xosdir. Biroq, ba'zi bir umumiy xususiyatlarni topish mumkin. Milliy xavfsizlik siyosati odatda kamida uchta asosiy mavzuni qamrab oladi:

1. davlatning xalqaro tizimdagi o'rni;
2. xalqaro muammolar va imkoniyatlarni tushunish;
3. ushbu muammolar va imkoniyatlarni hal qilishda ijrochilarning vazifalari.

¹⁴ www.securitysectorintegrity.com

Birinchi element davlatning xalqaro tizim haqidagi qarashlarini va ushbu tizimda davlatning rolini belgilaydi. Ikkinchi element mavjud va kelajakdagi tahdid va imkoniyatlarni (ichki va tashqi) baholaydi. Uchinchi element har bir ijrochining vazifalari va vazifalarini tavsiflaydi.¹⁵

Milliy xavfsizlik siyosati hujjatlari odatda xavfsizlik tahdidlari yoki muammolariga aniq yechimlarni taqdim etmaydi. Ular quyidagi strategik hujjatlarda va boshqaruvning keyingi bosqichlarida ko'rib chiqilishi kerak: xavfsizlik va mudofaani rejalashtirish, dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish.

Mudofaa va xavfsizlik sohasida yaxlitlik va yaxshi boshqaruvni shakllantirishning bir qismi sifatida, milliy xavfsizlikning samarali va demokratik siyosatini ishlab chiqishda quyidagi tamoyillarga rioya qilish kerak:

- xavfsizlik sohasidagi muammolar, mavzular va chora-tadbirlarga kompleks yondashish xavfsizlik va mudofaa masalalarini imkon qadar keng qamrab olishning eng yaxshi usuli hisoblanadi;

- qonuniy va samarali milliy xavfsizlik siyosati uchun muhokama va konsensus muhim ahamiyatga ega;

- ijtimoiy-iqtisodiy tahdidlar, tabiiy ofatlar, terrorizm va boshqalarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli tahdidlarni ko'rib chiqish kerak;

- hozirda mavjud bo'lgan mablag'larni to'liq baholash talab etiladi;

- jarayonlar va subyektlarning shaffofligi, monitoringi va hisobdorligi juda muhimdir;

- o'zgaruvchan muhitda moslashuvchanlik va tayyorlik muhim ahamiyatga ega;

- milliy xavfsizlik siyosatida xalqaro vaziyat, ishtirokchilar, standartlar va qoidalar hisobga olinishi kerak;

- siz xalqaro qonunlarga rioya qilishingiz kerak.

Milliy xavfsizlik siyosatini ishlab chiqishning umumiy jarayoni manfaatdor tomonlarning keng doirasini qamrab olishi kerak. Loyihalash va tasdiqlash bosqichlari hukumatning eng yuqori darajalarida sodir bo'lishiga qaramay, baholash, tadqiq qilish va

¹⁵ DCAF (2008), *National Security Policy Backgrounder*. <http://ssrbackgrounders.org>

shakllantirish bosqichlari barcha manfaatdor tomonlarning - fuqarolik jamiyati tashkilotlari, nazorat funksiyalari bo'lgan akademiklar, barcha darajadagi harbiy xizmatchilar va xavfsizlik xodimlaridan bilimi va ishtirokini talab qiladi. Milliy xavfsizlik siyosati talablari va oqibatlarini birinchi bo'lib kimlar his etayotgan bo'lsa, hukumat, vazirliklar va parlamentga ushbu jarayonni nazorat qilishdagi o'rni juda muhimdir.

Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va uning xavfsizligini ta'minlashda davlat markaziy o'rin yegallaydi. Bu boradagi davlatning vazifalari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- davlatning mikro va makro darajada iqtisodiy tartiblash ko'lamlarini o'z ichiga oladigan tik hamda strategic qarorlarni asoslash, qabul qilish uchun dastaklar bilan ta'minlash;

- iqtisodiy va ma'muriy dastak, vosita hamda usullar yordamida iqtisodiy strategiya va joriy dasturlarni amalgam oshirish, yerishilgan natijalarni tahlil qilish va baholash, mavjud sharoitlarga mos ravishda ko'rilayotgan chora-tadbirlarga tuzatishlar kiritish;

- boshqa mamlakatlar bilan o'zaro aloqalar tizimida himoyalashni rag'batlantirish rejimlarini ko'zda tutadigan qonunlar va me'yoriy hujjatlarni hayotga tatbiq yetish orqali mamlakatning iqtisodiy suverenitetini huquqiy va siyosiy jihatdan himoyalashni ta'minlash;

- iqtisodiyotni yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni tezlikda hal qilish uchun davlat boshqaruvi organlari hamda mansabdor shaxslarning huquqlari, vazifalari mas'uliyatini oqilona taqsimlash va ularning o'zaro bir o'lchamdagi faoliyatini uyg'unlashtirish.

Mamlakat xavfsizligini ta'minlashni boshqarish tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- tashkiliy tuzilmalar;
- kommunikatsiya va o'zaro aloqalar tizimi;
- axborotlar;
- har tomonlama tayyorlangan kadrlar.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan boshqaruv ishlari ikki, o'zaro bog'liq yo'nalishda olib boriladi:

- iqtisodiy huquqbuzarliklarning manbalari va ularning subyektlariga qarshi kurashish;

- barcha qonun, me'yoriy hujjatlar hamda boshqaruv qarorlarini

iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash talablariga mosligini aniqlash uchun ekspertizadan o'tkazish.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarishning bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning samaradorligini oshirish hisoblanadi. Zero mamlakat iqtisodiy xavfsizligi darajasi uning iqtisodiy salohiyati bilan belgilanadi. Bu salohiyat milliy iqtisodiyot resurslari, zaxiralari, amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligi, bozor strukturasi, boshqarish tizimi, sanoatni tashkil etish hamda tashqi bozor konyunkturasining o'zgarishlarga moslashuvchanligi boshqa mamlakatlarning qo'llab-quvvatlashi, xalqaro uyushma va tashkilotlarda ishtirok eta olishi bilan ifodalanadi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun asosiy mahsulotlar bo'yicha importga bog'liqlikka barham berish, tayyor mahsulotlarni eksport qilishni kuchaytirish lozim bo'ladi. Shuningdek, milliy tovar ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini ichki va tashqi bozorda himoya qilishga qaratilgan oqilona proteksionizm siyosatini amalga oshirish lozim. Bu siyosat quyidagilarni ko'zda tutishi kerak:

- monopolistik faoliyatni cheklash;
- tayyor ishlab beruvchi sanoat mahsulotlarini, asosan, mashina va asbob-uskunalarini eksport qilishni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlarini, imtiyozli kreditlash usullarini qo'llash;
- turli ishlab chiqarish tarmoqlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, yangi tashkil topgan xo'jalik subyektlarini qo'llab-quvvatlash, ular uchun qulay sharoitlar yaratish;
- ichki bozorga noqonuniy yo'llar bilan arzon, iste'molchilar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlarni kirib kelishining oldini olish;
- ichki bozorda milliy tovar ishlab chiqaruvchilar manfaatini ko'zlash, ularni tashqi bozorga chiqishlarini qo'llab-quvvatlash;
- yirik ishlab chiqarish birlashmalarini qo'llab quvvatlashning oqilona tizimini yaratish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun iqtisodiyotning kriminallashtirishiga qarshi kurashish kerak. Jinoiy guruhlarining iqtisodiyotga kirib kelishining oldini olish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- daromadlarni deklaratsiya qilish tizimini takomillashtirish;

- nodavlat xo‘jalik subyektlarining ayrim faoliyat turlarini qonun yo‘li bilan cheklash;
- ro‘yxatga olinmasdan turib tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishni man qilish;
- iste‘molchilar salomatligiga zarar yetkazuvchi mahsulotlarni va litsenziyasiz, sifat sertifikatisiz tovar sotishni man qilish;
- bankrotlik qonuni talablarini hayotga qat‘iy tatbiq etish;
- huquq-tartibot organlarida iqtisodiy qonunbuzarliklarga qarshi kurashish bo‘limlari faoliyatini kuchaytirish;
- iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turli nazorat va davlat organlarining tadbirkorlar xo‘jalik faoliyatiga noqonuniy aralashishlarini cheklash va bunga qarshi kurashish;
- iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmlari erkin amal qilishini ta‘minlash bilan bir qatorda, davlat organlarining iqtisodiyotni tartibga solish faoliyati samaradorligi va ta‘sirchanligini oshirish kabilar maqsadga muvofiqdir.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash uchun asosiy mahsulotlar bo‘yicha importga bog‘liqlikka barham berish, tayyor mahsulotlarni eksport qilishni kuchaytirish lozim. Buning uchun mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirish, xom ashyo, oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan iqtisodiyotni, mahsulotlarni eksport qilishga yo‘naltirilgan mahsulotga aylantirish maqsadga muvofiqdir. Shundagina mamlakatning iqtisodiy ahvoli jahon bozorlaridagi konyuktura o‘zgarishlariga, resurs baholarining o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmaydi. Shu boisdan, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan davlat strategiyasi iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgartirishlar qilishga, sanoat, moliya va bank tizimini mustahkamlashga qaratiladi. Buning uchun, texnologik jihatdan orqada qolishga barham berish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish lozim bo‘ladi.

2.3 Mamlakat xavfsizligini ta‘minlash siyosatini amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari, asosiy shartlari, muhim usullari

Mamlakat ichki iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashning muhim sharti barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash, aholi turmush darajasini oshirish va turmush shroitlarini yaxshilash hisoblanadi. Chunki ijtimoiy sohada,

hayotda keskinlikning vujudga kelishi mamlakat iqtisodiy xavfsizligi uchun xavf-xatar tug'dirishi shubhasizdir.

Ijtimoiy sohadagi mamlakat iqtisodiy xavfsizligini keltirib chiqaruvchi sabablarning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy ziddiyatlar o'z mohiyatiga ko'ra hamisha siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarni harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. O'zgarishlarning qay tarzda borishi yoki bo'lmasa, keskin shakllarga kirishi: ijtimoiy noroziliklar, stixiyali portlashlar, fuqarolar urushlari va inqirozlar tusini olishi to'planib qolgan ijtimoiy muammolarning qay darajada keskinligiga, hukmron tuzilmalarning bu muammolarni hal qila olishi yoki hal qila olmasligiga bog'liq;

- islohotlarning mohiyatiga to'ralarcha putur yetkazish, ijtimoiy adolatni buzish, hokimiyatning turli pog'onalaridagi korrupsiya aholining tang ahvolini yanada yomonlashtiradi va oqibatda jiddiy, ijtimoiy ziddiyatlarga olib kelishi ham mumkin.

- keng ko'lamdagi uzoq muddatli isloh qilish jarayonining dastlabki bosqichini eng qiyin, ijtimoiy portlash xavfi bo'lgan bosqich deb atagan. Chunki o'tish davri ko'p hollarda bir qancha hal etilmagan ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi va ular zamiridagi larzaga soladigan kuchni o'zida saqlab turadi;

Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida kishilarning eskicha va yangicha fikrlashlari o'rtasidagi, o'tmish va hozirgi zamondagi qadriyatlar tizimi o'rtasidagi ziddiyatlar yanada keskinlashadi. Aholi daromadlari o'rtasidagi farqlarga quyidagi holatlar ta'sir ko'rsatmoqda:

- iqtisodiyotning turli sohalarida, mamlakatning turli mintaqalarida daromad olish imkoniyatlarining barobar emasligi;

- mamlakatning 60% dan ortiq aholisi yashayotgan qishloq joylardagi yashirin ishsizlik hamda kichik va o'rta biznesning yetarli darajada rivojlanmayotganligi salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Oilalarning pul daromadlari tarkibida 47% ga yaqini turli shakldagi tadbirkorlik va xususiy mehnat faoliyatiga to'g'ri kelmoqda.

Aholi turmush darajasi barqaror o'smoqda. Shu boisdan O'zbekistonda aholi turmush darajasiga va hayot sharoitlari bilan bog'liq ijtimoiy tahdidlar birmuncha kamaydi. Yana bir muhim ijtimoiy tahdid real ishsizlik hisoblanadi. Iqtisodiy faol aholi ichida ishsizlik darajasi 10% dan oshib ketsa, u iqtisodiy tahdidni vujudga keltiradi. Ishsizlikning vujudga kelishi bozor iqtisodiyoti qonuniyatlaridan biridir. Ammo ishsizlik tufayli kambag'allik, hatto qashshoqlik, jinoyatchilik,

narkomaniya va shunga o'xshash ijtimoiy ofatlar, ijtimoiy norozilikning kelib chiqishi tabiiydir. Ammo aholi turmush darajasini oshirishda ma'lum muammolarni hal etish taqozo yetiladi. Jumladan, turli iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha ishchi va xizmatchilarning o'rtacha ish haqlari keskin farqlanmoqda. Qishloq xo'jaligida band bo'lgan xodimlar ish haqlari o'rtacha respublika darajasiga nisbatan 60% dan ortiqni tashkil yetib, sanoatdagi o'rtacha ish haqiga nisbatan bir necha barobarga kam. Bunday tafovut keskin bo'lib, ma'lum iqtisodiy tahdidni keltirib chiqaradi. Shuningdek, ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalarida, ya'ni sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va san'at sohalaridagi xodimlarning o'rtacha oylik ish haqlari o'rtacha respublika darajasining 60-80% ini tashkil etmoqda. Vaholanki, ushbu tarmoqlarda xodimlarning bilim, kasb-malaka darajalari boshqa tarmoqlardagilarga nisbatan ancha yuqoridir.

Yana bir muhim ijtimoiy tahdid real ishsizlik hisoblanadi. Iqtisodiy faol aholi ichida ishsizlik darajasi 10% dan oshib ketsa, u iqtisodiy tahdidni vujudga keltiradi. Ishsizlikning vujudga kelishi bozor iqtisodiyoti qonuniyatlaridan biridir. Ammo ishsizlik tufayli kambag'allik, hatto qashshoqlik, jinoyatchilik, narkomaniya va shunga o'xshash ijtimoiy ofatlar, ijtimoiy norozilikning kelib chiqishi tabiiydir. Ushbu iqtisodiy tahdidning yana bir xususiyati respublika qishloq xo'jaligida ortiqcha bandlikning mavjudligi hisoblanadi. Chunki bu mehnat resurslaridan ekstensiv, unumsiz foydalanishga oxir-oqibatda ishlab chiqarish samaradorligining pasayishiga olib keladi. Hozirgi davrda qishloq xo'jaligida ortiqcha ishlab chiqarish natijalariga ziyon yetkazmagan holda bo'shatib boshqa sohalarga o'tkazish lozim bo'ladi.

Mamlakat ichki xavfsizligiga tahdidlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aholi, shu jumladan, mehnatga layoqatli aholi, mehnat resurslari sonining o'sish sur'atlarining asosiy fondlar yaratayotgan yangi o'rinlarning o'sish sur'atlariga nisbatan orqada qolishi, kelgusida ishsizlar daromad olish imkoniyatiga ega bo'lmagan kishilar sonining o'sishiga olib kelishi mumkin;

- ish haqining aholi, shu jumladan, yollanma ishchi va ishchi xizmatchilarning oila daromadlaridagi ulushining kamayishi, ish haqining rag'batlantiruvchanligining pasayishi;

- aholi tarkibida kekxa nafaqa yoshidagi kishilar ulushining ko'payishi kelgusida ularning ijtimoiy ta'minoti masalalarida

muammolarni tugʻdiradi;

-kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga toʻsqinlik qiluvchi omillarning koʻpayishi;

-soliq yukining ogʻirligi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi omil hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga kishilar oʻrtasidagi noformal, iqtisodiy aloqa va munosabatlar ham tahdid soladi. Bu tahdidida sabab boʻluvchi holatlarni kassa nazoratidan tashqaridagi hisob-kitoblar, maishiy xizmat koʻrsatish, uy-joylarni ijaraga berishga naqd pulni noformal munosabat va aloqalarda koʻrish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar

Globalashuv, integrallashuv, geoiqtisodiy maydon, milliy iqtisodiyotning ochiqligi, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, davlat iqtisodiyotini tartibga solish.

Takrorlash uchun savollar

1. Xoʻjalik munosabatlarning globalashuvi mamlakat xavfsizligi uchun qanday ijobiy va salbiy taʼsir etadi?
2. Geoiqtisodiy makon nima?
3. Milliy iqtisodiy manfaatlarga nimalar tahdid soladi?
4. Davlat va xoʻjalik boshqaruv organlarining mamlakat iqtisodiy xavfsizligini taʼminlashdagi vazifalari nimalardan iborat?
5. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga qanday ijtimoiy tahdidlar mavjud?
6. Ijtimoiy tahdidlarning oldini olish uchun nimalar qilish kerak?
7. Xufyona iqtisodiyotga qarshi qanday chora-tadbirlar qoʻllanishi mumkin?
8. Soliq toʻlashdan boʻyin tovlash holatlarining oldini olish uchun nimalar qilish kerak?

3-BOB. IQTISODIYOT TARMOQLARINI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARNI O‘RNI

3.1 Iqtisodiyot tarmoqlarida axborot texnologiyalarini qo‘llash maqsadlari

O‘zbekistonda yuzaga kelgan vaziyat iqtisodiyotning rivojlanishini intensiv yo‘lga o‘tkazishni, resurslarning barcha turlaridan oqilona foydalanishni, ishlab chiqarishga tobora takomillashgan mehnat qurollarini joriy etishni juda ham muhim vazifa qilib qo‘ymoqda. Korxonalarni texnik jihatdan qayta qurollantirish, kam chiqitli va chiqitsiz texnologiyalardan, ilg‘or konstruksiyali materiallardan foydalanish dasturlarini amalga oshirish asosidagina mehnat unumdorligini o‘stirish, mahsulot sifatini yaxshilash, aholining xarid talabini qondirish, ilm-fan ishlab chiqarish tarmoqlarini, ayniqsa, elektronika, asbobsozlik, hisoblash texnikasi, aloqa vositalari ishlab chiqarishlarini rivojlantirish vazifasi kelib chiqadi.

Ilm-fan va texnika yutuqlarini keng qo‘llagan holda iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish O‘zbekiston Respublikasi jadal rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Jamiyat va davlat hayotining barcha sohalari shiddat bilan rivojlanayotgani islohotlarni mamlakatimizning jahon sivilizatsiyasi yetakchilari qatoriga kirish yo‘lida tez va sifatli ilgarilashini ta‘minlaydigan zamonaviy innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarga asoslangan holda amalga oshirishni taqozo etadi. Shu bilan birga, o‘tkazilgan tahlil ishlab chiqarishni modernizatsiya, diversifikatsiya qilish, uning hajmini oshirish hamda ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar turlarini kengaytirish borasidagi ishlar lozim darajada olib borilmayotganini ko‘rsatdi. Xususan, bu borada ko‘plab ko‘rsatkichlarning mavjud emasligi va ishlar samarali muvofiqlashtirilmagani sababli mamlakatimiz so‘nggi yillarda nufuzli va obro‘li xalqaro tuzilmalar tomonidan tuziladigan Global innovatsion indeks reytingida ishtirok etmayapti.

Iqtisodiyot va ijtimoiy soha tarmoqlarining ilmiy muassasalar bilan o‘zaro hamkorligi darajasi pastligi, vazirlik va idoralar, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining innovatsion rivojlanish sohasidagi faoliyati lozim darajada muvofiqlashtirilmayotgani bu boradagi birinchi navbatdagi maqsadlar va vazifalarga erishish imkonini bermayapti.

Jahon fanining zamonaviy yutuqlari, innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalar asosida mamlakatni jadal rivojlantirish, shuningdek, 2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarning ijrosini izchil ta‘minlash maqsadida:

1. Quyidagilar:

- 2019 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi (keyingi o‘rinlarda Strategiya deb yuritiladi) 1-ilovaga muvofiq;

- 2019 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” (keyingi o‘rinlarda — “Yo‘l xaritasi”) 2-ilovaga muvofiq;

Bularning hammasi axborotlashtirishning ulkan imkoniyatlaridan eng samarali foydalanishni, uning bozor munosabatlariga o‘tish davridagi jarayonlariga ta‘sirini kuchaytirishning eng dolzarb vazifasiga aylantirmoqda. Axborotlashtirish zamonaviy dunyo taraqqiyotining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, jahon fan texnikasining iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot yutuqlarini o‘zida mujassamlashtirgandir.

Axborot texnologiyasi iqtisodiy masalalarni hal qilishda quyidagi asosiy jarayonni o‘z ichiga oladi:

- axborotni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish;

- uni qayta ishlash, joyiga uzatish;

- ma‘lumotlarni kodlashtirish;

- ma‘lumotlarni saqlash va izlash;

- iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash;

- axborotni chop etish va axborotdan foydalanish;

- qaror qabul qilish va boshqaruv ta‘sirini ishlab chiqish.

Ma‘lumki, iqtisodiy axborot hamma jarayonlarning yuzaga kelishida ishtirok etadi, lekin qator holatlarda ba‘zi jarayonlar ishtirok

etmaydi. Ularning amalga oshirilishi har xil bo‘ladi. Shu o‘rinda ba’zi jarayonlar qaytarilishi mumkin.

Jarayon tarkibi, ularning shakllanishi va muhim xususiyati ko‘p jihatdan iqtisodiy obyektga bog‘liq. Axborotning shakllanishidagi asosiy jarayonlarning bajarilish xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. Axborotni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish; axborotlarni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish har xil iqtisodiy obyektlarda har xil kechadi. Bu jarayon boshqarish jarayonlari avtomatlashtirilgan xalq xo‘jaligi obyekti faoliyatini aks etgan boshlang‘ich iqtisodiy hisobotni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish, amalga oshiriladigan ishlab chiqarish korxonalari, firmalar va boshqalarda ancha murakkabdir. Shu o‘rinda boshlang‘ich ma‘lumotning ishonchli, to‘liq va zamonaviy bo‘lishiga katta e‘tibor beriladi. Korxonada axborotni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish har xil xo‘jalik operatsiyalarini bajarish vaqtida sodir bo‘ladi. (Masalan: tayyor mahsulotlarni qabul qilish, materiallarni qabul qilish, yuborish va boshqalar). Avval axborot yig‘iladi, keyin mustahkamlanadi. Keltirilgan hisobotlar, misol uchun, ish joylarining o‘zida ishlab chiqarilgan detallar, brak detallarning soni va boshqalar hisoblash natijasida kelib chiqadi. Haqiqatan axborotni yig‘ish uchun o‘lchash ishlari, hisob-kitob, material obyektlarini taqqoslash, alohida bajaruvchilarning vaqtinchalik va sonli xarakterdagi ishlarini hisob-kitob qilish kabilar amalga oshiriladi.

Axborotni yig‘ish uni ro‘yxatdan o‘tkazish bilan birga olib boriladi. Boshlang‘ich hujjatlarga yozish asosan qo‘lda bajariladi, shuning uchun yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonlari hozircha mehnat talab etadigan ishligicha qolmoqda. Korxonani boshqarishning avtomatlashtirilgan sharoitida asosiy e‘tibor axborotlarni ro‘yxatdan o‘tkazishning texnik asosidan foydalanishga qaratiladi. Axborotlarni ro‘yxatdan o‘tkazishning texnik asosi o‘z ichiga quyidagilarni oladi: sonli o‘lchov operatsiyalarini ro‘yxatdan o‘tkazish, EHM aloqa kanallari orqali axborotlarni yig‘ish, uzatish va boshqalar.

Iqtisodiy axborotlarni uzatish har xil iqtisodiy obyektlarda turlicha amalga oshiriladi. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida axborotni yig‘ish va ro‘yxatdan o‘tkazish ko‘pincha uni qayta ishlashdan ajratilgan holda olib boriladi. Ma‘lumki, axborotlarni yig‘ish va uzatish ish joylarining o‘zida amalga oshiriladi, uni qayta ishlash esa hisob-kitob markazida olib boriladi.

Axborotlarni uzatish. Axborotlarni uzatish turli usullar bilan amalga oshiriladi, kurer yordamida, pochta orqali yuborish, transport vositalari bilan yetkazish, uzoq masofalarga aloqa kanallari orqali uzatish va boshqalar. Uzoq masofaga axborotni aloqa kanallari orqali uzatish vaqtni va xarajatni qisqartiradi. Uni amalga oshirish uchun esa turli maxsus texnik vositalar kerak bo'ladi. Ba'zi axborotlarni yig'ish va ro'yxatdan o'tkazishning texnik vositalari ish joylariga o'rnatilgan datchiklardan olinayotgan axborotlarni yig'ib, EHMga uzatadi.

Boshlang'ich axborot paydo bo'lgan joyidan uzatilgani kabi natijaviy axborot ham teskari yo'nalishda uzoq masofaga (distansion) uzatilishi mumkin. Bu holda natijaviy ma'lumot har xil asboblarda aks etadi.

Axborotlarning qayta ishlash markaziga aloqa tarmoqlari orqali yetib kelishi asosan ikki usulda amalga oshiriladi:

- 1) mashina tashuvchilarda;
- 2) bevosita EHMda maxsus dasturli va apparatli vositalar yordamida amalga oshiriladi.

Axborotni uzoq masofaga uzatish usuli doim o'sib, rivojlanib bormoqda. Bu usul ko'p qirrali tarmoqlararo tizimda katta ahamiyatga ega. Chunki distansion uzatish bir boshqaruv bosqichidan ikkinchisiga axborotning o'tishini tezlashtiradi va ma'lumotlarni qayta ishlashga ketadigan umumiy vaqtni tejaydi.

Mashinali kodlashtirish – bu mashina tashuvchilariga axborotni EHMda qabul qilingan kodlarda yozish jarayonidir. Bunday axborotlarni kodlashtirish berilgan boshlang'ich hujjatlarni magnit disklarga o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi, so'ngra EHMga qayta ishlash uchun kiritiladi.

Iqtisodiy axborotlarni saqlash va yig'ish. Iqtisodiy axborotlarni saqlash va yig'ish – axborotlardan ko'p marta foydalanish, axborotlarni doimiy qo'llash, boshlang'ich ma'lumotlarni qayta ishlashgacha ularni to'plash kabi zaruriyatlaridan kelib chiqadi. Axborotlarni saqlash axborot massivlari ko'rinishida mashina tashuvchilari orqali amalga oshiriladi. Berilgan ma'lumotlarni izlash; bu saqlanayotgan axborotlardan kerakli ma'lumotni tanlashdir. Axborotni izlash jarayoni kerakli axborotga tuzilgan so'rov (savol) asosida amalga oshiriladi.

Iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash, chop etish va axborotdan foydalanish; EHMda iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash

markazlashgan holatda olib boriladi, mini va makro EHMlarda esa, boshlang'ich axborot hosil bo'lgan joyning o'zida (ya'ni u yoki bu boshqaruv xizmati mutaxassislarning avtomatlashtirilgan ish joylari (AIJ) ning o'zida) amalga oshiriladi.

Oxirgi ikki yil ichida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tomonidan keng ko'lamli va kompleks ishlar olib borildi. Shu bilan birga, bugungi kunda vazirlik oldida Murojaatnomada aks etgan muhim vazifalar turibdi. Eng asosiy vazifa "Raqamli O'zbekiston – 2030" konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etish bo'lib, u o'z ichiga barcha soha va tarmoqlarni qamrab olgan. Bunday yirik loyihani amalga oshirish mamlakatimiz iqtisodiyotining to'liq hamda kompleks o'zgarishiga, raqobatbardoshlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Muhim vazifalardan yana biri davlatimiz rahbarining "Toshkent shahrida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori ijrosini ta'minlashdir. Qarorga asosan tasdiqlangan "Raqamli Toshkent" kompleks dasturida ta'lim, sog'liqni saqlash, transport, kommunal sohalarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini jalb qilgan holda poytaxtimizning qiyofasini to'liq ijobiy o'zgartirish ko'zda tutilgan. "Raqamli Toshkent" konsepsiyasi "Xavfsiz shahar" yirik loyihasi bilan bevosita bog'liq. Mazkur loyihani 2019 – 2023-yillarda respublikamizning barcha hududida bosqichma-bosqich joriy etish zarurligi belgilangan. Birinchi bosqichda Toshkent shahrida loyihaning yagona texnologik platformasini yaratish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda. Shu yil 28-aprel kuni Prezidentimizning "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, 2023-yilga borib raqamli iqtisodiyotning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushini 2 baravar va ushbu sohadagi xizmatlar hajmini 3 baravar oshirish hamda ularning eksportini 100 million AQSh dollariga yetkazish nazarda tutilgan. Shu bilan birga, 2020 – 2022-yillarda elektron hukumat, telekommunikatsiyalar, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki faoliyatini yanada rivojlantirish, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarida hamda qishloq va suv xo'jaligida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha 268 ta

loyihani amalga oshirish rejalashtirilmoqda.¹⁶ Mazkur vazifalarning bajarilishi yurtimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Andijon ("Digital city" texnoparki), Farg'ona (IT-park Marg'ilon filiali) Sirdaryo (IT-park Guliston filiali) viloyatlarida foydalanishga topshirilib, Andijon filialida 10 ta rezident va Marg'ilon filialida 7 ta rezident faoliyat yuritmoqda. Shulardan biri 30 iyun kuni Sirdaryo viloyati Guliston shahrida Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parkining Guliston filiali ochildi. Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki faoliyatini yanada rivojlantirish bo'yicha zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilanmoqda. Texnopark rezidentlari tomonidan joriy etilishi mumkin bo'lgan faoliyat turlarini kengaytirish, raqamli ta'lim markazlarini hududlarda keng tashkil etish, texnopark rezidentlarini jalb qilish orqali iqtisodiyot tarmoqlarida axborot texnologiyalarini tatbiq qilish shular jumlasiga kiradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, mahalliy dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar sonini ko'paytirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida davlat idoralariga qiymati 1 milliard so'mgacha bo'lgan shartnomalarni IT-park rezidentlari o'rtasida tanlov asosida imzolash huquqi berilgani iste'dodli yoshlar uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochadi, ularni yangi-yangi g'oyalarga ruhlantiradi.

3.2 Innovatsion rivojlanish yo'llari

Axborot, kompyuterlashtirish, hisoblash texnikasi, axborot texnologiyasi, modellash, ma'lumotlar manbai, dasturlashtirish, shaxsiy kompyuterlar, dastur bilan ta'minlash va boshqa shu kabi ilmiy tushunchalar jamiyatni axborotlashtirishning eng muhim xususiyatlarini ifoda etadi. Axborot – ijtimoiy, tabiiy fanlarning, tafakkur ilmining taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan bilim va ma'lumotlar, kishilarning amaliy faoliyati davomida to'plagan tajribalari majmui demak. Inson axborot oqimi ichra yashar ekan, turli-tuman voqea, hodisalar va jarayonlarning bir-biriga aloqadorligini, o'zaro munosabati mohiyatini tahlil etish, mushohada va mulohaza qilib ko'rish, tabiat va jamiyatning rivojlanish qonunlari qanday amal

¹⁶ www.lex.uz

qilayotganligini anglab yetish maqsadida ko‘pdan ko‘p so‘zlarga, dalil va raqamlarga murojaat qiladi. Axborot tufayli nazariyot amaliyot bilan birlashadi.

Hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti axborotlar oqimini bamisoli bahor sellari oqimi kabi ko‘paytirib yubordi. Axborot oqimining tobora ko‘paya borganidan shu narsa ham dalolat bera oladiki, asrimizning 70 - yillar o‘rtalariga kelibqoq ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti shunday darajaga yetgan ediki, ulardan oqilona foydalanish, ijtimoiy ishlab chiqarishni jadallashtirish uchun yiliga 1016 arifmetik amalni bajarish kerak bo‘ladi. Tabiiyki, bunday murakkab hisob - kitobni cho‘t qoqib amalga oshirib bo‘lmaydi. 10 milliard kishi bir yil davomida tinmay ishlagan taqdirdagina shuncha arifmetik amalni yecha olishi mumkin.

Odamlarni ijtimoiy-iqtisodiy va ma‘naviy muammolarni hal etishga safarbar qilmoq uchun tegishli axborotlarni o‘z vaqtida to‘plab, qayta ishlab, muayyan bir tartibga solish va zudlik bilan kishilarga yetkazish kerak bo‘ladi. Buning uchun jamiyatni axborotlashtirish dasturini amalga oshirish va ilg‘or axborot texnologiyasini joriy etish zarur. Axborot texnologiyasi bu usullar tizimi va axborotlarni yig‘ish, saqlash, izlash, qayta ishlash, uzatish yo‘lidir. U informatikaning predmeti hisoblanadi hamda boshqaruv amaliyotini o‘tkazishni, ishlab chiqarishni boshqarishni, ilmiy izlanishlar va sanoat miqyosida korxonalarining tashkil topishini, ularning texnik rivojlanishi natijasida xalq xo‘jaligining yangi tarmoqlarini yuzaga keltiradi. Axborot texnologiyasi boshqarish jarayonlarini aks ettiruvchi iqtisodiy axborotlarni o‘lchash, jamlash, saqlash, qayta ishlash kabi amallarni bajaradi.

Tibbiyot muassasalarida zamonaviy kompyuterlashtirilgan tizimni yaratish orqali tibbiy xizmatlar sifatini oshirish maqsadida “Elektron poliklinika” va “Elektron shifoxona” axborot tizimlarini joriy etish ham ko‘zda tutilgan. O‘zbekiston aholisining 60 foizi yoshlar bo‘lib, ularni zamonaviy axborot texnologiyalariga keng jalb qilish, dasturiy mahsulot yaratish va autsoring xizmatlarini ko‘rsatishga ko‘maklashish orqali ish bilan ta‘minlash muhim vazifalardan hisoblanadi. Bu borada AKT sohasi uchun kadrlar tayyorlashda qanday choralar ko‘rilmogda?

O‘zbekistonning eng katta boyligi — aholisining yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etuvchi yoshlardir. Shuning uchun ham yoshlarimizning jamiyatdagi nufuzini oshirish davlat siyosati jarajasiga ko‘tarilib, ularning yangi-yangi mutaxassisliklar va kasblarni egallashiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Raqamli texnologiyalar o‘quv markazi tashkil etilib, yangi ish o‘rinlari yaratildi. Bundan tashqari, Toshkent shahridagi Amiti Universiteti tashkil etildi. Jahon tajribasi shuki ko‘rsatmoqdaki, axborot texnologiyalari sohasidagi yuksak maqsadlarga zamonaviy dasturchilar tayyorlash jarayonini jadallashtirish orqali erishish mumkin. Shuning uchun mavjud bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida “Bir million dasturchi” loyihasi ishga tushirilgan.

Bugungi kunda “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida mashg‘ulotlar uzbekcoders.uz o‘quv portali orqali olib borilmoqda. Unda talab eng yuqori to‘rtta mutaxassislik bo‘yicha bepul videokurslar, jumladan, ma‘lumotlarni tahlil qilish, android ilovalar, veb-ilovalar va dasturiy ta‘minotlarni ishlab chiqish bo‘yicha darslar o‘zbek tilida subtitrlar bilan taqdim etilgan. Keng jamoatchilikni raqamli bilimlarni o‘zlashtirish va axborot texnologiyalari sohasidagi yangi mutaxassisliklarni o‘rganishga jalb qilish maqsadida vazirligimiz tomonidan “Bir million dasturchi” loyihasida yoshlar ishtirokini kengaytirish bo‘yicha ishlar olib borilmoqda. Jumladan, uzbekcoders.uz portali orqali 2020 – 2021 o‘quv yilida 2,1 mingdan ortiq maktabning 47 mingdan ziyod o‘quvchisini, 44 ta oliy ta‘lim muassasasining 54 mingdan ortiq talabasini o‘qitish rejalashtirilgan. Shuningdek, 2020 – 2021 o‘quv yilidan boshlab oliy va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalarida tegishli yo‘nalishlarning mutaxassislik fanlari hamda umumta‘lim maktablarining informatika fani dasturlariga “Bir million dasturchi” loyihasi doirasidagi dasturlash yo‘nalishlari mavzularini kiritish bo‘yicha ishlar olib borilmoqda. Shu maqsadda yurtimiz bo‘ylab aholi va yoshlar uchun raqamli texnologiya o‘quv markazlari tashkil qilingan. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tomonidan barcha hududlarda raqamli texnologiyalar bo‘yicha kamida 100 ta o‘quv markazini ochish rejalashtirilmoqda. Bu dargohlarda dasturlash asoslari, elektron savdo va grafikli dizayn kabi yo‘nalishlar bo‘yicha qisqa muddatli o‘quv kurslari yo‘lga qo‘yiladi.

Muhim yangiliklardan yana biri, endi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi tizimidagi IT-parkning tumanlardagi filiallari tomonidan har bir tuman va shaharda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini chuqurlashtirib o‘qitishga ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etiladi. Mamlakatimizdagi 200 dan ortiq shahar va tumanda bittadan maktab tanlab olinib, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasiga ixtisoslashtiriladi. Ushbu maktablar tuman va shaharlardagi boshqa maktablar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida tayanch baza vazifasini o‘taydi. Informatika o‘qituvchilarining malakasini oshirish, hamkorlikda yangi loyihalar ustida ish olib borishni yo‘lga qo‘yadi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, bu kabi yirik loyihalarga start berilgani ilm, ma‘rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yilida raqamli texnologiyalarning hayotimizdagi o‘rni va rolini, ularning yurtimiz bo‘ylab qamrovini jadal sur‘atda oshiradi. Tizim muntazam rivojlanyapti, keng ko‘lamli va kompleks loyihalar amaliyotga joriy etilmoqda. Shu bilan birga, hali oldimizda bajaralishi zarur bo‘lgan muhim vazifalar turibdi. Zero, O‘zbekistonning taraqqiyoti raqamli texnologiyalarning barcha soha va tarmoqlarga joriy etilishi va qo‘llanishiga uzviy bog‘liqdir.¹⁷ Shu bilan birga, yil yakuniga qadar Yagona portalda joriy qilinadigan 50 ta ommabop davlat xizmatlari ro‘yxati tasdiqlandi.

Ularga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, shifokor qabuliga onlayn yozilish, yangi tug‘ilgan go‘dakni poliklinikaga elektron ro‘yxatga qo‘yish, ko‘chmas mulkni ijaraga berish shartnomalarini ro‘yxatdan o‘tkazish, arxitektura-rejalashtirish topshirig‘ini olish, kadastr pasportini ro‘yxatdan o‘tkazish, nafaqa olish uchun murojaat yuborish, ipoteka kreditlari bo‘yicha davlat subsidiyasini olish, fuqarolarni Toshkent shahri va Toshkent viloyatida doimiy ro‘yxatga olish, ish stajini tasdiqlash haqida arxiv ma‘lumotnomasi va boshqa xizmatlar joriy qilinadi. Elektron hukumatning idoralararo platformasida davlat organlarining 90 ga yaqin axborot tizimlari va resurslarining o‘zaro elektron hamkorligini ta‘minlash yo‘lga qo‘yilib, 160 mln.dan ortiq so‘rovlarga onlayn shaklda ma‘lumotlar berilgan. Davlatimiz rahbari huzurida shu yil 8 iyun kuni axborot texnologiyalari va raqamli

¹⁷ www.MITC.uz internet sayti

iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi islohotlar ijrosi bo'yicha o'tkazilgan taqdimotda eng zarur bo'lgan davlat xizmatlarini tezkor ravishda elektron shaklga o'tkazish muhimligi ta'kidlandi.

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot, "Elektron hukumat" xizmatlariga talab kundan kunga ortmoqda. Lekin hozir 780 turdagi davlat xizmatidan bor-yo'g'i 185 tasidan "elektron portal" orqali foydalanish imkoni mavjud. Aksariyat tashkilotlarda ish jarayonini raqamlashtirish faqat hujjat almashinuvini elektronlashtirish bilan cheklanmoqda. Bu borada elektron hukumatni yanada rivojlantirish, fuqarolar uchun zamonaviy qulay davlat xizmatlarni ko'rsatish alohida ahamiyatga ega. Bu jarayonni jadallashtirish maqsadida eng muhim yo'nalish va dolzarb masalalarni qamrab olgan 104 ta loyihani amalga oshirish rejalashtirilgan. Masalan, sog'liqni saqlash tizimida "Yagona elektron tibbiy karta" axborot tizimining joriy etilishi yurtimiz fuqarolari to'g'risida yagona tibbiy ma'lumotlar bazasini shakllantirishga, aholining salomatligi monitoringini o'tkazishda yordam beradi. "Elektron retsept" axborot tizimi esa bemorlarning medikamentoz vositalar bilan samarali va xavfsiz davolanishini tashkil etish, shifokorlarning elektron reyestrini shakllantirishga yo'naltirilgan loyihadir. Bu esa, o'z navbatida, tibbiy vositalarni nazorat qilish va monitoring olib borish tizimini takomillashtirishga ko'mak beradi.

3.3 Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda axborot texnologiyalarning o'rni

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 25-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi parlamentiga murojaatnomasi mamlakatimizni 2017 – 2021-yillarda yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni bajarishda, barqaror iqtisodiy rivojlanish, xalq farovonligini oshirishda muhim dasturamal bo'lib xizmat qiladi. Murojaatnoma mamlakatimizning na faqat joriy yilda balki istiqbolda barqaror rivojlantirish, tizimli strategik rejalashtirish dasturi desak ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz¹⁸. Respublikamizda 2017-yilda qabul qilingan Harakatlar strategiyasini amalga oshirish sharoitida mamlakatning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy salohiyatini yuksal-

¹⁸ <https://lex.uz/docs/-4751561>

tirish, innovatsiyalarni keng joriy etish va shular asosida resurslardan oqilona foydalanish raqamli iqtisodiyotni shakllantirish omillaridandir. Chunki boshqaruvda raqamli texnologiyalarni keng qo'llash, mamlakatimizda elektron hukumat tizimini joriy etish muammosi ijtimoiy rivojlanishning ko'p variantligi va muqobilligini e'tirof etishga asoslangan.

Globalashuv sharoitida migratsiya, turizm, xalqaro savdo, chet el investitsiyalari hamda kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi har qanday milliy iqtisodiyotning o'sish darajasiga o'z ta'sirlarini o'tkazadi. O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportning o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Bozor munosabatlariga o'tish jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha sohalariga axborotlashtirish sohasida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni tadbqiq etish sur'atlarini g'oyatda tezlashtirib yubordi. "Axborotlashtirish", "kompyuterlashtirish", "elektron hukumat", "elektron boshqaruv", "ochiq ta'lim" kabi atamalar hayotimizga keng kirib keldi. Axborot tizimlari va texnologiyalari yildan-yilga kishilik faoliyatining turli sohalarida yanada keng qo'llanilib borilmoqda. Ularni loyihalashtirish, yaratish, ishga tushirish va keng qo'llashdan maqsad – jamiyat va inson butun hayot faoliyatini axborotlashtirish borasidagi muammolarini hal etishdir¹⁹.

Jismoniy mehnatni ilm, ma'rifat, raqamli axborot bilan almashtirish mehnat faoliyatini ijodkorlik, innovatsiyalar, g'oyalarni ishlab chiqish bo'yicha yangi faollik turiga almashtirish mumkinligi haqida gapirishga asos beradi. Bu yerda gap axborot to'plash va uni qayta ishlash bo'yicha tan olingan hamda ma'naviy yo'naltirilgan faoliyat – intellektual faollik haqida bormoqda.

¹⁹ <https://lex.uz>

Avvalombor iqtisodiyot fanining ta'rifini eslaylik. Ma'lumki iqtisodiyot ijtimoiy fan bo'lib, u insonlarning tanqis resurslar (kapital, mehnat, yer, xomashyo va boshq) dan jamiyat a'zolarining o'sib borayotgan moddiy noz-ne'matlar, xizmatlar va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish bilan shug'ullanuvchi fandır.

Barcha mavjud resurslar cheklangan va tanqis deb qaraladi, chunki jamiyat miqyosida (xuddi shuningdek bir individ yoki oila miqyosida) har bir konkret davrda insonlarning ehtiyojlari miqdori doimo iqtisodiyotning imkoniyatlaridan yuqori bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda xohish va imkoniyatlar orasida farq bo'lib, ehtiyojlar imkoniyatlardan ortiqcha bo'ladi. Ammo bu farq nisbiy ma'noga ega, ya'ni resurslar tanqisligi ularning miqdori o'zgarmasligidan dalolat bermaydi, bu resurslarni oshirish uchun qo'shimcha vaqt kerak bo'ladi, ammo bu davrga kelib ehtiyojlar imkoniyatlarga nisbatan yanada ustuvor o'sgan bo'ladi. Agar jamiyat resurslari cheklanmaganda edi, unda iqtisodiyot fani kerak bo'lmas edi., chunki resurslar tanqisligi ularni samarali taqsimlash, samarali qo'llashni, tejashni taqozo etadi. Tarixiy rivojlanish natijasida iqtisodiyot fanining maqsad va vazifalari o'zgarib bordi: dastlab insonlarning hayotiy zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy joy va buyumlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish ustuvor ahamiyatga, keyinchalik aholining xizmatlarga bo'lgan talabi ustuvor va nihoyat o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab insoniyatning ilm-ma'rifat va axborotga bo'lgan talabini qondirishning ahamiyati birinchi o'ringa qo'yila boshladi. Rivojlangan mamlakatlar post industrial jamiyat bosqichiga o'taboshladi va raqamli iqtisodiyot shakllanib rivojlanishni davom ettirmoqda. Raqamli iqtisodiyotning ta'rifi turlicha, ammo keng tan olingani quyidagicha:

Raqamli iqtisodiyot ko'p qirrali faoliyat bo'lib, unda ilm, ma'rifat, raqamli axborot ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida qo'llaniladi, zaruriy faoliyat maydoni tariqasida zamonaviy axborot tarmog'i iqtisodiyot strukturasi optimallashtirish va unumdorlikni oshirishning yetakchi omili tariqasida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalaniladi. Raqamli iqtisodiyotning xarakterli belgilari shundan iboratki, bu iqtisodiyotda asosiy resurs bo'lib an'anaviy resurslar(kapital, mehnat, yer va boshq) emas balki ilm, ma'rifat bilan sug'orilgan, ilm sig'imi yuqori bo'lgan axborot

oqimlari va ularning innovatsiyalardagi ko‘rinishi barqaror iqtisodiy o‘shish omiliga aylanadi. Boshqacha qilib aytganda iqtisodiy o‘shishda moddiy resurslar emas, balki nomoddiy resurslar (axborot, ilm va ixtirolar, innovatsiyalar) ustuvor ahamiyatga ega bo‘ladi. Moddiy noz-ne‘matlar ishlab chiqarishdan ko‘ra ilm sig‘im yuqori bo‘lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishning ahamiyati ortadi. Bu tezis savol to‘g‘dirishi mumkin, insonlar bu iqtisodiyotda moddiy tovarlarni iste‘mol qilmaydilar, ilm sig‘imi yuqori bo‘lgan tovarlarni iste‘mol qilib bo‘lmasligi aniq. Bunga javob shuki albatta insonlarning farovonligini oshirish, barcha moddiy tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabini qondirish birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘ladi. Bu ehtiyojlarni qondirish uchun ketadigan ishlab chiqarish xarajatlari yangi raqamli texnologiyalar va AKT larni qo‘llash hisobiga pasayadi, raqamli iqtisodiyotda yangi ish o‘rinlari yaratiladi, milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi o‘zgaradi, xom ashyo va qayta ishlanmagan mahsulotlar eksporti kamayadi, respublikamiz global jahon bozoriga chiqish imkoniyatlari ortadi.

Raqamli texnologiyaga asoslangan iqtisodiyot to‘rtta omil – axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, innovatsiyalarni rivojlantirish, ishchi kuchini sifatli o‘zgartish, iqtisodiy yuksalish va aholi farovonligini oshirishga tayanadi. Raqamli iqtisodiyotda axborot tovarga aylanadi va u alohida kapitaldir. Raqamli axborot ijtimoiy tovar hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va uning faoliyat ko‘rsatishi O‘zbekiston Respublikasi XXI asr da‘vatlariga munosib javob qaytarishi uchun hal etishi lozim bo‘lgan asosiy muammo hisoblanadi. u vazifani hal etish nafaqat tabiiy resurslar zaxirasiga boy, balki ulardan samarali foydalanish bo‘yicha rivojlangan mamlakatga aylanish imkonini beradi. Bu esa milliy iqtisodiyotimizga samarali menejment tizimini joriy etish, turmush sifatini oshirish, jahon xomashyo, texnologik va oziq-ovqat bozorlari kon‘yukturasiga bog‘liqlikdan xalos bo‘lishga, bazan yuz beradigan jahon moliyaviy krizisi tasiridan xoli bo‘lishga imkon yaratadi.

- raqamlini yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati jahon maydonida raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omilga aylanmoqda;

- innovatsion strategiyalar mamlakatlarning globallashtirish sharoitida raqobatlashish va rivojlanish qobiliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutmoqda;

- raqamli yaratish, ulardan foydalanishni ta'minlash va joriy etishning yangi modellari paydo bo'lmoqda (masalan, resurslardan ochiq foydalanish, raqamli hamjamiyatlari);

- raqamli jadal qo'llaydigan tarmoqlarga o'tish yaxshi rivojlangan qobiliyat va iste'dod muhimligini qayd etadi;

- texnologiyalar imkoniyatlari davlat, biznes va fuqarolar o'rtasidagi hamkorlik uslublarini almashtirmoqda. Raqamligaga asoslangan iqtisodiyot raqamlidan raqobatbardosh rivojlanishning asosiy "lokomotivi" sifatida foydalanmoqda. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish maqsadida raqamli egallanmoqda, yaratilmoqda, joriy etilmoqda va samarali qo'llanilmoqda;

- an'anaviy iqtisodiyotdan raqamligaga asoslangan iqtisodiyotga o'tish ta'lim, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga (AKT) uzoq muddatli investitsiyalar sarflashni, shuningdek, resurslarni samarali yo'naltirish va joylashtirishni ta'minlaydigan tegishli iqtisodiy hamda institutsional sharoitlarni talab etadi.

Ishlab chiqarish har doim turli shakldagi raqamlilikga asoslangan. Kodifikatsiya qilingan ilmiy raqamlarga kelsak, ma'lumki, yangi davr ilm-fani boshidan o'zining amaliy ahamiyati mafkurasida shakllangan. Insonning "bilim – bu kuch" g'oyasida o'z aksini topgan ishlab chiqarish faoliyatini o'zgartiradigan dunyoda ilm-fanning yangi roli XVII asrdayoq Frensis Bekon asarlarida qayd etilgan. Raqamli iqtisodiyot uchta muhim xususiyatga ega. Birinchisi, ilmning mahsulot sifatida diskretligi. Aniq ilm shakllangan axborot shaklida yaratiladi. Bilimning yarimta yoki uchdan bir qismi bo'lishi mumkin emas. Ikkinchi xususiyat, raqamli axborotdan insonlar boshqa ijtimoiy boyliklar singari, istisnosiz foydalanishi mumkin. Uchinchi xususiyat, bu axborot mahsulotidir, axborot esa undan foydalanib bo'lgach, oddiy moddiy mahsulot kabi yo'qolmaydi. Chunki: raqamli axborotni yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati jahon maydonida raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omilga aylanmoqda;

- innovatsion strategiyalar mamlakatlarning globallashuv sharoitida raqobatlashish va rivojlanish qobiliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutmoqda;

- raqamli axborotni yaratish, ulardan foydalanishni ta'minlash va joriy etishning yangi modellari paydo bo'lmoqda (masalan, resurslardan ochiq foydalanish, raqamli hamjamiyatlari);

- raqamli axborotni jadal qo'llaydigan tarmoqlarga o'tish yaxshi rivojlangan qobiliyat va iste'dod muhimligini qayd etadi;

- texnologiyalar imkoniyatlari davlat, biznes va fuqarolar o'rtasidagi hamkorlik uslublarini almashtiradi. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish maqsadida raqamli egallanmoqda, yaratilmoqda, joriy etilmoqda va samarali qo'llanilmoqda;

- an'anaviy iqtisodiyotdan raqamligga iqtisodiyotga o'tish ta'lim, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga (AKT) uzoq muddatli investitsiyalar sarflashni, shuningdek, resurslarni samarali yo'naltirish va joylashtirishni ta'minlaydigan tegishli iqtisodiy hamda institutsional sharoitlarni talab etmoqda.

Globalashgan iqtisodiyot sharoitida axborotning qadri va qimmatini oshishi, raqobat muhitining keskinlashuvi, tadbirkorlik va biznesni yuritish noaniqlik va risklarning ortishi, tizimli samaradorlikni ta'minlashning murakkabligi, inson va kompyuter qo'llashning muammosi, hayotda va jamiyatda vaqt va talant, yaratuvchanlik rolining ortishi raqamli iqtisodiyotga o'tishni zarurat qilib qo'yadi.

Raqamli iqtisodiyotda yashash uchun ikki ko'nikmani o'rganishimiz kerak. Birinchisi, foydali axborotni saralashni o'rganish. Sodda qilib aytganda, ba'zida oddiy narsalarga e'tibor bermasdan, ularga boshqacha ko'z bilan qarash, lozim bo'lganda ko'ngilchan bo'lish. Bu holatda yangiliklar va jurnallar tahlilchilari hamda sharhlovchilariga ishonish kerak. Ikkinchisi, biz boshqalar uchun saralovchi rolda bo'lishni o'rganishimiz lozim. Ilm-fan va ta'lim xodimlari uchun asosiysi, bu biznes yoki kundalik hayotiy voqea bo'lishidan qat'i nazar, axborotni to'plash va saralash hamda uni bilim kabi boshqalarga berishni bilish. Ko'pincha, bir-biri bilan bog'lanmagan axborotni shunchaki saralash umumqabul qilingan sxemaga uni intellektual mahsulot deyish uchun qo'shimcha qiymat qo'shadi. Boshqa hollarda

axborotdan boshqalar ilmiy tadqiqot yoki loyiha sifatida foydalanishi uchun unga ishlov beramiz.

Axborot – kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) tez sur'atlar bilan rivojlanishi mamlakatimizdagi korxonalar, kichik biznes subyektlariga ta'sir o'tkazibgina qolmay, balki ularning biznes va ish yuritish faoliyatini tubdan o'zgartirib yuboruvchi va chetlab o'tib bo'lmaydigan muhim omillardan biriga aylanib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribalari shuni ko'rsatadiki, ma'lumotlarning erkin ta'minoti bozor iqtisodiga tez sur'atlar bilan o'tish va jamiyatning ijtimoiy hayotini yaxshilashga ijobiy ta'sir etadi. Internet tarmog'i va AKT turmush tarzimizga tez sur'atlar bilan kirib kelishiga asoslangan holda shuni ta'kidlash mumkinki, bu kabi yangiliklar va innovatsiyalarni, yangi raqamli majmuasini vaqtida o'zlashtira olmagan biznes subyektlari, hatto mamlakatlar ertangi kunda bozordagi o'z ulushlarini sezilarli darajada yo'qotishlari va globallashtirish natijasida yuzaga kelayotgan raqobat tufayli inqirozga yuz tutishlari tabiiy. Axborot platformalarini birlashtirish natijasida paydo bo'lgan muloqot modellari yangi iqtisodiy texnologiyalarning (YAIT) paydo bo'lishiga turtki beradi.

YAIT – bu tashkiliy boshqaruv tizimlariga biror maqsadga xizmat qiladigan axborot (ma'lumotlar, g'oyalar va bilimlar) mahsulotlarini yaratish, ularni uzatish, saqlash va aks ettirish uchun yaxlit texnologik platformaga birlashuvchi va iqtisodiy agentlar muloqotiga sarflanadigan tranzaksion xarajatlarni maksimal darajada kamaytiruvchi ma'lumotlarni qayta ishlashga doir har jihatdan yangi «sozlanuvchi» vositalar va metodlar yig'indisidir.

YAITning asosiy tamoyillari:

- tubdan yangi biznes modellarni yaratish;
- har xil IT xizmatlarni oqilona birlashtirish va ulardan foydalanish metodlarini real iqtisodiyot sektoridagi tashkiliy va texnologik jarayonlarda qo'llash;
- tranzaksion xarajatlarni va ishlab chiqarishda qo'llaniladigan moddiy resurslarni minimallashtirish.

YAIT raqamli texnologiyalar asosida mavjud iqtisodiy realiyalarda rivojlanib boradi. Avvalroq ishlab chiqarish, savdo va moliyaga oid texnologiyalar paydar-pay takomillashib kelgan bo'lsa, hozir yuzaga kelgan YAITlar gorizontaal munosabatlarga (o'z-o'zini

tashkil qilish va singulyarlik), innovatsion tadbirkorlik (o'z-o'zini rivojlantirish), axborot muhandisligi (o'z-o'zini takomillashtirish) va iqtisodiy jarayonlarning avtoformalizatsiyasiga (avtomatik tuzilish) tayanch vazifasini o'tamoqda.

YAITning chinakam asosini axborotni tizimlashtirish va tahliliy qayta ishlashga mo'ljallangan data-markazlar va zamonaviy AT platformalari shakllantiradi. Bunda boshqaruvga doir konsalting va biznes tahlilga aloqador xizmatlarni taqdim qilish yo'nalishini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Axborot-konsalting xizmatlari va davlat taraqqiyot agentliklari singari yangi institutlar ishbilarmonlik muhitini takomillashtirishning tashkiliy asosi bo'lib xizmat qiladi.

3.4. Innovatsion rivojlanishdagi tahdidlar

Raqamli iqtisodiyotning eng faol drayveri – bu davlatdir. U raqamli iqtisodiyotning asosiy buyurtmachisi va iste'molchisidir. Masalan, Xitoy bu maqsadlar uchun 9 mlrd dollar atrofida mablag' sarflagan. Bozor kapitalizatsiyasi 210 mlrd dollardan ziyod bo'lgan Alibaba internet resursi ushbu sarmoyalarning to'g'ri yo'naltirilganini isbotladi. Raqamlashtirishdan maksimal foyda olishni istagan davlat, zaruriy yuqori texnologik maxsulotlarning bozorini yaratishi va uni qo'llab-quvvatlashi lozimdir. Shu bilan birga, parallel tarzda davlat boshqaruvi, muhim sohalar va korxonalar uchun xususiy ilovalarni rivojlantirgan holda, elektron iqtisodiyotning asosiy platformalarini nazorat qiluvchi instrumentlarni o'z izmida saqlab qolish ham muhim hisoblanadi. Xususan, Yaponiya texnologiyalarni xarid qilgan bo'lsa-da, ushbu yo'nalishda o'zining ishlab chiqaruvchi tarmoqlarini yaratolmagani va texnik ishlanmalar darajasini muttasil yuqori holatda tutolmagani tufayli, raqamli iqtisodiyotdagi yetakchi pozitsiyalarni qo'ldan boy berdi.

Janubiy Koreya esa elektron hukumat va elektron vositachilikka (elektron tijorat faoliyati va davlat tender xaridlarini o'tkazish uchun) milliy budjetning 1 foiziga teng miqdorda sarmoya kiritib, har yili 10-15 milliard dollar hosil qilmoqda va xarajatlarni 30-40 baravar qoplaydigan daromad olmoqda. Jumladan, davlat va xususiy sektorda call-markazlarni tashkil qilish, mobil ilovalarni yaratish va davlatga

tegishli internet-platformalarni reinjiniring qilish orqali mana shunday natijaga erishildi.

Davlat boshqaruvidagi axborot tizimlari bilan ishlaydigan kadrlarni tayyorlash ushbu sohaning muhim yo‘nalishlaridan bo‘lib qolmoqda. Misol uchun, o‘tgan asrning 70-yillarida Belgiyada davlat organlari xodimlarini o‘qitadigan va ular uchun bevosita ish o‘rinlarida tizimlarni sozlaydigan mutaxassislarning maxsus mobil guruhlarini (jumladan ixtisoslik o‘quv yurtlaridagi o‘qituvchilar va talabalar ham jalb etilgan holda) tashkil qilinadi.

Raqamli sohaning yana bir nozik jihati shundaki, murakkab raqamli tizimlarni ishlab chiqish va ularni amalda qo‘llash jiddiy va mufassal yondashuvni talab qiladi. Sizga noodatiy tuyulishi mumkin, biroq ko‘pincha dasturlash (o‘zicha) aslida yetarli darajada texnologik hodisa emasdir. Binobarin, sizning vazifalaringizni hal qiluvchi dasturchi ko‘p jihatlarda vazifani qanday anglashiga qarab harakat qiladi. Aksariyat ahamiyatli yechimlar bu jarayonda izohsiz qoldiriladi, chunki har qaysi taraf ularni o‘z-o‘zidan tushunarli deb hisoblaydi.

Dasturlarga aloqador yondosh hujjatlar ba‘zan pala-partish tuziladi. Natijada mahsulot bilan ishlash jarayonida buyurtmachi o‘zi buyurtma bergan va yaratilishi uchun pul to‘lagan ishlanma ustidan nazoratni qo‘ldan chiqaradi. Bunda axborotlashtirish loyihalariga ajratiladigan budjetda garchi g‘oyatda muhim bo‘lishiga qaramay xizmat ko‘rsatishga doir xarajatlar ko‘zda tutilmaydi.

Raqamli iqtisodiyot butun dunyoni qamrab olishi tufayli, axborotlashtirish va raqamlashtirishga oid har qanday davlat loyihasi kompleks ravishda hamda yagona kodlash tizimi, iqtisodiy va boshqaruvga aloqador axborotni aniqlash asosida o‘rganilishi lozim.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi eng muhim jihat va bir vaqtning o‘zida eng murakkab bosqich – bu ishbilarmonlik muhitini soddalashtirish hamda odamlar va biznesning davlat bilan muloqotiga sarflanajak xarajatlarni maksimal qisqartirishdir. Shundan keyin tomonlarning davlat va xususiy sektor doirasida tashkilotlararo (multiagent) muloqotni yo‘lga qo‘yish talab etiladi. «Bittadan-bittaga» va «bittadan-ko‘pga» muloqot formulasidan «ko‘pdan-ko‘pga» formulasiga o‘tiladigan raqamli iqtisodiyot platformalari ushbu jarayonning eng muhim bo‘lagi hisoblanadi. Ushbu sohadagi siljishlar

davlat ko‘magida kichik va o‘rta biznesga mos keladigan konsalting va texnik tashkilotlarni rivojlantirish orqali, iqtisodiyotning real sektoridagi vaziyatni avtomatik tarzda keskin o‘zgartiradi (va mazkur sohalarda tuzilmaviy islohotlarga turtki beradi) va innovatsion iqtisodiyot uchun shart-sharoit yaratishga yordam beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Axborot texnologiyalari, innovatsion rivojlanish, raqamli texnologiyalar, zamonaviy texnologiyalar, innovatsiya, texnologiyalar, innovatsion rivojlanishga tahdidlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot tarmoqlarida axborot texnologiyalarini qo‘llash maqsadlari?
2. Iqtisodiyot tarmoqlarida axborot texnologiyalarini o‘rni?
3. Innovatsion axborot texnologiyalari bu?
4. Axborot texnologiyalariga tahdidlar?
5. Innovatsion rivojlanishga bo‘ladigan tahdidlar?
6. Raqamli texnologiyaga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar?
7. Raqamli texnologiyaga innovatsiyaning ta’siri?
8. Innovatsion iqtisodiyot bu?

4-BOB. ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA BOSHQARUV TIZIMLARINI TASHKIL ETISH

4.1. Axborot va axborot texnologiyalari tushunchasi

Axborot texnologiyalari ma'lumotlarni boshqarish va qayta ishlash texnologiyalaridir. Odatda bu atama ostida kompyuter texnologiyalari tushuniladi. Axborot texnologiyalari sohasida turli axborotni EHM va kompyuter tarmoqlari orqali yig'ish, saqlash, himoyalash, qayta ishlash, uzatish kabi amallar ustida ishlar olib boriladi. Axborot texnologiyasi insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, hozirgi zamon axborotlashgan jamiyatining o'ziga xos xususiyati shundaki, sivilizatsiya tarixida birinchi marta bilimlarga erishish va ishlab chiqarishga sarflanadigan kuch energiya, xomashyo, materiallar va moddiy iste'mol buyumlariga sarflanadigan xarajatlardan ustunlik qilmoqda, ya'ni axborot texnologiyalari mavjud yangi texnologiyalar orasida yetakchi o'rinni egallamoqda.

Axborot texnologiyalari industriyasi majmuini kompyuter, aloqa tizimi, ma'lumotlar ombori, bilimlar ombori va u bilan bog'lik faoliyat sohalari tashkil qiladi. Bugungi kunda axborot texnologiyasini shartli ravishda "saqlovchi, ratsionallashtiruvchi, yaratuvchi" turlarga ajratish mumkin. Birinchi turdagi texnologiyalar mehnatni, moddiy resurslarni, vaqtni tejaydi. Ratsionallashtiruvchi axborot texnologiyalariga chiptalar buyurtma qilish, mehmonxona hisob-kitoblari tizimlari misol bo'ladi. Yaratuvchi (ijodiy) axborot texnologiyalari axborotni ishlab chiqaradigan, undan foydalanadigan va insonni tarkibiy qism sifatida o'z ichiga oladigan tizimlardan iborat.

Axborot texnologiyalarining hozirgi zamon taraqqiyoti hamda yutuqlari fan va inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Jamiyatni axborotlashtirish deganda, axborotdan iqtisodni rivojlantirish, mamlakat fan-texnika taraqqiyotini, jamiyatni demokratlashtirish va intellektuallashtirish jarayonlarini jadallashtirishni ta'minlaydigan jamiyat boyligi sifatida foydalanish tushuniladi. Darhaqiqat, jamiyatni axborotlashtirish – inson hayotining barcha jabhalarida intellektual faoliyatning rolini oshirish bilan bog'liq obyektiv jarayon hisoblanadi.

Jamiyatni axborotlashtirish respublikamiz xalqi turmush darajasining yaxshilanishiga, ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishiga, iqtisodning o'sishi hamda fan-texnika tarakkiyotining jadallashishiga xizmat qiladi. Jamiyatni axborotlashtirish jarayonini 5 asosiy yo'nalishga ajratish mumkin:

- mehnat, texnologik va ishlab chiqarish jarayoni vositalarini kompleks avtomatlashtirish.

- ilmiy tadqiqotlar, loyihalash va ishlab chiqarish axborotlashtirish;

- tashkiliy-iqtisodiy boshqarishni avtomatlashtirish;

- aholiga xizmat ko'rsatish sohasini axborotlashtirish;

- talim va kadrlar tayorlash jarayonini axborotlashtirish.

Bilim olishda, ya'ni ma'lum turdagi axborotlarni uzlashtirishda kompyuter tizimining yordami benihoya kattadir. Axborot qanday ko'rinishda ifodalanishidan qat'i nazar, uni yigish, saqlash, kayta ishlash va foydalanishda kompyuter texnikasining rolini quyidagilar belgilaydi: Birinchidan, o'qitishda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish standart (an'anaviy) tizimga nisbatan o'quv jarayonini jadallashtirib, talabada ilmga qiziqishni oshiradi, ular ijodiy faoliyatini o'stiradi, bilim berishga differentsial yondashish, olingan bilimlarni takrorlash, mustahkamlash va nazorat qilishni yengillashtiradi, talabani o'quv jarayonining subyektiga aylantiradi.

Ikkinchidan, yangi axborot texnologiyalaridan ta'lim-tarbiya jarayonida quyidagi shakllarda foydalanish mumkin bo'ladi:

- ·muayyan predmetlarni o'qitishda kompyuter darslari;

- ·kompyuter darslari – ko'rgazmali material sifatida;

- ·talabalarning guruhli va frontal ishlarini tashkillashtirishda;

- ·talabalarning ilmiy izlanishlarini tashkillashtirishda;

- ·talabalarning o'qishdan bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil qilish masalalarini xal etishda va h.k.

Mehnat samaradorligining bundan keyingi o'sishi va farafonlik darajasini ko'tarish katta hajmdagi multimediya axborotini (matn, grafika, video tasvir, tovush, animatsiya) qabul qilish ishlashga yangi intellektual vositalar va inson mashina interfeyslardan foydalanish asosidagina erishish mumkin.

Xozirgi dunyodagi barcha ish joylarining 50 foiziga yaqin axborotni qayta ishlash vositalari bilan ta'minlangan. Jamiyatni axborotlashtirish, yangi axborot texnologiyalari bilan ta'minlash insonlarning turli-tuman ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishda muhim o'rin tutadi.

Inson axborot olami ichra yasharkan, voqeya xodisalar jarayonlarning bir-biriga aloqadorligini, o'zaro munosabatlari va mohiyatni tashkil etish, o'z hayotidan kelib chiqayotgan murakkab savollarga ilmiy javob topish maqsadida ko'pdan ko'p raqamlarga murojaat qiladi. Axborot tufayli nazariya amaliyot bilan birikadi. Amaliyot nazariyasi nazariya esa amaliyotsiz mavjud ham bo'lmaydi, rivojlanmaydi ham.

Zavodlarimizning asosiy maqsadi informatika vositalarining ahamiyati to'g'risida fikr yuritish emas, balki jamiyatning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishdagi usul va vositalar to'g'risida tushunchaga ega bo'lishdir. Mazkur ehtiyoj doim mavjud bo'laveradi va biror-bir axborotli muhit doirasida qondiriladi. «Axborotli muhit» tushunchasiga hozirgi kunda informatika masalalarini o'rganishda muhim o'rin egallaydi. Insoniyatni o'rab turgan muhit o'z xizmatlariga ko'ra turlichadir – tabiiy siyosiy, ijtimoiy, milliy va oylaviy ruhiy bo'lishi mumkin. Aniqrog'i bular har birimiz yashaydigan bir butun muhitning tekisliklaridir. Mazkur tekisliklarining markazida axborotli muhit turadi va u barcha axborotli odimlarni boshqaradi: voqelikning moddiy axborotli muhitini boshqarish vositalari – energetik tamonlarini to'ldiradi, rivojlantiradi va bunda u turli ijtimoiy faktorlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Bugungi kunda ijtimoiy turli ko'rinishdagi axborotlar majmuasi keng va rivojlangan bo'lib, uning jamiyatda tutgan o'rni behisobdir. Oxirgi davrda axborotli muhitda katta o'zgarishlar bo'lib bormoqda. Ana shu o'zgarishlar qog'ozsiz texnologiya zaruriyatini keltirib chiqaradi. Axborotli muhitning kelajakda inson hayotida o'rni va ahamiyati, bugungi holatdan ancha yuqori bo'lishi uchun bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar ko'lamini ke'g'aytirish talab etiladi.

Respublikamizda axborotlashtirish keng yo'lga qo'yilishi bilan undagi har bir fuqoroga kerakli paytda, kerakli miqdorda, kerakli sifatda olish imkoniyatlari ochilmoqda. Respublikamizdagi viloyatlar, shaharlar, tumanlarga qarashli korxonalar, tashkilotlar va muassasalar

zamonaviy kompyuter texnikalari bilan jihozlanib, ular maxsus qurilmalar (teleforin tarmog‘i, modem va boshqalar) yordamida axborotlarni uzatish va qabul qilish imkoniyatiga yega bo‘lmoqda. Insonning iqsodiy, ekologik, siyosiy va boshqa sohalarda fikrlash doirasining kengayishi axborotli muhitning sifat va miqdor jihatdan o‘zgarish, yangi xususiyatga ega bo‘lgan axborotli muhitning kelib chiqishiga sabab bo‘lmoqda.

Axborot texnologiyalari tizim sifatida boshqarish subyektida shakllanadi, shu sababli ham axborot texnologiyasi boshqarish subyektining ustqurmasi hisoblanadi. Axborotli texnologiyaning shakllanishi uchun quyidagi unsurlar bo‘lishi shart:

1. Mutaxassislar;
2. Texnik vositalar;
3. Axborotlar.

Shuning uchun ham axborot texnologiyalari boshqarish funksiyalarini ifodalovchi axborotlarni yig‘ish, jamlash, uzatish, saqlash va boshqa jarayonlarni amalga oshiruvchi “inson mashina tizimi” deb yuritiladi. Bu tizimni yaratish uchun bir qator tamoyillar ishlab chiqilgan – axborot texnologiyalarini yaratish tamoyillarini umumiy holda to‘rt qismga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiy tashkiliy tamoyillar;
2. Texnikaviy tamoyillar;
3. Iqtisodiy tamoyillar;
4. Ijtimoiy tamoyillar.

Yuqorida keltirilgan qismlar ichida iqtisodiy-tashkiliy tamoyillar asosiy o‘rinni egallaydi va bu qism tarkibiga quyidagi tamoyillarni kiritish mumkin:

1. Tizimli yondashish;
2. Uzluksiz rivojlanish;
3. Yagona rahbarlik;
4. Yangi masalalarni yechish;
5. O‘zaro aloqadorlik;
6. Ma’lumotlardan ko‘p marta foydalanish.

1. Tizimli yondashish tamoyiliga ko‘ra, axborotli texnologiya tashkil qilinayotgan boshqarish subyektining faoliyati to‘liq o‘rganiladi, bunda subyektida aylanuvchi hujjatlar iqtisodiy masalalarni

yechish usullari va muddatlari o'rganiladi, hamda ularni avtomatlashtirish to'g'risidagi tegishli xulosalar qabul qilinadi.

2. Uzluksiz rivojlanish tamoyiliga muvofiq yaratilgan axborot texnologiyasi doimo harakatda, rivojlanishda bo'lishi lozim. Uning rivojlanishi fan-texnika taraqqiyotiga yangi texnologiyalarni ishlab chiqarish va joriy qilishga bog'liq bo'ladi.

3. Yagona rahbarlik tamoyiliga ko'ra axborot texnologiyalarini yaratish vazifalari xodimlar guruhi o'rtasida taqsimlanadi, hamda bu ishlarning bajarilishi tegishli rahbarlar tomonidan nazorat qilinadi. Bunda subyektning rahbari axborot texnologiyalarini yaratish vazifalarini hamda guruhlarini boshqaradi.

4. Yangi masalalarni yechish tamoyiliga muvofiq axborotli texnologiya oddiy hisob-kitob masalalarini yechish bilan chegaralanib qolmay, balki istiqbolni belgilash hamda optimallashtirish masalalarini ham yechishi lozim. Bunday masalalarni yechishda iqtisodiy matematik usul va modellardan foydalaniladi.

5. O'zaro aloqadorlik tamoyiliga ko'ra, bir sohada tashkil qilingan axborot texnologiyasi boshqa tarmoqdagi tizimlar bilan doimo aloqada bo'ladi. Bunda foydalanilayotgan ma'lumotlar ma'lum darajada umumiy bo'lib, boshqa tizimlarda ham qo'llaniladi.

6. Ma'lumotlarni bir marta kiritib, ko'p marta foydalanish tamoyiliga muvofiq doimiy va shartli bo'lgan axborotlar EHM xotirasiga bir marta joylashtiriladi. Bunday usulda axborotlarni qayta ishlash tezligi ortadi va tegishli qarorlarni yaratish muddatlari kamayadi.

Bundan tashqari yaratilgan axborot texnologiyasi eng oz xarajat bilan eng ko'p natija berish kerak. Bu narsa axborot texnologiyasining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik tamoyilida ifodalanadi.

4.2. Axborot texnologiyalarining tasnifi

Axborot texnologiyasining vujudga kelishi va rivojlanishini belgilovchi ichki va tashqi omillar mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- ichki omillar;
- tashqi omillar.

Ichki omillar – bu axborotni poydo bo‘lish turlari, xosalari, axborotlar bilan turli amallarni bajarish, uni jamlash uzatish, saqlash va h.k.

Tashqi omillar – bu axborot texnologiyasining texnika – uskunaviy vositalari orqali axborot bilan turli vazifalarni amalga oshirishni bildiradi.

Axborot texnologiyalari jamiyat axborot resurslaridan oqilona foydalanishning eng muhim omillaridan biri bo‘lib, hozirgi vaqtga qadar bir necha bosqichlarni bosib o‘tdi.

1-bosqich. XIX asrning 2 – yarmigacha davom etgan. Bu bosqichda «qo‘llik» axborot texnologiyalari taraqqiy etgan. Uning vositasi pero, siyoxdon, kitoblar misol bo‘ladi. Kommunikatsiya ya’ni aloqa odamdan – odamga yoki pochta orqali xat vositasida amalga oshirilgan.

2-bosqich. XIX asrning oxiri, unda «mexanik» texnologiya rivoj topgan. Uning asosiy vositasi yozuv mashinkasi, arifmometr kabilardan iborat.

3-bosqich. XX asrning boshlariga mansub bo‘lib, «elektromexanik» texnologiyalar bilan farq qiladi. Uning asosiy vositasi sifatida telegraf va telefonlardan foydalanilgan. Bu bosqichda axborot texnologiyasining maqsadi ham o‘zgardi. Unda asosiy urg‘u axborotni tasvirlash shaklidan uning mazmunini shakllantirishga ko‘chiriladi.

4-bosqich. XX asr o‘rtalariga to‘g‘ri kelib, «elektron» texnologiyalar qo‘llanilishi bilan belgilanadi. Bu texnologiyaning asosiy vositasi EHMLar va ularning asosida tashkil etiladigan avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlari va axborot izlash tizimlaridir.

5-bosqich. XX asrning oxiriga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda kompyuter texnologiyalari taraqqiy etdi. Ularning asosiy vositasi turli maqsadlarga mo‘ljallangan turli dasturiy vositalarga ega bo‘lgan shaxsiy kompyuterlardir.

Bu bosqichda kundalik turmush, madaniyat va boshqa sohalarga mo‘ljallangan texnik vositalarning o‘zgarishi ro‘y berdi. Lokal va global kompyuter tarmoqlari ishlatila boshlandi.

Axborot texnologiyalari ma’lumotlarni boshqarish va qayta ishlash texnologiyalaridir. Odatda bu atama ostida kompyuter texnologiyalari tushuniladi. Axborot texnologiyalari sohasida turli

axborotni EHM va kompyuter tarmoqlari orqali yig'ish, saqlash, himoyalash, qayta ishlash, uzatish kabi amallar ustida ishlar olib boriladi.

Axborot tizimlari deganda quyilgan maqsadga erishish uchun axborotni saqlash, unga ishlov berish va uni uzatish maqsadida foydalaniladigan, qo'llaniladigan vositalar, usullar va xodimlarning o'zaro bog'langan majmuasi tushuniladi. Iqtisodiy tizimlarga boshqarish nuqtayi-nazaridan axborot tizimi kabi qaraladi va ko'pincha avtomatlashtirilgan tizim deyiladi. Bu tizimlarning asosiy vazifasi foydalanuvchilarning talabiga muvofiq ravishda axborotlarni to'plash va tayyorlash, saqlash, uzatish va taqdim etishdan iborat.

Axborot tizimlarini ikkita asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Axborot ta'minot tizimi.
2. Maqsadli faoliyat ko'rsatuvchi tizim.

Axborot ta'minoti tizimi har qanday ABTning tarkibiga kiradi. Hozirgi davrga kelib quyidagi avtomatlashtirilgan tizimlar paydo bo'lgan:

- 1) Loyihalashtirishning avtomatlashtirilgan qismi;
- 2) Ilmiy izlanishning avtomatlashtirilgan qismi;

Korxonaning avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi. Maqsadli faoliyat ko'rsatuvchi tizimlar tarkibiga:

- 1) Axborot qidiruv tizimi;
- 2) Axborot ma'lumotnoma beruvchi tizim;
- 3) Axborot boshqaruvchi tizim kiradi.

Axborot-qidiruv va axborot-ma'lumotnoma beruvchi tizimlar foydalanuvchi tomonidan berilgan talabga mos ravishda tegishli axborotlarni saqlash va taqdim etish uchun mo'ljallangan.

Ma'lumotlarni tarqatish usuliga ko'ra axborot qidiruv tizimlari quyidagi uch turga bo'linadi:

1. Axborot qidirishni tartibli amalga oshiruvchi tizim;
2. Berilgan talab bo'yicha qidirishni amalga oshiruvchi tizim;
3. Umumlashtirilgan tizim.

Axborot – boshqaruvchi tizimlardan, asosan, texnologik jara-yonlarning avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarida foydalaniladi. Zamonaviy sharoitda axborot tizimi axborotlarni qayta ishlashning asosiy texnik vositasi sifatida shaxsiy kompyuterlardan foydalanishni ko'zda tutadi. Yirik tashkilotlarda shaxsiy kompyuterlar bilan axborot

tizimining texnik tarkibiga Mayk Freym yoki Super EHM kirishi mumkin. Bundan tashqari, axborot tizimi tarkibiga inson ham kiradi, chunki ishlab chiqilayotgan axborot unga mo'ljallangan bo'ladi va u siz bu axborotni olish yoki taqdim qilishingiz mumkin emas.

Axborot texnologiyalari tizim sifatida ikki qismdan tashkil topadi:

- a) ta'minlovchi qism
- b) funksional qism

Ta'minlovchi qism tarkibiga kirgan quyi tizimlar axborot texnologiyalarining faoliyatini belgilaydi va miqdoriy jihatdan qat'iy belgilanadi. Bular quyidagilardan iborat:

1. Tashkiliy ta'minot
2. Axborot ta'minoti
3. Matematik va dasturiy ta'minot
4. Texnologik ta'minot
5. Lingvistik ta'minot
6. Ergonomik ta'minot
7. Huquqiy ta'minot
8. Texnik ta'minot
9. Mutaxassislik ta'minoti

1. Tashkiliy ta'minotning asosiy vazifasi boshqarish subyektida axborotli texnologiyani tashkil qilish maqsadga muvofiq yoki muvofiqmasligi to'g'risida qarorni ishlab chiqishga qaratilgan.

2. Axborot ta'minoti boshqarish subyektida faoliyatida xizmat qiluvchi barcha ma'lumotlarning to'plamidan tashkil topadi.

3. Matematik va dasturiy ta'minot boshqarish subyektida masalalarining yechilish yo'llarini ifodalaydi va tegishli dasturlardan iborat bo'ladi.

4. Texnologik ta'minot to'plangan ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonlarining boshqarish usullarini ifodalaydi.

5. Lingvistik ta'minot axborotlarni ifodalashdagi tegishli belgi va algoritmik tillardan tashkil topadi.

6. Ergonomik ta'minot axborotli texnologiya unsurlarining faoliyati uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratadi.

7. Huquqiy ta'minot boshqarish subyektida va xodimlarning burchlari, majburiyat va huquqlarini belgilaydi.

8. Texnik ta'minot avtomatlarni qayta ishlash jarayonlariga mos holda tegishli vositalar bilan ta'minlashni ifodalaydi.

9. Mutaxassislik ta'minoti axborotli texnologiya tizimlarini bilan ta'minlanadi.

Axborotli texnologiyaning funksional qismi u faoliyat ko'rsatayotgan sohaning mohiyatiga bog'liq bo'lib, yechilayotgan masalalar to'plami orqali tashkil qilinadi. Funksional qism tarkibiga kirgan quyi tizimlar miqdoriy jihatdan qat'iy belgilanmagan va umumiy holda boshqarish funksiyalari asosida tashkil qilinadi. Umumiy holda savdo sohasida quyidagi funksional tizimlar mavjud:

1. Tovar aylanishini boshqarish.
2. Tovar harakatini boshqarish.
3. Talab va taklifni boshqarish.
4. Buxgalteriya hisobi.
5. Ish haqi va mehnatni boshqarish.
6. Moddiy texnika ta'minotini boshqarish.
7. Kapital qurilishini boshqarish.
8. Mutaxassislarni boshqarish va boshqalar.

Axborot texnologiyalari umumiy holda ikki guruhga ajratiladi:

1. Texnik jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi.
2. Tashkiliy boshqarishni avtomatlashtirilgan tizimi (avtomatlashtirilgan boshqarish tizimlari).

Texnik jarayonlarni boshqarishni avtomatlashtirilgan tizimlari uzluksiz xususiyatdagi ishlab chiqarish sohalarida tashkil qilinadi. Bunday tizimlarda boshqarish ishlari jarayonlarga o'rnatilgan turli xil vositalar yordamida amalga oshiriladi. Inson bunday tizimlarda kuzatuvchi vazifasini o'taydi.

4.3 Axborot texnologiyalari asosida korxonalarni boshqarishni takomillashtirishning uslubiy asoslari

Ishlab chiqarish va texnologiya nuqtayi nazaridan korxonalar – bu texnik va texnologik majmua, mahsulot turlari (bajarilgan ishlar, xizmatlar), uni ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlab chiqarish hajmi bo'yicha mutanosib ravishda miqdori va kuchi bo'yicha tanlangan ishlaydigan mashina va mexanizmlar tizimi. Tashkiliy jihatdan korxonalar bu ma'lum bir ichki tuzilishga, tashqi muhitga, faoliyat va rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lgan boshlang'ich bo'g'in, ishlab chiqarish birligidir. Korxonaning tashkiliy tizimiga uning ishlab

chiqarish va tashkiliy boshqaruv tuzilmasi, shuningdek, ishlab chiqarish va menejment, korxonalar va tashqi tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar kiradi. Ijtimoiy nuqtayi nazardan, korxonalar jamiyatning ijtimoiy quyi tizimi vazifasini bajaradi, aynan shu asosida ijtimoiy, jamoaviy va shaxsiy manfaatlarining o'zaro ta'siri amalga oshiriladi. Iqtisodiy jihatdan, korxonalar ma'lum operatsion va iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lgan va o'z faoliyatini to'liq xarajatlarni hisobga olish asosida amalga oshiradigan alohida bo'linma. Korxonaning iqtisodiy tizimi korxonaning davlat, yuqori tashkilot, yetkazib beruvchilar va iste'molchilar, moliyaviy tashkilotlar bilan iqtisodiy munosabatlarini o'z ichiga oladi.

Axborot jihatidan, korxonalar – bu tashqi muhit bilan har xil turdagi ma'lumotlarni doimiy ravishda almashtirib turuvchi, quyi tizimlar va elementlar o'rtasidagi axborot ulanishlarining katta hajmi, intensivligi va ko'p qirrali xususiyati bilan ajralib turadigan murakkab dinamik tizim. Korxonalar ma'lumotlari tizimiga hisobot va normativ-texnik hujjatlar, shuningdek korxonalar tarkibiy qismlarining holati va harakatini tavsiflovchi turli xil ma'lumotlar kiradi. Atrof-muhit nuqtayi nazaridan korxonalar – bu tashqi muhit bilan material va energiya almashinuvi orqali o'zaro ta'sir qiladigan ishlab chiqarish tizimi. Ma'muriy-huquqiy jihatdan korxonalar quyidagicha ishlaydi yuridik shaxs qonun tomonidan davlat tomonidan belgilangan huquq va majburiyatlar bilan.

Bozor munosabatlarning kengayishi korxonalar (tashkilotlar) sonining ko'payishiga va ularning jamiyat hayotidagi rolining oshishiga olib keladi. Aksariyat odamlar asosan o'zlarining vakillari (egalari, menejerlari, xodimlari) sifatida harakat qilishadi. Ijtimoiy tizim sifatida tashkilot ochiqdir, chunki uning yashashi tashqi dunyoga bog'liq. U tashqi va ichki muhit, tuzilish, maqsadlar, strategiyalar, texnologiyalar, xodimlar, potentsial 1 kabi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi. «Informatsiya» atamasi lotincha so'z bo'lib, xabardorlik, biror hodisa yoki biror kishi faoliyati haqida xabarga ega bo'lish ma'nosini bildiradi. Axborot boshqaruv tizimi uni rivojlantirish va takomillashtirish maqsadida faol ta'sir etish uchun zarur ma'lumotlar yig'indisidan iboratdir. Yetarli va aniq axborotga ega bo'lmay boshqarish mumkin emas. Ishlab chiqarish axboroti boshqaruvchi va boshqariluvchi tizimlar o'rtasida aloqa usulidir. Boshqaruvchi tizim

boshqariladigan tizimdan ishlab chiqarish holati va uning xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida axborot oladi. Boshqaruvchi tizim olingan axborot asosida boshqariluvchi tizim faoliyatiga baho beradi, boshqarishni yanada takomillashtirish maqsadida ko‘rsatma, farmoyishlar chiqarib, boshqariluvchi tizimga ijro uchun yuboradi. Axborot boshqaruv tizimida alohida bo‘g‘in hisoblanadi. Unga qator o‘ziga xos xususiyatlar mansub bo‘lib, ular axborot boshqaruvining barcha bo‘g‘inlari va vazifalarini qamrab olishiga bog‘liqdir. Axborotning quyidagi turlari mavjud: statistik, operativ, iqtisodiy, hisob, moliya, ta‘minot, kadrlar bo‘yicha, texnologik, konstruktorlik, marketing, ijtimoiy va boshqalar. Kelib chiqish manbasiga bog‘liq ravishda axborot tashqi va ichki axborot turlariga bolinadi. Tashqi axborot tashqi muhitdan olinadigan xabarlardan iborat bo‘ladi. Bular jumlasiga yuqori tashkilotlar farmoyishlari, reja-topshiriqlari, mahsulotni sotish shartlari haqida axborotlar kiradi. Ichki axborot korxonada yoki uning boshqaruv bo‘g‘inida shakllanib, iste‘mol qilinadi. Korxonada miqyosida ular jumlasiga sexlar tomonidan rejaning bajarilishi, moddiy-texnikaviy ta‘minot, mahsulot tannarxi, kadrlar, mehnat unumdorligi haqida axborotlar kiritilishi mumkin. Yo‘nalishi bo‘yicha axborot — boshlang‘ich va boshqaruvchi (rahbarlik) axboroti turlariga bo‘linadi. Rahbarlik axboroti boshlang‘ich axborotni qayta ishlash asosida qaror qabul qilish natijasidir. Boshlang‘ich axborot doimo boshqaruv tizimining quyi darajasidan yuqoriroq darajaga qarab harakat qiladi, rahbarlik axboroti esa teskari yo‘nalishda harakatlanadi. Bozor sharoitida ishlab chiqarish axborot tizimlarining rivojlanishi va loyihalashtirilishga tizimli yondashish asosida kompleks tashkil etishni talab etadi. Bu talablarga ma‘lumotlarni qayta ishlashning integratsion tizimi javob beradi. Uni turli darajadagi zamonaviy hisob mashinalari, inson mashina tizimini har tomonlama qo‘llash asosida loyihalashtirish mumkin. Tashkiliy boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlarida inson birlamchi, texnik vositalar esa, ikkilamchi vazifasini o‘taydi.

Tashkiliy boshqarishni avtomatlashtirilgan tizimi quyidagi belgilarga ko‘ra turkumlanadi:

Faoliyat ko‘rsatish darajasiga ko‘ra:

1. Umumdavlat miqyosidagi avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi.
2. Tarmoqlararo avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi (moliya).

3. Tarmoqni boshqarishni avtomatlashtirilgan tizimi.
4. Korxonani boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi.
5. Avtomatlashtirilgan ish joylari.

Funksiyalarni boshqarishni avtomatlashtirilgan darajasiga ko'ra:

1. Axborot maslahat beruvchi tizim.
2. Axborot qidiruv tizim.
3. Axborot ma'lumotnoma beruvchi tizim.
4. Axborot o'qitish tizimi.

Faoliyat yuritish usuliga ko'ra:

1. Davlat qaramog'idagi tizim.
2. Xo'jalik hisobidagi tizim.

Axborot tizimlari 4 bosqichda rivojlangan va ular quyidagicha:

1. Birinchi axborot tizimlari 50-yillarda paydo bo'lgan. Bu paytlarda ular oylik ish haqi va boshqa hisob-kitoblar uchun mo'ljallangan bo'lib, elektromexanik, buxgalteriya hisob-kitob mashinalarida realizatsiya qilingan. Bu narsa hujjat tayyorlash harajatlari va vaqtini bir muncha tejashga imkon bergan.

2. 60-yillarda axborot tizimlariga bo'lgan munosabat o'zgardi. Ulardan olinadigan axborot har xil sohalar bo'yicha davriy hisobotlar uchun ishlatila boshlandi. Buning uchun tashkilotlarga keng ma'nodagi kompyuter jihozlari kerak bo'lib, ular faqatgina hisob-kitoblar ishlab chiqish va oylik ish haqi hisoblanishi emas, balki boshqa ko'pgina funksiyalarni bajara olishi kerak edi.

3. 70-yillar va 80-yillarning boshlarida axborot tizimlar qarorlar qabul qilish jarayonini tezlatuvchi va qo'llab quvvatlovchi boshqaruv nazorati vositasi sifatida qo'llanila boshlandi.

4. 80-yillarning oxirlariga kelib, axborot tizimlaridan foydalanish konsepsiyasi o'zgardi. Ular axborotning strategik manbasiga aylanib, har qanday sohadagi tashkilotlarda qo'llanila boshlandi. Bu davrdagi axborot tizimlari o'z vaqtida kerakli axborotni taqdim etish orqali tashkilotga uning faoliyatida muvaffaqiyatga erishishga, yangi savdo bozorlarini topishda, o'zini kerakli hamkorlar bilan ta'minlashga, arzon narxda mahsulot chiqarishni tashkil etishda va h.k.larda yordam beradi.

Axborot texnologiyasining rivojlanishi borasida bir necha tegishli fikrlar mavjud bo'lib, ular turli bo'linish belgilari bo'yicha farqlanadi.

4.4 Axborot texnologiyalarini boshqarish

Har bir davlatning asosiy iqtisodini korxonalar tashkil etadi, ular iqtisodning biznes faolligini belgilaydi, aholi bandligini ta'minlaydi, soliq tizimi orqali mamlakat byudjetini shakllantiradi. Korxonalar iste'molchilar talabini qondiradi, ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanadi (asosiy kapital, moddiy, moliyaviy va mehnat resurslari, information texnologik menejmentning). Muvaffaqiyatli iqtisodiy faoliyat uchun korxonalar bozordagi holat strategiyasi va taktikasini ishlab chiqadi, mahsulot raqobatbardoshligini, ish va xizmatlarni ta'minlaydi, imij va biznes obro'sini saqlab turadi, doimiy ravishda ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni takomillashtiradi; fan va texnikaning yangi yutuqlarini, jumladan menejmentning axborot texnologiyalarini ishlab chiqarishda qo'llaydi. Ishlovchilar soni va ishlab chiqarish hajmidan kelib chiqib korxonalar kichik, oilaviy, o'rta va yirik, savdo va savdo bo'lmagan korxonalar bo'linadi. Quyida korxonalarining tashkiliy shakllari sanab o'tilgan:

1. individual korxonalar (oliy ma'lumoti bo'lmagan yuridik shaxs);

2. hamkorlik (sharikchilik va jamoatchilik xo'jaligi);

3. korporatsiya (aksionerlik jamiyati, davlat korporatsiyasi).

Korxonalar uchun uning javobgarligi, bo'limlarning korxonaga bo'ysunishi va bajarish funksiyalarini belgilaydigan tashkiliy strukturasi juda muhim. Quyidagi tashkiliy strukturalar mavjud:

1. Iyerarxik — mehnat taqsimotiga asoslangan; quyi bo'limlarning yuqoridagilar tomonidan nazorati.

2. Divizion struktura diversifitsiyalangan faoliyatni amalga oshiruvchi, murakkab texnologik jarayonlardan foydalanuvchi yirik korxonalarda shakllangan.

3. Matritsaviy struktura funksional bo'limlarning to'liq yo'qligi, boshqaruv apparatining qisqarishi, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda samarali usullarni qo'llash imkoniyatini taqdim etadi.

4. Strukturaviy bo'limlarga muvofiq biznes jarayonlarni asosida tashkillashtiriladigan sxema;

Har qanday darajadagi rahbar uchun bo'ysunadiganlar soni chegaralanadi. Ishlab chiqarish strukturasi – ishlab chiqarish jarayonini tashkillashtirishning keng tarqalgan shakli, mehnatni ixtisoslashtirish

va bo'lish bilan bog'liq ishlab chiqarish bo'limlarining tarkibi va o'zaro aloqalarini belgilaydi. Avtomatlashtirilgan boshqarish tizimining axborot ta'minoti obyektlarning faoliyatida foydalaniladigan ma'lumotlar yig'indisidir. Axborot ta'minoti-normativ ma'lumotlardan, texnik iqtisodiy axborot klassifikatorlardan, ma'lumotlar massividan, umumlashtirilgan hujjatlardan iborat.

Axborot ta'minotining asosiy vazifasi moddiy obyektlarni boshqarishda samarali qarorlar qabul qilish uchun tizimni aniq ma'lumotlar bilan taminlashdan iborat. Shu sababli axborot ta'minoti quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

1. Funktsional masalalarni yechish uchun aniq va yetarli, to'liq va asosli ma'lumotlarni o'z vaqtida yetkazib berish.
2. Masalalarning o'zaro aloqadorligini ta'minlash.
3. Ma'lumotlarni saqlash va qidirishni samarali tashkil qilish.
4. Elektron hisoblash mashinasi va undan foydalanuvchilar o'rtasidagi ishlashning tartibini tashkil qilish.

Boshqarish funksiyalarini ifodalovchi birlamchi hujjatlarning turli-tumanligi hisobot ishlarini amalga oshirishni murakkablashtiradi. Bir xil bo'lgan ma'lumotlar birlamchi hujjatlarda turlicha aks ettiriladi. Bu esa, o'z navbatida ma'lumotlarni qayta ishlashning avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Yuqoridagi kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida hujjatlarning yagona umumlashtirilgan tizimlarini hosil qilish zarurati tug'iladi.

Hujjat qabul qilingan andozada tuzilgan va iqtisodiy masalalarni yechishda ishlatiladigan, qog'ozda ma'lum bir qoida asosida birlashtirilgan ma'lumotlar yig'indisidir.

Har qanday hujjat uch qismdan tashkil topgan:

1. Sarlavha qismi.
2. Asosiy qism.
3. Tasdiqlovchi qism.

Sarlavha qismida hujjat uchun doimiy bo'lgan rekvizitlar joylashadi. Masalan: hujjat shakli, hujjatning nomi, tartib nomeri, hujjat shaklining shifri, korxonalar tashkilotning nomi va manzilgohi, hisob raqami va boshqalar. Asosiy qismda hujjat uchun shartli doimiy va o'zgaruvchan bo'lgan rekvizitlar joylashadi. Ular guruhlovchi, normativ, miqdor va qiymatli turlarga ajraladi. Masalan, tovarning nomi, shifri, o'lchov birligi, bahosi, miqdori, qiymati va boshqalar.

Tasdiqlovchi qismda hujjat uchun yuridik huquq beruvchi ma'lumotlar joylashadi. Masalan: moddiy javobgar shaxsning ismi-sharifi, imzosi, rahbarning ismi - sharifi, imzosi, korxonasi, tashkilotining muhri.

Hujjatlarda ifodalangan ma'lumotlarning joylanishiga ko'ra, ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Chiziqli;
2. Anketali;
3. Jadvalli;
4. Aralash.

1. Chiziqli hujjatlarda rekvizitlar birin-ketin joylashadi. Bunday hujjatlarga: tilxat, ariza, ruxsatnoma, tushuntirish xati va boshqalar kiradi.

2. Anketali hujjatlarda rekvizitlar savol-javob tariqasida joylashadi. Ularga: ovoz berish byulletenlari, talabnomalar, testlar, tovarning xususiyatini o'rganish anketalari va boshqalar.

3. Jadvalli hujjatlarda rekvizitlar ustun va qator bo'ylab joylashadi. Ularga: dars jadvallari, kalendarlar, ish vaqtini hisobga olish tabellari va boshqa jadvalli hujjatlar kiradi.

4. Aralash usulli hujjatlarda rekvizitlar chiziqli, anketali, jadvalli holda joylanishi mumkin.

Masalan, shaxsiy hisob varaqasi, tovar transport nakladnoyi va boshqalar. Hujjatlar asosiy qismga qarab, bir qatorli ko'p qatorli hujjatlarga bo'linadi. Bir qatorli hujjatlarga, ruxsatnoma, ariza, tilxat va boshqalar kiradi. Ko'p qatorli hujjatlarda bir necha ma'lumotlar ifodalanadi va ularni to'g'ridan to'g'ri EHMning xotirasiga joylashtirish qiyin, chunki har bir ma'lumot EHM xotirasining ma'lum bir qismini egallaydi. EHM xotirasiga ko'proq ma'lumotlarni joylashtirish maqsadida tizimlar yaratilgan.

Berilgan ma'lumotlarni o'zgartirish jarayoniga ixchamlashtirish (shifrlash), hosil bo'lgan belgini esa, shifr deb ataladi. Har bir shifr berilgan ma'lumotlar asosida aniqlanib, uning razryadi, ya'ni shifr kattaligi topiladi.

Axborotni ixchamlashtirishda quyidagi tizimlardan foydalaniladi:

1. Tartibli tizim;
2. Tartibli seriyali tizim;
3. O'nlik tizim;
4. Takrorlanuvchi tizim;

5. Jadvalli tizim;

6. Aralash tizim.

Ma'lumotning identifikatori aniqlangandan so'ng, uning xarakterini ifodalashda quyidagi belgilardan foydalaniladi:

S - belgili ma'lumotlarni ifodalash uchun yoki masalani natijasiga ta'sir etmaydigan ma'lumotlarni belgilashda ishlatiladi.

N - raqamli yoki masalaning natijasini olish imkonini beruvchi ma'lumotlarni belgilashda ishlatiladi.

D - sonlarni ifodalashda ishlatiladi.

T - matnli ma'lumotlarni ifodalashda ishlatiladi.

L - ko'rsatkichli (logik) ma'lumotlarni ifodalashda ishlatiladi. Ma'lumotlarning xakteri aniqlangandan so'ng, har bir ma'lumot qabul qilishi mumkin bo'lgan maksimal razryadi ko'rsatiladi. Bunda harfli ma'lumotlar (A) soni bilan, qavs ichida esa egallashi mumkin bo'lgan joyning miqdori ko'rsatiladi. Raqamli ma'lumotlar esa 9 raqami bilan belgilanadi. Masalan: tovar shifri 9 (12), tovar nomi A (20).

4.5. Axborot tizimlari

Axborot tizimi tushunchasi u amalga oshiriladigan spesifik muhit, yani dastur va texnik muhit bilan bog'liq. Ta'kidlash kerakki, axborot texnologiyasi birmuncha umumiy tushuncha va u instrument sifatida turli foydalanuvchilar, jumladan kompyuter sohasida professional bo'lmaganlar hamda yangi axborot tizimlari yaratuvchilar tomonidan foydalanilishi mumkin.

Axborot tizimining funksional qismi har doim predmet soha va axborot texnologiyasi tushunchalari bilan bog'liq. Umuman olganda, texnologiya ma'lum bir jarayon sifatida har qanday predmet sohada mavjud bo'ladi. Masalan, bank tomonidan kredit berish texnologiyasi kredit turi, garov turi va boshqalarga bog'liq ravishda o'z xususiyatlariga ega bo'lishi mumkin. Bu texnologik jarayonlarni bajarish jarayonida bank xodimi tegishli axborotni qayta ishlaydi. Iqtisodiy va boshqaruv masalalarini hal qilish har doim bu masalani yechilishi uchun zarur bo'lgan axborotni yig'ish, uni bir qancha algoritmlar bo'yicha qayta ishlash va qaror qabul qiluvchi shaxsga qulay shaklda uzatish bo'yicha bir qator operatsiyalarni bajarilishi

bilan bog‘langan. Ko‘rinib turibdiki, ma‘lumotlarni qayta ishlash qo‘lda bajarilganda ham qaror qabul qilish texnologiyasi axborotiy asosga ega. Shu bilan birga boshqaruv jarayoniga hisoblash texnikasi vositalarini joriy qilish bilan birga axborot tizim degan maxsus termin paydo bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi —Axborotlashtirish to‘g‘risidagi qonunda quyidagi ta‘rif keltirilgan:

Axborot tizimi – axborotni to‘plash, saqlash, izlash, unga ishlov berish hamda undan foydalanish imkonini beradigan, tashkiliy jihatdan tartibga solingan jami axborot resurslari, axborot texnologiyalari va aloqa vositalari.

Axborot tizimini ishlab chiqishdan maqsad – tashkiliy loyihalashtirish, texnologik va hokazo jihatlarini hisobga olgan holda tizim faoliyatining samaradorligini oshirishdir. Axborot tizimlari quyidagi xossalar bilan xarakterlanadi har qanday axborot tizimi, tizimni tashkil etishning umumiy prinsipi asosida tahlil qilinadi va boshqariladi. Axborot tizimi dinamik ko‘rinishga ega bo‘lib, rivojlanuvchi tizim hisoblanadi. Axborot tizimining mahsuloti ham axborot hisoblanadi. Axborot tizimini odam-kompyuter tizimi ko‘rinishida tasavvur qilish lozim Axborot tizimlarini hayotda qo‘llab qanday natijalar olish mumkin. Matematik metod va intellektual tizimlarni qo‘llab, boshqarishning optimal variantlarini olish. Tizimni avtomatlashtirish natijasida ishchilarning vazifalarini yengillashtirish. Eng to‘g‘ri axborotga ega bo‘lish. Axborotlarni qog‘ozda emas balki magnit yoki optik disklarda saqlash. Mahsulot ishlab chiqarish sarf xarajatlarni kamaytirish. Foydalanuvchilar uchun qulayliklar yaratish.

Axborot tizimi jamiyat va har bir tashkilot uchun quyidagilarni bajarishi lozim: Axborot tizimining tuzilmasi va uning qo‘llanilish maqsadi, jamiyat va korxonada turgan vazifa bilan to‘g‘ri kelishi kerak. Masalan tijorat firmasida – foydali biznes, davlat korxonasida ijtimoiy va siyosiy vazifalarni bajarishi kerak. Axborot tizimi inson tomonidan Boshqarilishi va ijtimoiy etika prinsiplari asosida foyda keltirishi kerak. To‘g‘ri, kafolatli va o‘z vaqtida axborotlarni mijoz yoki tizimlarga yetkazishi lozim. Axborot tizimini yaratish, tashkilotning Boshqaruv tuzilmasini tahlil qilishdan boshlanadi. Boshqarish deganda quyidagi vazifalarni amalga oshirish funksiyasi bilan, qo‘yilgan maqsadga erishish tushuniladi: Tashkillashtirish -

normativ hujjatlar kompleksi va tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish; Shtat jadvali, bo'limlar, laboratoriyalar va h.k. Hisobga olish - bu funksiya firma yoki tashkilot ko'rsatkichlarining metod va formalarini ishlab chiqadi. Masalan, buxgalteriya hisoboti, moliyaviy hisob-kitob, Boshqaruv hisoboti va boshqalar.

Tahlil (analiz) – rejalashtirilgan vazifalarni qay darajada bajarilganligini aniqlaydi.

Tashkiliy tizim – boshqarish, shuningdek, tashkiliy tuzilma, maqsadlar, boshqarish samaradorligi va xodimlarni rag'batlantirish qoidalari mezonlari uchun foydalanadigan, xodimlarning yurish-turishi va texnik vositalarning ishlatilish tartibini belgilovchi qoidalar yig'indisidir.

Tashkiliy tizimlar ishlab chiqarish vositalaridan foydalanuvchi kishilar jamoasining ishlab chiqarish faoliyatini boshqarish uchun mo'ljallangan. Oxirgisi ancha muhim holat hisoblanadi, chunki tashkiliy tizimlar texnik vositalarning o'ziga xosligini, xususan, boshqaruv vositalarini hisobga olishi lozim.

Axborot tizimiga nisbatan so'rovlarni, shuningdek, ularga javobning shakllanish tartibini eskirgan va eskirmagan turlarga bo'lish mumkin. Eskirgan vazifalarni va axborotni qayta ishlash tartibini ajratib olish ularni shakllantirish, keyinchalik avtomatlashtirish imkonini beradi. Asosiy masala, iqtisodiy obyektida foydalaniladigan axborot texnologiyasi buning uchun infratuzilmani ta'minlay olish yoki olmasligida.

Avtomatlashtirilmagan axborot tizimida axborot va qarorlar qabul qilish bilan bog'liq barcha harakatlar inson zimmasiga yuklatilgan. Axborotni qayta ishlash jarayonini avtomatlashtirish algoritmlar doirasida hal qiluvchi qoidalarni qayta ishlashning yuzaga kelishiga olib keladi. Bu ham o'z navbatida «sof axborot tizimi»ning boshqaruv axborot tizimiga, ya'ni boshqaruv jarayonida qo'llaniladigan ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, to'plash, qidirish, qayta ishlash va uzatish tizimiga aylanishiga olib keladi. Axborot tizimida boshqarish va shuningdek, insonning qaror qabul qilish bo'yicha ishi qisman amalga oshirilgan.

4.6. Kompuyuter texnologiyalari asosida boshqarish tizimlarini qayta ko'rish

Ishlab chiqarish va iqtisodiy obyektlarning mavjudligi jamiyatning u yoki bu ehtiyojlarini qondirish bilan izohlanadi. Bunday har bir obyekt o'zgaruvchan muhit (davlat boshqaruv organlari, boshqa obyektlar) bilan muayyan munosabatlarda bo'ladi va o'zaro ta'sirining mavjudligini hamda o'z vazifasining bajarilishini ta'minlaydigan ko'plab turli elementlardan tashkil topadi. Qo'llanmada keyingi o'rinlarda hajm, mulkchilik shakli, tashkiliy huquqiy maqomidan qat'i nazar, istalgan obyekt tashkilot deb yuritiladi. Tashkilot — bu yon-atrofdan zaxiralar oladigan va ularni o'z faoliyati mahsulotiga aylantiradigan barqaror rasmiy ijtimoiy tuzilma. Barcha tashkilotlarda bir qator umumiy xususiyatlar, shuningdek, ko'plab individual o'ziga xosliklar mavjud. Tashkilotning muhit bilan o'zaro ta'siri natijasida turli xil o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar bir-biriga o'ta qarama-qarshi ikki shaklga ega bo'lishi mumkin. Bular: degradatsiya (tashkilotning murakkablashuvi, axborotning jamlanishi), ya'ni tashkilotning yemirilishi hamda rivojlanishi. Bundan tashqari, tashkilot va muhit o'rtasida vaqtinchalik muvozanat ham bo'lishi mumkin, shu tufayli tashkilot bir qancha muddat o'zgarmay qoladi yoki faqat teskari o'zgarishlarga uchraydi.

Tashkilotda bu o'zgarishlar boshqarish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Boshqacha aytganda, maqsadga yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatadi. Boshqarish — bu o'ta muhim funksiya, usiz hech bir tashkilot maqsadga yo'naltirilgan faoliyat yurita olmaydi. Boshqarishning maqsadi raqobat kurashida omon qolish, ko'proq foyda olish, muayyan bozorlarga chiqish va hokazolardir. Boshqarish aniq bir tashkilotning o'ziga xosligi va boshqarish maqsadlariga bog'liq holda ularni barqarorlashtirishni, sifat belgilarini saqlashni, muhit bilan iqtisodiy muvozanatni tutib turishni, tashkilotni takomillashtirishni va u yoki bu foydali samaraga erishishni ta'minlashga imkon beradi. Boshqarishni amalga oshirish alohida vazifa sanaladi. Uni bajarish uchun tashkilotning ayrim elementlari ixtisoslashadi. Shu bois ham tashkilot doirasida boshqariladigan jarayon (boshqarish obyekti) va boshqaruvchi qism (boshqaruv organi)ni ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning yig'indisi boshqaruv

tizimi sifatida belgilanadi. Boshqariladigan obyekt kirish oqimlarini (masalan, xom ashyo, materiallarni) chiqish mahsulotlariga (tayyor mahsulotga) aylantirish bo'yicha operatsiyalar yig'indisini bajaradi. Boshqaruvchi qism oldiga qo'yilgan maqsadga erishish jarayonida boshqariluvchi obyektning tashkil etish uchun zarur bo'lgan operatsiyalar yig'indisini bajaradi. Boshqaruvchi qism boshqariluvchi jarayonga muayyan ta'sir ko'rsatadi. Boshqaruvchi qism boshqaruvni amalga oshirishi uchun undan boshqariladigan jarayonni boshqarish maqsadida aniq holatini qiyoslash talab etiladi, chunki shu bois boshqariladigan jarayon boshqaruvchi qismga ta'sir ko'rsatadi. Ikkala qismning bir-biriga o'zaro ta'siri axborotni uzatish shaklida amalga oshiriladi. Shu tariqa boshqaruv tizimida doimo yopiq axborot konturi mavjud bo'ladi.

Boshqarish tizimining ishlashi axborot bazasida, oldiga qo'yilgan maqsadga muvofiq holda boshqariladigan obyekt, uning kirish va chiqishlari (1,2,4-aloqalari) holati bo'yicha amalga oshiriladi. Obyektning boshqarish boshqaruvchi ta'simi uzatish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tashqi muhit bilan aloqa tizimi strelka bilan ko'rsatilgan. Boshqarishning asosiy tamoyili — teskari aloqa tamoyilidir (yopiq sikl bo'yicha boshqarish). Boshqarish jarayoni muayyan maqsadga erishishga yo'naltirilgan. Shundan kelib chiqib, boshqarish jarayonini boshqariladigan obyektidagi jarayonga muvofiq keluvchi maqsad va hajm o'rtasidagi farqni kamaytirishga intilish sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Boshqarish tizimining ishlashi tasodifiy yoki muttasil ta'sirlar manbai bo'lgan tashqi muhit bilan o'zaro ta'sir sharoitlarida ro'y beradi, ular boshqarish obyektini chiqishida ham, boshqaruv jarayoni kechishida ham kamchilik paydo bo'lishi mumkin. Boshqarish jarayonida to'g'ri va teskari aloqa kanallari bo'yicha tizimning boshqaruvchi va boshqariluvchi qismlari o'rtasida axborot almashinuvi kechadi. Oldiga qo'yilgan maqsadlarni bajarish uchun tizimning boshqaruvchi qismi boshqariluvchi obyektga axborot uzatishning to'g'ri kanali bo'yicha boshqaruvchi ta'sirlar jo'natadi. Teskari aloqa kanali bo'yicha boshqariluvchi obyektidan boshqarish jarayoni holati va boshqaruvchi ta'sir bajarilishi natijalari haqida axborot kelib tushadi. Tizimning boshqaruvchi qismi kirishida keladigan axborot ta'sir ko'rsatadi. U boshqarish obyektidan (masalan, xom ashyo,

materiallar keltirilganligi haqidagi ma'lumotlar) tashqaridan hamda ichkaridan olingan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Ko'rilganlardan kelib chiqilsa, boshqarish mohiyatini boshqariluvchi obyektga boshqaruvchi ta'sir ko'inishida yetkaziluvchi qarorlar qabul qilish uchun barcha kelib tushuvchi axborotni tizimning boshqariluvchi qismida qayta ishlash, deb izohlash mumkin. Tashkilotning axborot tizimi. Axborot konturi doirasida boshqarish maqsadlari haqida, boshqariluvchi jarayon holati haqida, boshqaruvchi ta'sirlar haqida axborotga ega bo'linadi va uzatiladi. Axborot konturi axborotlarni yig'ish, uzatish, qayta ishlash va saqlash vositalari, shuningdek, axborotlarni ishlovchi xodimlar bilan birgalikda mazkur tashkilotning "axborot tizimini tashkil etadi. Bu tizim dinamik rivojlanuvchidir, chunki axborot o'zgarishlarga uchraydi, uning tezligi tashkilot bajarayotgan vazifalarga bog'liq. Axborot tizimiga kiradigan ma'lumot sifatida axborotni shakllantiruvchi axborot manbalari va ma'lumotlarni yig'ish tizimi ko'rib chiqiladi. Chiqadigan axborot sifatida esa qarorlarni shakllantirish va qabul qilish, ya'ni axborotdan maqsadli ravishda foydalanish tizimi tahlil etiladi. Demak, axborot tizimi axborotni boshlang'ich yig'ish va undan ikkilamchi foydalanish tizimi bilan o'zaro bog'liq. Axborot tizimi boshqarish tizimining asosi sanaladi. Biroq butun boshqarish tizimi u bilan tugamaydi. Qarorlar qabul qilish ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatuvchi boshqarish tizimining boshqa tomonini tashkil etadi.

Boshqaruvning har bir darajasidagi ma'lum bir mehnat taqsimoti boshqaruv qismining alohida elementlariga rejalashtirish, tashkillashtirish, hisobga olish va nazorat, bayon etish, tahlil va boshqaruv kabi alohida vazifalarni birlashtirishga olib keladi. Bu vazifalar turli hajmda va boshqaruvning turli darajasida amalga oshiriladi. Ularning ayrimlari, hatto, boshqaruvning biror-bir darajasida ham amalga oshmasligi mumkin. Tashkilotning boshqaruv qismida vazifa elementlarining mavjudligi axborot tizimlarida tegishli kenja tizimlar paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, boshqaruv vazifasi sifatida rejalashtirish va nazoratning namoyon bo'lishi tashkilotning tashkiliy tarkibiga tegishli tarkibiy elementlarini, uning axborot tizimi doirasida esa rejalashtirish yoki nazorat kenja tizimlarini hosil qiladi. Ularning birinchisi biznes-reja ishlab chiqish, marketing tadqiqotlari, rejalar, moliyaviy rejalar va hokazolar

shakllanishini, ikkinchisi — nazoratning axborot ko‘magini ta’minlaydi. Tashkilot faoliyat yuritayotgan iqtisod tarmog‘i va boshqaruv qismi darajasiga ko‘ra, boshqaruv obyektidagi o‘zgarishlar to‘g‘risidagi axborot ushbu boshqaruv qismiga turli tezlik bilan kelib tushadi. Aytaylik, mashinasozlikda zavod direktori ishlab chiqarish to‘g‘risida har kuni sex boshlig‘idan har smena haqida ma’lumot oladi, master esa ushbu ishlab chiqarishni kuzatadi. Qurilishda axborot olish chastotasi pastroq. Neft-kimyoy tarmog‘idagi texnologik jarayonlarni boshqarish to‘g‘risida gapiradigan bo‘lsak, u yerda axborot doimiy ravishda kelib tushadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Axborot, kompyuter texnologiyalari, axborot tizimlari, axborot boshqaruvi, axborot ichchamlashtirish, boshqaruv tizimlari, korxonalarini boshqarish, dasturiy ta’minot.

Takrorlash uchun savollar

1. Axborot va axborot texnologiyalari tushunchasi?
2. Axborot texnologiyasining vujudga kelishi va rivojlanishini belgilovchi qanday omillar bor?
3. Axborot texnologiyasi qanday bosqichlarga bo‘linadi?
4. Axborot tizimlari bu?
5. Kompyuter texnologiyalari qanday yo‘nalishlarga bo‘linadi?
6. Axborot tizimining funksional vazifalari bu?
7. Boshqaruv obektiga nimalar kiradi?
8. Ishlab chiqarish strukturasi bu?

5-BOB. KRIPTOGRAFIK TIZIMLAR VA ULARNING MOHIYATI

5.1. Kriptografiya va kriptografik tizim tushunchasi

Kriptografiya axborotni muhofaza qilish usullaridan biri hisoblanadi. Kriptografiya axborot (ma'lumotlar)ni o'zgartirish tamoyillari, vositalari va usullarini tadqiq etadi. Bundan maqsad axborot mazmunidan ruxsat etilmagan foydalanishdan muhofazalash va uni buzishni bartaraf qilish. Kriptografiya ma'lumotlarni aloqa kanallari orqali uzatishda yoki saqlashda konfidentsiallikni yoki haqiqiylikni ta'minlash usullari bilan shug'ullanadi. Shu bilan birga kriptografiya ma'lumotlarni xabardor bo'lmagan shaxslar uchun tushuna olmaydigan qilish maqsadida o'zgartirish usuli hamdir. Ma'lumotlar xavfsizligi tizimining muhim tarkibiy bo'lagi. Uning mohiyati ma'lumotlarni uzatishdan oldin ma'nosiz belgilar yoki signallar yig'masiga aylantirish va ma'lumotlarni oluvchi qabul qilib olgandan so'ng, ularni dastlabki shakliga qayta tiklashdir.

Insoniyat axborotni himoya qilish muammosi bilan yozuv paydo bo'lgandan beri shug'ullanadi. Bu muammo harbiy va diplomatik ma'lumotlarni yashirincha uzatish zaruratidan kelib chiqqan. Masalan, antik spartalilar harbiy ma'lumotlarni shifrlashgan. Xitoyliklar tomonidan oddiy yozuvni iyerogliflar ko'rinishida tasvirlashlari uni xorijiyarlardan yashirish imkonini bergan.

«Kriptografiya» atamasi grek tilidan tarjima qilinganda «yashirish, yozuvni berkitib qo'yimoq» ma'nosini bildiradi. Atamaning ma'nosi kriptografiya kerakli ma'lumotni yashirin saqlash va himoyalash maqsadida qo'llanishini anglatadi. Kriptografiya axborotni himoyalash vositasi, shuning uchun u axborot xavfsizligini ta'minlashning bir tarmog'i hisoblanadi. Kriptologiyaning (kripto – yashirin, logiya – fan, bilim) rivojlanishini uchta bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich – kriptologiyani fan sifatidan e'tirof etilmagan davri, tor doiradagi qiziquvchilarga xos faoliyat turi bo'lgan. Ikkinchi bosqich 1949-yildan boshlanib, K.Shennonning «Maxfiy tizimlarda aloqa nazariyasi» nomli risolaning chop etilishi bilan bog'lanadi. Bu risolada shifrlashning fundamental ilmiy tadqiqoti va uning mustahkamligi

yoritib berilgan. Bu kitobning chop etilishi kriptologiya amaliy matematikaning tarkibiy qismi sifatida shakllanishiga asos bo'ldi. Uchinchi bosqich 1976-yilda U.Diffi va M.Xellman tomonidan «Kriptografiyaning yangi yo'nalishlari» nomli asarning chop etilishi bilan belgilanadi. Unda maxfiy aloqa, yopiq kalitni avvaldan bermasdan ham, amalga oshirish mumkinligi bayon etilgan. Ushbu sanadan boshlab to hozirgi kungacha an'anaviy klassik kriptografiya bilan bir qatorda ochiq kalitli kriptografiyaning intensiv rivojlanishi davom etmoqda.

Bir necha asrlar davomida yozuvning paydo bo'lishini o'zi axborotni himoyalash sifatida e'tirof etilar edi, chunki yozuvni hamma ham tushunmas edi. Eramizdan oldingi XX asr. Mesopatamiyada o'tkazilgan qazilmalar vaqtida eng qadimiy shifrlangan matnlar topilgan. Loydan yasalgan taxtachaga qoziqchalar bilan yozilgan matn hunarmandlarning sopol buyumlarini qoplash uchun tayyorlanadigan bo'yoqning retsepti bo'lib, u tijorat siri hisoblangan. Qadimgi misrliklarning diniy yozuvlari va tibbiyot retseptlari ham ma'lum.

Eramizdan oldingi IX asrning o'rtalari. Plutarx bergan ma'lumotlariga ko'ra, ana shu davrda shifrovchi qurilma – skital, qo'llanilgan bo'lib, u o'rin almashtirishlar orqali matnni shifrlash imkonini bergan. Matnni shifrlashda so'zlar biror diametrli silindrga (skitalga) o'ralgan ensiz lentaga yozilgan. Lenta yoyilganda unda ochiq matn harflarining o'rinlari almashtirilgan holati hosil bo'lgan. Bunda kalit sifatida silindrning diametri xizmat qilgan. Bunday matnni shifrdan yechish usulini Aristotel taklif etgan. U lentani konusga o'ragan va o'qilishi mumkin bo'lgan so'z yoki so'zning bir qismini ko'rsatuvchi joy silindrning diametri deb hisoblagan.

Eramizning 56-yili Y.Sezar gallar bilan urush vaqtida shifrlashning almashtirish turini qo'llagan. Ochiq matn alfaviti ostiga sikl bo'yicha (Sezarda uchta pozitsiyaga) siljitish orqali shu alfavit yozilgan. Shifrlashda ochiq matndagi alfavitlar, ya'ni yuqori qismda joylashgan harflar quyi qismdagi mos harflar bilan almashtirilgan. Bu turdagi shifrlash Y.Sezargacha ma'lum bo'lgan bo'lsa-da, lekin bunday shifrlash usuli uning nomi bilan yuritiladi.

Murakkab almashtirishlar shifri sifatida yunonlar shifri – «Polibiy kvadrati» sanaladi. Alfavit kvadrat jadval ko'rinishida tasvirlanadi. Shifrlashda ochiq matn harfi jadvaldagi ikkita songa almashtirilgan –

mos tushuvchi harfning joylashgan ustun va qator raqamlariga. Alfavitni jadvalda ixtiyoriy tarzda joylashtirish va u orqali qisqa xabarni shifrlash zamonaviy qarashlar nuqtayi nazari bo'yicha ham mustahkam shifrlash hisoblanadi. Bu g'oya birinchi jahon urushida murakkab shifrlashlarda amalga oshirilgan.

V asrda Rim imperiyasining yemirilishi fan va san'at, shular qatorida kriptografiya rivojlanishining to'xtashiga sabab bo'ldi. U paytlarda cherkov maxfiy belgilar bilan yozilgan xatni ta'qib qilgan va uni afsungarlik va jodugarlik deb hisoblagan. Chunki ma'lumotlarni shifrlash cherkov tomonidan ularni nazorat qilish imkonini bermas edi.

Fransuz rohibi va faylasufi R.Bekon (1214–1294) maxfiy yozuvning yettita tizimini bayon etgan. U davrlarda ko'pgina shifrlar ilmiy axborotlarni yashirish uchun qo'lla nilgan.

15-asrning ikkinchi yarmi. Vatikanda ishlagan, arxitektor va matematik, shifrlar to'g'risidagi kitob muallifi Leon Batista Alberta ikkita konsentrik aylana asosida almashtirish shifrini bayon qilgan. Birinchi aylanaga ochiq matnning alfaviti joylashtirgan bo'lsa, ikkinchisiga shifrovchi alfavit yozilgan. Bu shifrovchi alfavitdagi harflar ketma-ket joylashtirilmagan. Matnda harflarning turli darajada qaytarilish xususiyatini Alberta birinchi bo'lib shifrnı yechish uchun qo'llagan. Shuningdek, shifrlashning mustahkamligini oshirish uchun boshqa shifrlash tizimlari yordamida qayta shifrlashni taklif etgan.

Tarixdan ma'lumki, 1546-yilda Fransiya qiroli Fransisk I fuqarolariga shifrlashni taqiqlovchi farmon e'lon qilgan. Vaholanki, u davrdagi shifrlar oddiy bo'lishiga qaramay, ularni ochib bo'lmas edi.

Germaniyalik Iogann Tritemiy (1462–1516) kriptografiya bo'yicha birinchi darsliklardan birini yozgan. «Ave Maria» deb nomlangan ko'p qiymatli almashtirishli original shifrlashni taklif etgan. Ochiq matnning har bir harfi shifrovchining tanlovi bo'yicha bir emas, bir nechta harflarga almashtirilishi mumkin bo'lgan. Bunda harflar harf yoki so'zlar bilan shunday almashtirilganki, natijada psevdomatn hosil bo'lgan. ko'p qiymatli almashtirish usulidan hozirgi kunda ham foydalaniladi (masalan, ARJ arxivatorida).

Italiyalik matematik, mexanik, vrach Djirolamo Kardano (1506–1576) Kardano panjarasi deb nomlangan shifrlash tizimini ixtiro qilgan. Ikkinchi jahon urushi vaqtida Buyuk Britaniya harbiy-dengiz qo'shinlarining mustahkam shifrlaridan biri shu tizim asosida

yaratilgan. Panjaralar chizilgan karton bo'lagida ixtiyoriy tartibda nomerlangan teshikchalar qilingan. Shifrlangan matnni hosil qilish uchun, karton bo'lagini qog'ozni ustiga qo'yib, kartonning teshiklari bo'lgan joylariga tanlangan tartibda harflar yozib chiqilgan. Karton olib tashlangandan so'ng, yozilgan harflarning oralari psevdomazmunli jumlar bilan to'ldirilgan, shu orqali shifrlangan xabar yaratilgan. Agar harflar orasidagi masofalar katta bo'lib, so'zlar uzunligi kichik bo'lsa (masalan ingliz tilidagi so'zlar), yashirish oson amalga oshirilgan.

XV asr Almashtirish shifrlari matematik Djovanni Batista Port va diplomat Bleza de Vijiner ishlarida o'z rivojini topdi. Vijiner tizimi u yoki bu ko'rinishda hozirgi paytda ham qo'lla nilmoqda.

XVI asr Fransiya qiroli Lyudovik XIII huzuridagi vazir kardinal Rishelye dunyoda birinchi bo'lib shifrlash xizmatini tashkil etgan.

Lord Frensis Bekon (1562–1626) birinchi bo'lib harflarni 5 qiymatli ikkilik kod bilan belgilagan: A= 00001, V =00010, ... va hokazo. Bekon bu kodlarga qayta ishlov bermagan, shuning uchun bunday yashirish usuli mustahkam bo'lmagan. Uch asrdan so'ng, bu kodlash tamoyili elektr va elektron aloqada asos qilib olindi. Bunda Morze va Bodo kodlarini, 2-sonli xalqaro telegraf kodini, ASC kodini, eslash ham o'rinli, chunki ular ham oddiy almashtirish asosida yaratilgan.

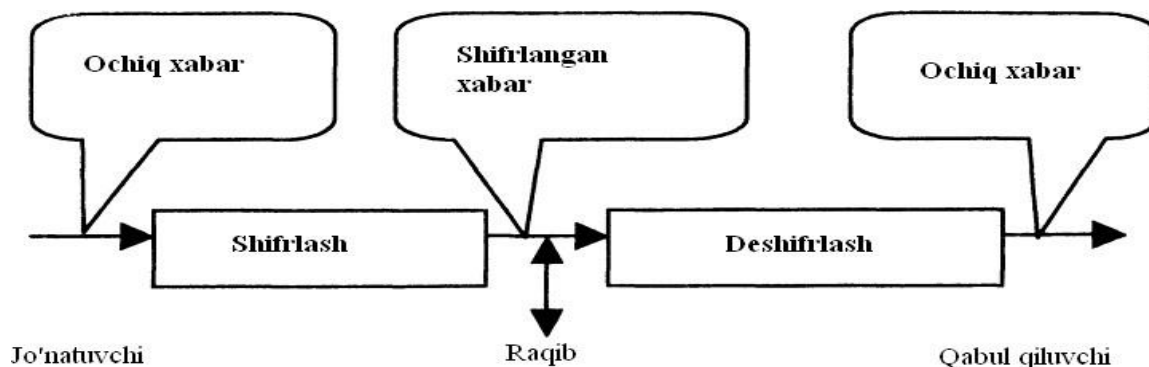
XVII asrda lug'atli shifrlar ixtiro etilgan. Shifrlashda ochiq matn harflari ikkita son bilan belgilangan. Bunda keng tarqalgan kitoblardan biri olinib, shifrlanuvchi harf kitobning ma'lum betidagi qator nomeri va harf nomeriga almashtirilgan. Bu tizim mustahkam shifrlash usuli hisoblanadi, lekin undan foydalanish qulay emas. Shu bilan birga, kitob raqib qo'lga tushib qolishi ehtimolidan holi emas.

Ma'lumki, kriptografik vositalar hozirgi vaqtgacha asosan davlat sirlarini himoya qilishga qaratilgan edi, shuning uchun bu vositalar maxsus organlar tomonidan yaratilgan. Bunda yuqori kriptomustahkamlikka ega bo'lgan kriptotizimlar qo'lla nilgan, bu esa katta xarajatlarni talab qilgan. Oxirgi yillarda ma'lumotlarni kriptografik o'zgartirishning yangi usullari intensiv ishlab chiqilmoqda, ular an'anaviy qo'lla nishiga qaraganda kengroq sohalarga tatbiq etilmoqda.

Avtomatlashtirilgan tizimlarda ma'lumotlar himoyasining

kriptografik usullari hisoblash texnikasi vositalarida qayta ishlanayotgan yoki har xil turdagi saqlash qurilmalarida saqlanayotgan ma'lumotlarni himoyalashda, shuningdek aloqa liniyalari orqali tizim elementlariga uzatilayotgan ma'lumotlarni himoyalashda qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda ko'plab har xil shifrlash usullari ishlab chiqilgan va ularni qo'llashning nazariy va amaliy asoslari yaratilgan.

Axborot tizimlarida kriptografik usullar keng qo'llanilmoqda. Chunki kompyuter tarmoqlari, jumladan Internet jadal rivojlanmoqda. Tarmoq orqali davlat, harbiy, tijorat va xususiy tasnifga ega katta hajmdagi ma'lumotlar uzatilmoqda. Bu ma'lumotlarga begona shaxslarning kirishi mumkin emas. Shu bilan birga, yuqori quvvatli kompyuterlarning, tarmoq va neyron hisoblash texnologiyalarining paydo bo'lishi avval o'ta mustahkam, amalda yechimi yo'q deb hisoblangan kriptografik tizimlarni obro'sizlantirdi. Bu esa zamonaviy kriptografik usullardan foydalanish o'ta dolzarb ekanligini anglatadi. Zamonaviy kriptografiya axborot xavfsizligining konfidentsiallik, butunlik, autentifikatsiya va tomonlarning mualliflikni inkor etolmasliklari muammolarini hal etuvchi bilim sohasi hisoblanadi. Konfidentsiallikni ta'minlash deganda axborot bilan tanishish huquqi bo'lmagan shaxslardan bu axborotni himoyalash tushuniladi (7-rasm).

7-rasm. Zamonaviy kriptografiya axborot xavfsizligining konfidentsiallik ko'rinishi

Raqib tomonidan nazoratda bo'lgan aloqa kanali orqali uzatiladigan xabarning konfidentsialligini ta'minlash muammosi kriptografiyaning an'anaviy masalalaridan hisoblanadi. Oddiy holda bu muammo uchta subyekt (tomonlar)ning o'zaro munosabati sifatida

bayon etiladi. Axborot egasi (jo'natuvchi), raqibdan himoya qilish maqsadida, ochiq kanal orqali qabul qiluvchiga yuborilayotgan ochiq ma'lumotni o'zgartiradi, ya'ni shifrlaydi.

Uzatilayotgan xabar ma'nosi bilan tanishish huquqi yo'q subyekt raqibni anglatadi. Deshifrlash bilan shug'ullanuvchi kriptotahlilchi ham raqib sifatida qaralishi mumkin. Olingan xabarni haqiqiy qabul qiluvchi deshifrlaydi. Raqib esa himoyalangan xabarga egalik qilmoqchi bo'ladi, uning harakati hujum hisoblanadi. Hujum faol yoki sust bo'lishi mumkin. Sust hujum yashirin eshitish, trafikni tahlil qilish, shifrlangan xabarni qo'lga kiritish, deshifrovka qilish, ya'ni himoyani «sindirish»ga qaratilgan harakatlar hisoblanadi. Faol hujumda raqib xabarni uzatish jarayonini to'xtatib qo'yishi, qalbaki xabarlar yuborishi yoki shifrlab uzatilayotgan xabarni modifikatsiya qilishi mumkin. Bu faol harakatlar mos ravishda imitatsiya qilishga va almashtirib qo'yishga urinish hisoblanadi. Kalit shifrlashning asosiy elementi bo'lib, berilgan xabarni shifrlashdagi almashtirishlar u orqali amalga oshiriladi. Odatda, kalit harf va sonlarning biror-bir ketma-ketligidan iborat bo'ladi.

Har bir almashtirish kalit bilan bir qiymatli aniqlanadi va biror kriptografik algoritm orqali amalga oshiriladi. Shifrlashda bir kriptografik algoritm har xil rejimlarda qo'lla nishi mumkin. Shu tarzda har xil shifrlash usullari (oddiy almashtirish, gammalash va boshqalar) amalga oshiriladi. Har bir rejimning afzallik va kamchilik tomonlari mavjud. Shuning uchun rejimni tanlash konkret holatga bog'liq. Deshifrlashdagi kriptografik algoritm, umumiy holda, shifrlashdagi algoritmdan farq qilishi mumkin. Bu holatda shifrlashdagi va deshifrovka qilishdagi kalitlar ham mos tushmasligi mumkin. Shifrovchi va deshifrovka qiluvchi algoritmlar juftligini kriptotizim, bu algoritmlarni amalga oshiruvchi qurilmani shifrovchi texnika deyiladi.

Barcha holatlarga mos yagona shifr yo'q. Shifrlash usulini, ya'ni kriptografik algoritm va undan foydalanish rejimini tanlash uzatilayotgan axborotning xususiyatiga (qiymatiga, hajmiga, tasvirlash usuliga, zaruriy uzatish tezligiga va boshqalar) hamda axborot egasining axborotni himoya qilish imkoniyatiga (qo'llanilayotgan texnik vositalarining narxiga, qo'lla shining qulayligiga, ishlashining ishonchligiga va boshqalar) bog'liq. Himoyalananadigan axborot turli-

tuman shakllarga (matnli, tovushli, rasmi va boshqalar) ega bo'lishi mumkin. Har bir shaklning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, shifrlash usulini tanlashda uni inobatga olish kerak. Shifrlangan axborotning hajmi, uni talab etilgan tezlikda uzatish hamda aloqa kanalining har xil xalaqit beruvchi shovqinlardan himoyalanganligi katta ahamiyatga ega. Bularning barchasi kriptografik algoritmi tanlashda va himoyalangan aloqani tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Butunlikni ta'minlash deganda axborotni ruxsatsiz o'zgartirib bo'lmashligining kafolati tushuniladi. Butunlikni kafolatlash uchun ma'lumotlar bo'yicha biron-bir o'zgartirishlarni amalga oshirishni aniqlaydigan sodda va ishonchli mezon bo'lishi kerak. Bu o'zgartirishlar matnni o'chirish, almashtirish, yangisini qo'yish orqali amalga oshirilishi mumkin. Autentifikatsiyalashni ta'minlash axborotli o'zaro munosabat jarayonida axborotning o'zini va tomonlarning haqiqiylikini tasdiqlash usullarini ishlab chiqishni anglatadi. Aloqa kanali orqali uzatilayotgan axborot manbasi, yaratilgan sanasi, tashkil etuvchi ma'lumotlari, uzatish sanasi va shu kabilar bilan auditentifikatsiya qilinishi kerak.

Kriptografik faoliyatning tasnifi. Ko'pgina kriptografik himoya usullarini qo'llashda biror-bir axborot almashish zaruriyati vujudga keladi. Masalan, axborot-telekommunikatsiya tizimi obyektlarini auditentifikatsiya qilish identifikatsiyalovchi va autentifikatsiyalovchi axborotlar almashinuvi orqali amalga oshadi. Umumiy holda, bunday tizimlar obyektlari (subyektlari)ning o'zaro munosabati ma'lum bir kelishuvlar (protokollar)ga rioya etilgan holda bo'ladi. Obyekt (subyekt)larning ma'lum bir maqsadga erishish uchun ketma-ket bajaradigan amalini formal jihatdan protokol deyish mumkin. qo'yilgan maqsad protokolning tuzilishini va qo'lla sh xususiyatini belgilaydi.

Kriptologiya ikki yo'nalishdan: kriptografiya va kriptotahlildan iborat. Kriptotahlil kriptografiyaga teskari bo'lib, unda kalitni bilmasdan turib axborotni deshifrlash amalga oshiriladi.

5.2 Kriptografik algoritmlarning tasnifi

An'anaviy (klassik) shifrlash usullariga o'rinlarini almashtirish shifrlari, oddiy va murakkab almashtirish shifrlari va ularning

kombinatsiyalari va modifikatsiyalari kiradi. Ta’kidlash joizki, o‘rinlarini almashtirish shifrlari va almashtirish shifrlarining kombinatsiyalari amaliyotda qo‘llanilayotgan har xil turdagi simmetrik shifrlarni tashkil etadi. O‘rinlarini almashtirish shifrlarida shifrlanadigan matnning harflari shu matn bloki ichida ma’lum qoidalar bo‘yicha o‘rin almashtiriladi. O‘rinlarini almashtirish shifrlari eng sodda va eng qadimiy hisoblanadi.

Shifrovchi jadvallar. Tiklanish (XIV asr oxirlari) davrining boshlarida o‘rinlarini almashtirish shifrlarida shifrovchi jadvallardan foydalanilgan. Shifrovchi jadvallarning kaliti sifatida: jadvalning o‘lchami; o‘rin almashtirishni belgilovchi so‘z yoki jumla; jadval tuzilishining xususiyati bo‘lgan. Kalit sifatida jadvalning o‘lchami berilishi eng sodda jadvalli shifrlash hisoblanadi. Quyidagi matn berilgan bo‘lsin:

OBJEKT BELGILANGAN JOYGA BORADI

Ushbu axborot ustun bo‘yicha ketma-ket jadvalga kiritiladi:

O	K	L	A	N	G	R
B	T	G	N	J	A	A
Y	B	I	G	O	B	D
E	E	L	A	Y	O	I

Natijada, 4x7 o‘lchovli jadval tashkil qilinadi.

Endi shifrlangan matn qatorlar bo‘yicha aniqlanadi, ya’ni o‘zimiz uchun 4 tadan belgilarni ajratib yozamiz. Bu yerda kalit sifatida jadval o‘lchovlari xizmat qiladi. Tabiiyki, uzatuvchi va qabul qiluvchi kalit jadval o‘lchami bo‘lishligini o‘zaro kelishib olishlari kerak. Deshifrlashda teskari amal bajariladi. Endi, kalit bo‘yicha oddiy o‘rnini almashtirish shifrini ko‘rib chiqaylik. Bu usul oldingisiga nisbatan deshifrovka qilish uchun ancha murakkabdir. Bu usulda jadval ustunlari kalit bo‘luvchi so‘z, ibora, jumla orqali o‘rin almashtiriladi. Misol tariqasida uchrashuv indinga xiva kinoteatrda matnini TEGIRMON so‘zini kalit sifatida qabul qilib, O‘rnini almashtirish shifrini qo‘lla b shifrlaylik. Matnda 32 ta va kalitda 8 ta harflar borligi uchun 8x4 jadval tuzamiz.

U	A	V	I	X	K	T	R
C	S	I	N	I	I	E	I
H	H	N	G	V	N	A	D
R	U	D	A	A	O	T	A

Endi kalit orqali 8x6 jadval tuzib kalitdagi harflarni alfavit bo'yicha raqamlab chiqamiz.

T	e	g	i	r	m	o	n
8	2	1	3		4	6	5
				7			
U	A	V	I		K	T	R
C	S	I	N	I	I	E	I
H	H	N	G	V	N	A	D
R	U	D	A	A	O		

Raqam bo'yicha ustunlar o'zgartiriladi.

g	e	i	m	n	o	r	T
1	2	3	4	5	6	7	8
V	A	I	K	R	T	X	U
I	S	N	I	I	E	I	C
N	H	G	N	D	A	V	H
D	U	A	O	A	T	A	R

Qator bo'yicha 4 tadan bloklarga bo'lib, simvollar ketma-ketligidagi shifrlangan matnni olamiz. Shuni e'tiborga olish kerakki, agar qatorda ketma-ket ikkita bir xil harf kelsa, chap tarafdin kelayotgan harf birinchi raqamlanadi, keyin esa ikkinchisi raqamlanadi

va shifrlangan matn hosil qilinadi. Natijada quyidagi shifrlangan matn hosil bo‘ladi:

- Shifrnı ochishda teskari jarayon amalga oshiriladi.
- Shifrlangan matnning ochilishini yanada murakkablashtirish uchun u qaytadan shifrlanishi mumkin. Bu usul ikki tomonlama o‘rin almashtirish shifri deyiladi. Bu usulda kalit sifatida ustun va qatoridagi harflar tartibidagi sonlardan foydalaniladi. Avvalam bor kalit simvollariga qarab jadval tuziladi va ochiq matn joylashtirilib chiqiladi. so‘ngra raqamlar navbatma-navbat tartiblanib, avval ustun, keyin qatorlar o‘rni almashtiriladi va jadvaldagi ma’lumot qator bo‘yicha o‘qilib, shifrlangan matnga ega bo‘linadi. Masalan: «OBYEKT BUGUN KASAL» ochiq matni shifrlash talab etilsin. Bu yerda kalit bo‘lib 1342 va 2341 xizmat qiladi.

4x4 jadval yaratib, ochiq matn qator bo‘yicha yoziladi:

	2	3	4	1
			Y	E
	K	T	B	U
4	G	U	N	K
	A	S	A	L

K_1

Endi qator va ustunlar tartib bo‘yicha o‘rinlari almashtiriladi.

	2	3	4	1
	O	B	Y	E
2	A	S	A	L
3	K	T	B	U
4	G	U	N	K

	1	2	3	4
1	E	O	B	Y
2	L	A	S	A
3	U	K	T	B
4	K	G	U	N

Oxirgi jadvalga asosan shifrlangan matnni yozamiz va bloklarga bo‘lib chiqamiz. Ikki tomonlama almashtirishda jadval kattaligiga qarab variantlar ham ortib boradi. Jadval o‘lchamining kattaligi shifr chidamliligini oshiradi: 3x3 jadvalda 36 ta variant, 4x4 jadvalda 576 ta variant, 5x5 jadvalda 14400 variant.

Sehrli kvadrat deb, katakchalariga 1 dan boshlab natural sonlar yozilgan, undagi har bir ustun, satr va diagonal bo‘yicha sonlar yig‘indisi bitta songa teng bo‘lgan kvadrat shaklidagi jadvalga aytiladi. Sehrli kvadratga sonlar tartibi bo‘yicha belgilar kiritiladi va bu belgilar satrlar bo‘yicha o‘qilganda matn hosil bo‘ladi. Misol tariqasida 4x4 o‘lchovli sehrli kvadratni olamiz, bunda sonlarning 880 ta har xil kombinatsiyasi mavjud. Kvadratni quyidagicha to‘ldiramiz:

6	3	2	13
5	10	11	8
9	6	7	12
4	15	14	1

Boshlang‘ich matn sifatida quyidagi TOVAR OLTIDA KELDI matnini olamiz va jadvalga joylashtiramiz:

I	V	O	E
R	D	A	T
I	O	L	K
A	D	L	T

Shifrlangan matn jadval elementlarini satrlar bo'yicha o'qish natijasida tashkil topadi: IVOE RDAT IOLK ADLT

O'rta va katta o'lchamdagi sehri kvadratlar yordamida, u davrlarda mustahkam shifrlashni amalga oshirish mumkin bo'lgan. Chunki deshifrovka qilishda barcha variantlarni qo'lda amalga oshirib bo'lmas edi.

Shifrlanadigan matnning harflari berilgan qoida bo'yicha shu yoki boshqa alfavitdagi harflarga almashtiriladi. Oddiy almashtirish shifrida berilgan matnning har bir harfi shu alfavitdagi unga mos qo'yilgan boshqa harfga almashtiriladi. Odatda, bu shifrlash usuli bir alfavitli almashtirish shifri deb ataladi.

Sezarning shifrlash tizimi. Sezarning shifrlash usuli oddiy almashtirish shifrining xususiy holidir. Bu usulda alfavitning har bir harfi K songa surilgan harfga almashtirilgan. Surilish alfavit oxiriga yetganda, uning boshidan boshlangan. Sezar K=3 bo'lgan siljitishni qo'llagan. Quyidagi jadvalda bu siljitishdagi lotin grafikasidagi harflarining mosligi keltirilgan:

		J	M		V
		K	N	T	W
		L	O	U	X
		M	P	V	Y
	H	N		W	Z
			Q		
		O	R	X	A
		P		Y	B
		Q			C
		R			

Sezarning «keldim, ko'rdim, yutdim» mazmundagi xabari VENI VIDI

VICI, u taklif etgan usulda shifrlanganda YHQL YLGL YLFL ko'rinishni oladi. Sezar usulining kamchiligi bu bir xil harflarning o'z navbatida, bir xil harflarga almashishidir. Kriptotahlilda harflarning takrorlanish chastotasi yordamida bu usulda shifrlangan matn tezgina rasshifrovka qilinishi mumkin.

Kalit so'zli Sezar tizimi. Sezarning kalit so'zli shifrlash tizimi

bitta alfavitli almashtirish tizimi hisoblanadi. Bu usulda kalit so‘zi orqali harflarning surishda va tartibini o‘zgartirishda foydalanadi.

Misol tariqasida kalit so‘zi sifatida DIPLOMAT so‘zi va surish 5 ga teng qilib olingan bo‘lsin. Kalit so‘zi alfavit ostiga 5 ta harfga surilgan holda yoziladi:

0	1	2	3	4	5					10					15					20					25
a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	w	x	y	z
				D	I	P	L	O	M	A	T														

Alfavitning qolgan alfavit ketma-ketligida kalit so‘zdan keyin yoziladi.

0	1	2	3	4	5					10					15					20					25
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
V	W	X	Y	Z	D	I	P	L	O	M	A	T	C	E	F	G	H	J	K	N	Q	R	S	U	

Natijada, berilgan matnning harflariga mos almashtiruvchi harflar aniqlanadi. Agar ochiq matn TOVAR KELDI bo‘lsa, shifrlashdan so‘ng JCNVG MZAYL matniga aylanadi. Vijnerning shifrlash tizimi. XVI asrda fransuz diplomati Vjiner tomonidan yaratilgan shifrlash tizimi 1586-yilda chop etilgan. U mashhur ko‘p alfavitli tizim hisoblanadi. Vjiner tizimi Sezar shifrlash tizimiga qaraganda mukammalroq hisoblanib, unda kalit harfdan harfga almashtiriladi. Bunday ko‘p alfavitli almashtirish shifrini shifrlash jadvali orqali ifodalash mumkin. Quyidagi jadvallarda rus va lotin alfavitlari uchun mos keluvchi jadvallar ko‘rsatilgan. Bu jadvallardan matnni shifrlash va uni ochish uchun foydalaniladi. Jadvalning ikkita kirishi bo‘lib:

- yuqori qatordagi harflardan kiruvchi ochiq yozuv uchun foydalaniladi;
- chap ustunda esa kalit so‘zi joylashadi.

Ochiq matnni shifrlashda bu matn bir satrga yoziladi. Uning ostidagi satrga kalit so‘z joylashtiriladi. Agar kalit so‘zning uzunligi qisqa bo‘lsa, bu so‘z ochiq matnning oxirgi harfigacha takrorlab yoziladi. Shifrlash jarayonida jadvalning yuqori qismida joylashgan ochiq matnning harfi topiladi va chap qismdan kalit so‘zning harfi tanlanadi. Satr va ustun kesishgan katakdagi harf berilgan harfni

almashtiradi.

Xabar	B	A	Y	R	A	M	K	U		I
									N	
Kalit	V	A	Z	A	V	A	Z	A	V	A
Shifrmatn	G	A	R	R	V	M	S	U	P	I

Ключ	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я
0	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я
1	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а
2	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б
3	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в
4	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г
5	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д
6	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е
7	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж
8	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з
9	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и
10	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й
11	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к
12	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л
13	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м
14	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н
15	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о
16	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п
17	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р
18	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с
19	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т
20	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у
21	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф
22	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х
23	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц
24	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч
25	щ	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш
26	ь	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ
27	ъ	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь
28	э	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ
29	ю	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э
30	я	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю
31	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ь	ъ	э	ю	я

5.3. Axborot xavfsizligi auditi

Axborotga ega bo‘lish – dunyoga ega bo‘lish degan ibora har qachongidan ham dolzarbdir. Shuning uchun, bugungi kunda “ma’lumotni o‘g‘irlash” aksariyat tajovuzkorlarga xosdir. Buning oldini olish uchun hujumlardan himoya qilishning bir qatorini kiritish, shuningdek, axborot xavfsizligi auditi o‘z vaqtida o‘tkazilishi mumkin. Axborot xavfsizligi auditi – bu axborot tizimining xavfsizligi bilan bog‘liq bo‘lgan tezkor rivojlanayotgan operatsion va strategik sohani nazarda tutuvchi yangi tushuncha.

Zamonaviy dunyoda axborot hajmi tez sur‘atlar bilan o‘sib bormoqda, chunki insoniyat jamiyatining barcha qatlamlarida

kompyuter texnologiyalaridan foydalanish globallashuvi tendensiyasi mavjud. Oddiy odamning hayotida axborot texnologiyalari asosiy tarkibiy qism hisoblanadi.

Bu Internetdan biznesda ham, o‘yin va o‘yin-kulgi uchun ham foydalanishda ifodalanadi. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan bir qatorda, xizmatlarni monetizatsiya qilish o‘sib bormoqda, bu plastik kartalar yordamida turli to‘lovlarni amalga oshirishga sarflanadigan vaqtni anglatadi. Bularga iste‘mol qilingan turli xil tovarlar va xizmatlar uchun naqdsiz to‘lovlar, onlayn to‘lov tizimidagi operatsiyalar, valyuta almashtirish va boshqa to‘lov operatsiyalari kiradi. Bularning barchasi butun dunyo bo‘ylab Internetga ta’sir qiladi va uni kattaroq qiladi.

Karta egalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham tobora ko‘payib bormoqda. Bu bugungi kunda juda katta miqdordagi hujumlarni, shu jumladan xizmat ko‘rsatuvchi provayder va oxirgi foydalanuvchining hujumlarini keltirib chiqaradigan firibgarlarning faoliyati doirasini kengaytirish uchun asosdir. Ikkinchi holda, tegishli dasturlardan foydalangan holda, hujumning oldini olish mumkin, ammo agar u sotuvchiga tegishli bo‘lsa, uzilishlar, ma’lumotlarning tarqalishi va servis buzilishlarini minimallashtiradigan chora-tadbirlarni qo‘llash kerak. Bu axborot xavfsizligi auditi o‘z vaqtida o‘tkazilishi bilan bog‘liq.

Axborot auditining vazifasi ma’lum bir xo‘jalik yurituvchi subyektning hozirgi paytda axborot xavfsizligi holatini o‘z vaqtida va aniq baholash, shuningdek, belgilangan maqsad va biznesni olib borish vazifalariga muvofiqligini, shu orqali iqtisodiy faoliyatning rentabelligi va samaradorligini oshirishdan iborat.

Boshqacha qilib aytganda, axborot xavfsizligi auditi – bu potensial yoki real tahdidlarga qarshi tura olish imkoniyatini sinab ko‘rish. Axborot xavfsizligi auditi quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

- Xavfsizlik uchun axborot-axborot tizimining holatini baholang.
- Axborot tarmog‘iga tashqi kirib borish bilan bog‘liq potensial xavflarni tahliliy aniqlash.
- Xavfsizlik tizimidagi bo‘shliqlarni mahalliyashtirishni aniqlash.

- Xavfsizlik darajasi va qonunchilik bazasining amaldagi standartlariga muvofiqligini tahliliy aniqlash.

Himoyalashning yangi usullarini ishga tushirish, ularni amalda tatbiq etish, shuningdek himoya vositalari bilan bog‘liq muammolarni yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar yaratish, shuningdek ushbu yo‘nalishdagi yangi ishlanmalarni qidirish. Audit quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

Axborot jarayoniga jalb qilingan obyektning to‘liq tekshirish. Xususan, biz kompyuter tizimlari, aloqa vositalarining tizimlari, ma‘lum miqdordagi ma‘lumotlarni, ma‘lumotlarni, kuzatuv tizimlarini va hokazolarni qabul qilish, uzatish va qayta ishlash paytida gaplashamiz.

– Elektron qurilmalarni, shuningdek, kompyuter tizimini radiatsiya va shovqinlarning ta‘sirini to‘liq tekshirish, bu ularning o‘chirilishiga yordam beradi.

– Xavfsizlik strategiyasini yaratish bo‘yicha ishlarni o‘z ichiga olgan dizayn qismini, shuningdek ularni amaliy ravishda tekshirayotganda.

– Kirish imkoniyati cheklangan maxfiy axborotni himoya qilish ishonchliligini to‘liq tekshirish, shuningdek, standart va nostandart choralar yordamida ushbu ma‘lumot ommaga taqdim etiladigan “teshiklar” ta‘rifi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, axborotni tekshirish zarurati ma‘lumotlar himoyasi buzilgan hollarda yuzaga keladi. Shuningdek, tekshirish quyidagilar uchun tavsiya etiladi:

- Kompaniyaning qo‘shilishi.
- Biznesni kengaytirish.
- Yutish yoki qo‘shilish.
- Yetakchilikni o‘zgartirish.

Tashqi audit bu faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan tashqi, mustaqil ekspertlarni jalb qilish bilan tavsiflanadi. Qoidaga ko‘ra, auditning ushbu turi bir martalik xarakterga ega va korxonalar rahbari, aksiyadorlar yoki huquqni muhofaza qilish organlari tashabbusi bilan amalga oshiriladi. Tashqi audit majburiy emas, chunki tavsiya etilgan bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, qonun hujjatlarida

axborot xavfsizligini tashqi audit o'tkazish majburiy bo'lgan nuanslar mavjud. Masalan, moliya institutlari, aktsiyadorlik jamiyatlari, shuningdek moliyaviy tashkilotlar qonunga bo'ysunadi. Axborot oqimi xavfsizligining ichki auditi doimiy jarayon bo'lib, uni o'tkazish "Ichki audit to'g'risidagi nizom" tegishli hujjat bilan tartibga solinadi. Ushbu tadbir, kompaniya ichida, sertifikatlash xususiyatiga ega, uning o'tkazilishi korxonaga uchun tegishli buyruq bilan tartibga solinadi. Ichki audit tufayli kompaniya kompaniyadagi maxsus bo'linma orqali ta'minlanadi. Auditlar shuningdek quyidagicha tasniflanadi:

- Mutaxassis.
- Sertifikatlash.
- Tahliliy.

Ekspert tarkibiga axborot oqimi va tizimlarining himoyasi holatini tekshirish kiradi, ular ekspertlar va ushbu tekshiruvni amalga oshiruvchilar tajribasiga asoslanadi. Auditning sertifikatlash turi tizimlarga, xavfsizlik choralari, xususan, ularning xalqaro jamiyatda qabul qilingan standartlarga muvofiqligiga, shuningdek ushbu faoliyatning huquqiy asoslarini tartibga soluvchi tegishli davlat hujjatlariga tegishli. Auditning analitik turi deganda texnik vositalardan foydalangan holda axborot tizimida chuqur tahlil o'tkazish tushuniladi. Ushbu harakatlar dasturiy va apparat kompleksidagi zaifliklarni aniqlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Tekshirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich eng oson deb hisoblanadi. Unda auditorning huquqlari va majburiyatlari, bosqichma-bosqich harakatlar rejasini ishlab chiqish va rahbariyat bilan kelishish belgilanadi. Shu bilan birga, tahlil chegaralari xodimlar yig'ilishida belgilanadi.

Ikkinchi bosqichda katta miqdordagi resurslardan foydalanish qo'llaniladi. Bu apparat-dasturiy kompleksga tegishli bo'lgan barcha texnik hujjatlar o'rganilganligi bilan asoslanadi.

Uchinchi bosqich uchta usuldan biri yordamida amalga oshiriladi:

- xavf tahlili.
- standartlar va qonun hujjatlariga muvofiqligini tahlil qilish.

– xatarlarni tahlil qilish va qonunlarga rioya qilish kombinatsiyasi.

To‘rtinchi bosqich chuqur tahlil qilish uchun olingan ma’lumotlarni tizimlashtirishga imkon beradi. Bunday holda, inspektor bu masalada vakolatli bo‘lishi kerak.

Tekshiruvdan so‘ng tegishli hisobot hujjatida aks ettirilgan xulosa tuzilishi kerak. Hisobot odatda quyidagi ma’lumotlarni aks ettiradi:

1. Tekshirish qoidalari.
2. Korxonada axborot oqimi tizimining tuzilishi.
3. Qanday usullar va vositalar sinovdan o‘tkazildi
4. Xavf va kamchiliklar darajasini hisobga olgan holda, zaifliklar va kamchiliklarning aniq tavsifi.
5. Xavfli joylarni yo‘q qilish, shuningdek, butun tizimni yaxshilash bo‘yicha tavsiya etilgan harakatlar. Amaliy amaliy maslahatlar audit davomida aniqlangan xavflarni minimallashtirishga qaratilgan.

Amalda, oddiy bir tijorat uskunalarini sotib olish bilan shug‘ullanuvchi A xodimi “B” dasturi yordamida muzokaralar olib borgan vaziyat.

Bundan tashqari, dasturning o‘zi himoyasizdir va ro‘yxatdan o‘tish paytida xodim elektron pochta manzilini yoki raqamini ko‘rsatmagan, ammo mavjud bo‘lmagan domen bilan alternativa mavhum pochta manzilidan foydalangan. Natijada, tajovuzkor shunga o‘xshash domenni ro‘yxatdan o‘tkazishi va ro‘yxatga olish terminalini yaratishi mumkin. Bu unga “yo‘qolgan” parolni yuborish so‘rovi bilan “B” dasturi xizmatiga ega bo‘lgan kompaniyaga xabarlarni yuborish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, server firibgarining mavjud manziliga xat yuboradi, chunki u qayta yo‘naltirishga ega. Ushbu operatsiya natijasida firibgar firma yozishmalariga kirish huquqiga ega, etkazib beruvchiga boshqa ma’lumotlarni e‘lon qiladi va xodim uchun noma’lum yo‘nalishda tovarlar yo‘nalishini boshqaradi.

Dunyo bo‘ylab Internet foydalanuvchilari soni ortib borishi va turli xil xizmatlarda pul ishlashning turli usullaridan foydalanilishi tufayli zamonaviy dunyoda axborot auditing dolzarbligi tobora ko‘proq talabga ega bo‘lmoqda. Shunday qilib, har bir foydalanuvchining ma’lumotlari buzg‘unchilar uchun ochiq bo‘ladi.

Siz ularni muammoning markazini - ma'lumot oqimidagi zaif tomonlarini aniqlash orqali himoya qilishingiz mumkin. Korxonada axborot xavfsizligi auditini o'tkazishi kerak. Buning nima ekanligini va uni qanday tekshirishni ko'rib chiqing. Tashkilotlarning deyarli barcha faoliyati axborotni kompyuterda qayta ishlash bilan bog'liq. Kompyuterlashtirilgan axborot tizimidan keng foydalanishni talab qiladigan operatsiyalar soni va hajmi o'smoqda. Agar xatolar yuzaga kelsa, tizimning ishlashi bloklanishi mumkin.

Zanjir reaksiyasini boshlash mumkin, buning natijasida kompaniyalarning rentabelligi pasayadi va ularning obro'si pasayadi. Shu sababli, axborot xavfsizligini tekshirishga alohida e'tibor berish kerak.

5.4. Kriptografik tizimlar va xavfsizlikni ta'minlashdagi o'rni

Kalitdan foydalanib shifrlash algoritmining ikki xil ko'rinishi mavjud:

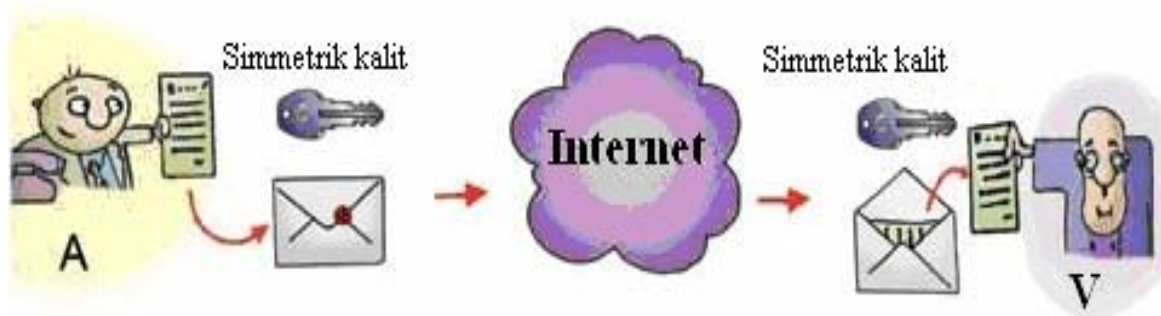
- simmetrik
- asimmetrik (ochiq kalitli).

Xabarlarini shifrlash uchun foydalanilgan kalit shifrni ochish kalitidan olingan va aksi o'rinli bo'lsa, bunday kriptografik algoritmlar simmetrik deb nomlanadi. Ko'pgina simmetrik algoritmlarda yagona kalitdan foydalaniladi. Bunday algoritmlar bir kalitli yoki maxfiy kalitli algoritmlar deb ataladi hamda xabarni yuboruvchi va uni qabul qiluvchi qanday kalitdan foydalanishni kelishib olishlarini talab etadi. Bir kalitli algoritmlarning ishonchliligi kalitni tanlash bilan aniqlanadi. Agar jinoyatchiga kalit ma'lum bo'lsa, hech qanday qarshiliksiz barcha tutib olingan ma'lumotlar shifrini ochish imkoni yaratiladi. Demak tanlangan kalitni begonalardan sir saqlash zarur. Shifrlashning simmetrik algoritmlari ikki turda bo'ladi. Ulardan biri ochiq matnga bitlar bo'yicha ishlov beradi. Ular potokli algoritmlar yoki potokli shifrlar deb nomlanadi. Ikkinchisida esa, ochiq matn bir necha bitdan iborat bo'lgan bloklarga bo'linadi. Bunday algoritmlar blokli algoritmlar yoki blokli shifrlar deb nomlanadi. Blokli shifrlashning zamonaviy kompyuter algoritmlarida, odatda, blok uzunligi 64 bitni tashkil etadi. Simmetriyalik tizimlarda quyidagi ikkita muammo mavjud:

1) Axborot almashuvida ishtirok etuvchilar qanday yo‘l bilan maxfiy kalitni bir-birlariga uzatishlari mumkin?

2) Jo‘natilgan xabarning haqiqiyligini qanday aniqlasa bo‘ladi?

Simmetrik kalit bilan shifrlash sxemasini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Ali (A) va Vali (V) nomli korrespondentlar bir-biri bilan xabar almashishmoqchi. Korrespondentlarning har biri o‘zining maxfiy kalitiga ega, bu kalitdan xabarni tarmoq orqali yuborishdan avval ma’lumotlarni shifrlashda foydalanishi mumkin. Shifrlash sxemasini ko‘rimliroq tasvirlash uchun, kalitni oddiy kalit, shifrlangan xabarni esa konvertga solingan hujjat ko‘rinishida tasvirlaymiz. Shifrlash va qayta shifrlash jarayoni quyidagi rasmda tasvirlangan (8-rasm).

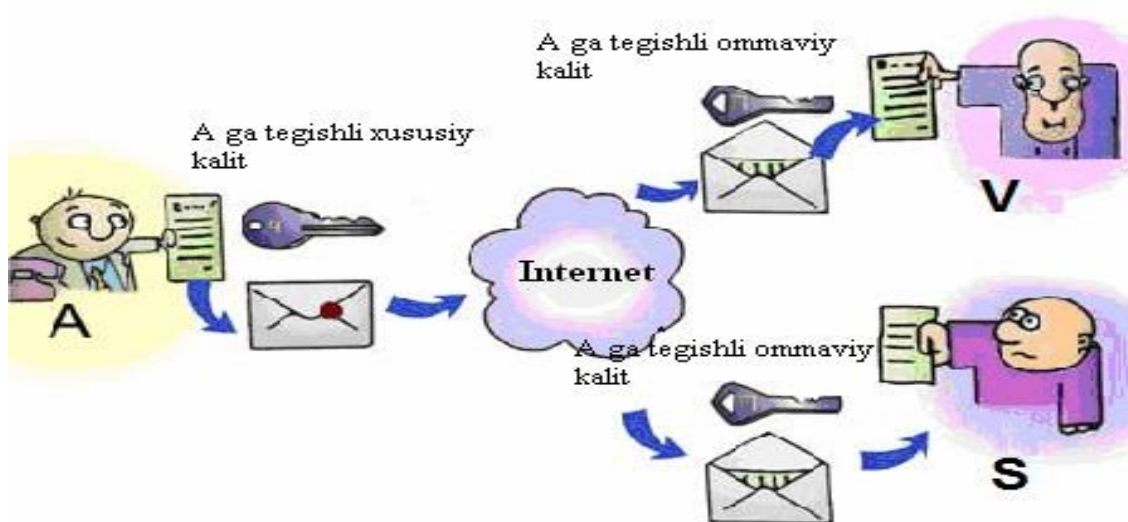
8-rasm. Simmetrik kalit yordamida shifrlash tizimi

Foydalanuvchi A o‘zining maxfiy kaliti bilan xabarni shifrlaydi va xabarni tarmoq orqali jo‘natadi, qabul qiluvchi V (xuddi shunday maxfiy kalitdan foydalanib) xabarni qayta tiklaydi. Rasmda sxemaning simmetrik ekanligi ko‘rinib turibdi. Chap va o‘ng tomondagi foydalanuvchilar bir xil (simmetrik) kalitlardan foydalanishmoqda, shuning uchun bunday turdagi shifrlash simmetrik kalit yordamida shifrlash deb yuritiladi.

Maxfiy kalit yordamida shifrlash usuli ma’lum kamchiliklardan holi emas. Birinchi navbatda, simmetrik shifrlash autentifikatsiyalash muammosini hal qilib bermaydi. Masalan, Ali (A) Soli (S)ga xat yozib yuborishi, lekin bu xatni Vali (V) yozgan deb tan olmasligi mumkin. Bundan tashqari, simmetrik kalit xabar yuborilishidan oldin xabar jo‘natuvchi va qabul qiluvchi kompyuterlarda o‘rnatilgan bo‘lishi kerak. Tabiiyki, Internetda xavfsiz muloqot qilish uchun shifrlash, korrespondentlarning shaxsan uchrashishlari shart bo‘lmagan holatda ma’noga ega. Muammo maxfiy kalitni uzatishda yuzaga keladi. Haqiqatda, agar jo‘natuvchi Ali qabul qiluvchi Valiga kalitni shifrlamasdan uzatsa, kalitni tutib olishlari mumkin. Agar kalit shifrlangan ko‘rinishda jo‘natilsa,

unda qabul qiluvchi Vali uni ocha olmaydi. Bir nechta korrespondentlar bilan yozishmalar olib borish uchun, har bir qabul qiluvchi uchun alohida kalitlar bo'lishi lozim, bu esa noqulaylikni tug'diradi. Bu muammoning yechimini topish uchun asimmetrik shifrlash (ochiq (ommaviy) kalit yordamida shifrlash) sxemasi taklif etilgan.

Ochiq kalitli shifrlash yoki shifrlashning asimmetrik algoritmlari deb ataluvchi algoritmlarda shifrlash uchun ishlatiladigan kalit shifrnı ochish uchun ishlatiladigan kalitdan farq qiladi. Bundan tashqari, shifrlash kalitini bilgan holda, shifrnı ochish uchun zarur kalitni juda katta muddat ichida hisoblab topish imkoni bo'lmaydi. Ixtiyoriy foydalanuvchi shifrlash kaliti yordamida xabarni shifrlashi mumkin, lekin bu kalitga mos shifrnı ochish kalitiga ega shaxsgina bu xabarni o'qiy oladi. Shifrlash kalitini ochiq (ommaviy) kalit, shifrnı ochish kalitini esa yopiq (maxfiy, xususiy) kalit deyiladi. Xabarni yopiq yoki ochiq kalit yordamida shifrlash mumkin, qayta tiklash esa ikkinchi kalit yordamida amalga oshiriladi. Ya'ni, yopiq kalit yordamida shifrlangan matn faqat ochiq kalit yordamida qayta tiklanishi mumkin va aksincha. Yopiq kalit faqat egasiga ma'lum, va u hech kimga berilmaydi, ochiq kalit esa ochiq tarqatiladi va u hammaga ma'lum bo'lishi mumkin. Ikkita kalitni autentifikatsiyalash masalasining yechimini topish uchun hamda konfidentsiallikni ta'minlashda qo'llash mumkin. Agar birinchi kalit yopiq bo'lsa, u holda u elektron imzo sifatida ishlatiladi va bu usul bilan axborotni autentifikatsiyalash, ya'ni axborotning butunligini ta'minlash imkoni paydo bo'ladi. Axborotni autentifikatsiyalashdan tashqari quyidagi masalalarni yechish mumkin:

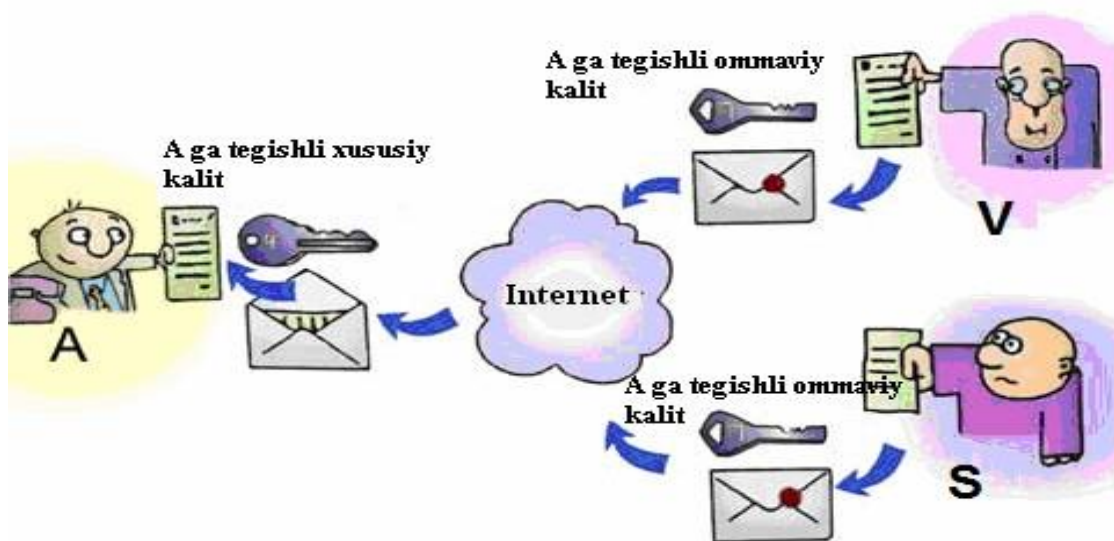
9-rasm. Axborot tizmidan foydalanuvchini autentifikatsiyalash sxemasi

- foydalanuvchini autentifikatsiyalash, ya'ni kompyuter tizimi resurslariga kirmoqchi bo'lgan foydalanuvchini aniqlash;

- tarmoq abonentlari aloqasini o'rnatish jarayonida ularni o'zaro autentifikatsiyalash. Quyidagi sxemaga muvofiq, foydalanuvchi Ali (A) oldindan ochiq kalitni Vali (V) va Soli (S) nomli korrespondentlarga jo'natadi, keyin esa yopiq kalit bilan shifrlangan matnni yuboradi (9-rasm).

Xabarni faqat Ali (A) jo'natishi mumkin (yopiq kalit unga tegishli), bunda autentifikatsiya muammosi yechilgan. Lekin, masalan Vali (V)ning unga yo'llangan xatni Soli (S) o'qimaganligiga aniq ishonchi yo'q. Demak, konfidentsiallik ta'minlanmagan.

Konfidentsiallikni ta'minlash sxemasi quyidagi rasmda tasvirlangan (10-rasm).

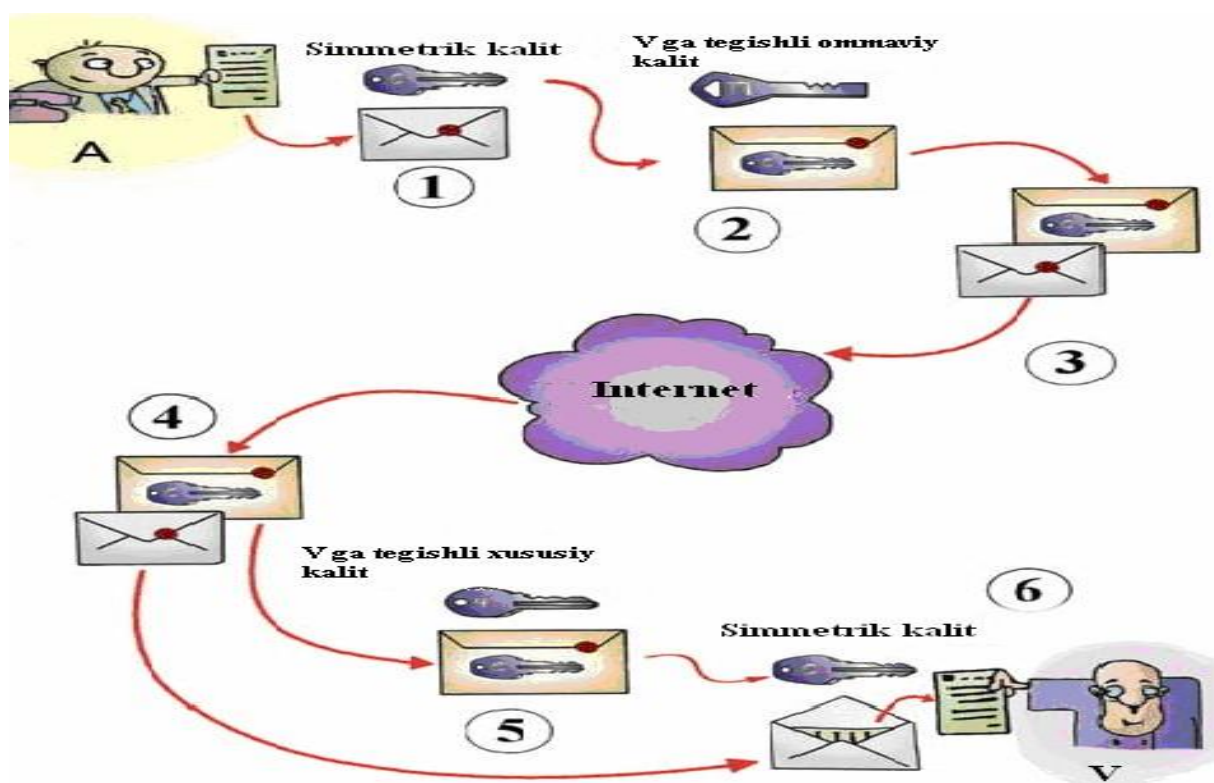

10-rasm. Konfidentsiallikni ta'minlash sxemasi

Xabarni faqat Ali (A) o'qishi mumkin, chunki u xabarni qayta tiklash imkonini beruvchi yopiq kalitga ega, xabarni konfidentsialligi ta'minlangan. Lekin, Ali (A) xabarni Soli (S) yubormaganiga aniq ishonchi yo'q, chunki u Vali (V) nomidan xabarni yuborishi ham mumkin. Demak, autentifikatsiyalash ta'minlanmagan. Ikkita shaxs orasida xabar almashishda konfidentsiallikni ta'minlash uchun ikkita kalit bo'lishi shart.

Juft kalit bilan shifrlashda Ali (A) tomonidan hammaga ochiq kalit jo'natilishi shart emas. Ochiq kalit tarmoqdagi ochiq foydalanishni imkonini beruvchi serverga joylashtirilishi mumkin.

Simmetrik va asimmetrik kalit yordamida shifrlash. Shuni ta’kidlash lozimki, asimmetrik shifrlash algoritmidagi ma’lumotlarni shifrlash va qayta tiklash uchun simmetrik shifrlashga qaraganda ko‘p vaqt talab qilinadi, shuning uchun zamonaviy shifrlash tizimlarida asimmetrik shifrlash va an’anaviy simmetrik shifrlashning kombinatsiyalari qo‘llaniladi. Ochiq kalit yordamida shifrlash simmetrik kalitni uzatishda foydalaniladi, bu kalit yordamida uzatiladigan axborot shifrlanadi. Bu sxemani ishlash qoidasi quyidagi rasmda keltirilgan (11-rasm).

11-rasm. Axborot shifrlash sxemasi

Avval Ali (A) boshlang‘ich faylni simmetrik kalit yordamida shifrlaydi (1-punkt). Keyin (2-punkt) Ali ochiq manbalardan Vali (V)ga tegishli bo‘lgan ochiq kalitni oladi va bu kalit yordamida o‘zining simmetrik kalitini shifrlaydi. So‘ngra (3-punkt) ikkala obyekt (shifrlangan fayl va shifrlangan simmetrik kalit) Internet orqali Vali (V)ning manziliga jo‘natiladi. Vali ikkala obyektни qabul qilib oladi (4-punkt). Simmetrik kalit Valiga tegishli bo‘lgan yopiq kalit yordamida qayta tiklanadi (5- punkt) va qayta tiklangan simmetrik kalit yordamida boshlang‘ich fayl shifrdan yechiladi (6-punkt).

Kimdir, sizning yopiq kalitingiz yordamida shifrlangan xabarni olsa, u sizdan xabar kelganiga ishonch hosil qiladi. Ya'ni, bu holatda, shifrlash imzo qo'yganga ekvivalent bo'ladi. Demak, raqamli (elektron) imzo – bu jo'natuvchi yoki imzo muallifini autentifikatsiyalash usuli bo'lib, hujjat mazmuni o'zgartirilmaganligini tasdiqlaydi¹. Raqamli imzo shifrlangan holda yoki ochiq shifrlanmagan holda yuborilishi mumkin.

Raqamli sertifikatlar. Ochiq kalitli shifrlash sxemasidan foydalanganda ochiq kalitni mijozlarga tarqatish yoki tarmoqdagi serverga o'rnatmoq kerak. Lekin raqib sizning nomingiz bilan o'zini tanitishi va ochiq kalitni sizning nomingizdan tarqatishi mumkin. Ommaviy kalitni haqiqiy egasi kimligini aniqlash uchun, hamma korrespondentlar ishonch bildiradigan uchinchi tomonga ehtiyoj paydo bo'ladi. Bu masala sertifikatlashtirish markazlari (Certification Authority) orqali hal etiladi. Ular tomonidan sertifikatlar – egasini identifikatsiyalaydigan ochiq kalit va axborotning mosligini tasdiqlaydigan raqamli ma'lumotlar, kafolatchi imzolagan raqamli imzo beriladi. Sertifikatda ommaviy kalit, kalitning egasi haqidagi ma'lumot, sertifikatlashtirish markazining nomi, sertifikatning amal qilish muddati kabi ma'lumotlar bo'ladi. Sertifikatning har bir nusxasiga sertifikat bergan tashkilotning raqamli imzosi birlashtiriladi, shuning uchun kim sertifikat olgan bo'lsa, uning haqiqiylikiga ishonch hosil qilishi mumkin. Sertifikat shaxsni kimligini tasdiqlovchi hujjatning analogidir. Shaxsni identifikatsiya qilish muammosi (pasport, haydovchilik guvohnomasi va hokazo) uchrashuv paytida yuzaga keladi. Tarmoqda sherikni ko'rmasdan turib muloqot qilishda, shaxsning kimligini bilish yanada muhimroqdir²⁰.

Shifrlashning kriptografik mustahkamligi. Himoyalangan axborotning xavfsizligi birinchi navbatda kalit bilan aniqlanadi. Shifrga hujum kriptotahlil kalit va shifrlash algoritmi noma'lum bo'lgan holatda shifrlangan axborotning shifrini yechish jarayonini bildiradi. Odatda, shifrlash algoritmi raqibga ma'lum va avvaldan tahlil etilishi mumkin deb hisoblanadi. Faqat shifrlashni amalga

²⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги 2003 йил 11 декабрь қонуни //

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2004. – № 1-2. – 12-м.

oshiruvchi kalit yashirin saqlanadi. Raqibning asosiy maqsadi bu kalitni qo‘lga kiritishdir.

Kriptomustahkamlik shifrning tasnifi bo‘lib, u kalitni bilmasdan turib shifrnı yechishga bo‘lgan mustahkamlikni bildiradi. Shifrlash orqali axborotni himoyalashning samaradorligi kalitning yashirin saqlanishiga va shifrning kriptomustahkamligiga bog‘liq.

Shifrlashga qo‘yiladigan asosiy talablar. Zamonaviy shifrlash usullari quyidagi asosiy talablarga javob berishi kerak:

- shifrning mustahkamligi shifrlash algoritmining maxfiyligi bilan emas, kalitning sir saqlanishi bilan ta‘minlanadi;

- faqat barcha mumkin bo‘lgan kalitlarni birma-bir to‘liq ko‘rib chiqish orqaligina shifrnı yechish mumkinligi;

- kalitlarni birma-bir to‘liq ko‘rib chiqishdagi chekli amallar soniga zamonaviy kompyuterlarda erishib bo‘lmaslik;

- shifrlangan matn hajm jihatdan berilgan matndan juda ham katta bo‘lmasligi;

- shifrlash jarayonida ketma-ket ishlatilayotgan kalitlar oddiy va tezkor aniqlanadigan bog‘liqlikda bo‘lmasligi;

- shifrlash jarayonidagi xatolik axborotning buzilishi va yo‘qolishiga olib kelmasligi kerak;

- shifrlash juda ham ko‘p mehnat talab qilmasligi va uning qiymati himoyalalanuvchi axborotning qiymati bilan mos kelishi kerak.

Ushbu talablarga shifrlash usullaridan: o‘rinlarini almashtirish; almashtirish; gammalashtirish; analitik o‘zgartirish kabilari javob beradi. Keng tarqalgan shifrlash algoritmlari. Axborotni kriptografik himoyalash standartlari, xesh funksiya. AES [advanced encryption standard (AES)] – AQShda ma‘lumotlarni shifrlash standarti bo‘lib, simmetrik shifrtizimlarda foydalanish uchun qo‘llanadi. Blok o‘lchami 128 bit, kalit uzunligi 128, 192 yoki 256 bitdan iborat bo‘lgan bazaviy blokli shifrlash algoritmiga asoslagan. 2002-yildan beri amalda qo‘llanilmoqda. DES [data encryption standard] shifrlash standarti Amerika standart shifrlash tizimi bo‘lib, simmetrik shifrtizimlarda foydalanish uchun mo‘ljallangan. Dunyoda shifrlashning birinchi ochiq rasmiy standarti sifatida 1977-yildan 1997-yilgacha amal qilgan. Blok kattaligi 64 bit, kalit uzunligi 56 bitga teng bo‘lgan bazaviy blokli shifrlash algoritmi asosida qo‘llanilgan. Shifrlashning 4 rejimi va xabarni haqiqiylikini aniqlashtiruvchi kodni shakllantirishning 2

rejimiga ega.

DES-algoritmi qo'llashining asosiy sohalari:

1) kompyuterda ma'lumotlarni saqlash (parol va fayllarni shifrlash);

2) xabarlarni autentifikatsiyalash (xabar va nazorat guruhiga ega bo'lib, xabarni haqiqiylikiga ishonch hosil qilish qiyinchilik tug'dirmaydi);

3) elektron to'lov tizimlarida (ko'p sonli mijozlar va banklar o'rtasidagi operatsiyalarda);

4) tijorat xabarlarni elektron almashinuvida (xaridor, sotuvchi va bank xodimi o'rtasida ma'lumotlar almashinuvida o'zgartirishlar kiritish va ushlab qolishlardan himoyalangan).

GOST 28147-89 shifrlash standarti – Rossiya shifrlash standarti bo'lib, simmetrik shifrtizimlarda foydalanish uchun mo'ljallangan. Blok kattaligi 56 bit, kalit uzunligi 256, 512 bitga teng bo'lgan bazaviy blokli shifrlash algoritmiga asoslangan. Shifrlashning 4 rejimiga ega.

Ko'p sonli turli ochiq kalitli kriptotizimlar ichida keng tarqalgani 1977-yilda ixtiro qilingan va uning mualliflari Ron Rivest, Ada Shamir va Leonard Eydelman nomiga qo'yilgan RSA kriptotizimidir. Ular, katta tub sonlarni aniqlash, hisoblash jihatdan oddiy ekanligidan hamda shunday ikkita katta sonlarning ko'paytmasi bo'lgan sonni ko'paytuvchilarga ajratish judayam qiyin, amalda mumkin emasligidan foydalanishgan. RSA shifrini ochish shunday ko'paytuvchilarga ajratishga tengligi isbotlangan (Rabin teoremasi). Shuning uchun kalit uzunligi qanday bo'lishidan qat'i nazar shifrnı ochish uchun talab qilinadigan amallarning quyi chegarasini baholash, zamonaviy kompyuterlarning tezligini bilgan holda shifrnı ochish uchun kerak bo'ladigan vaqtnı ham aniqlash mumkin. RSA algoritmining himoyalanganlik kafolatini aniqlash imkoniyati, uning boshqa ochiq kalitli algoritmlar orasida mashhur bo'lishining sababi hisoblanadi. Shuning uchun RSA algoritmidan bank kompyuter tizimlarida foydalanilmoqda, ayniqsa uzoq masofadagi mijozlar bilan ishlashda (kredit kartochkalarga xizmat ko'rsatishda) qo'llanilmoqda.²¹

Xabar xesh-funksiyasi – qiymati kirish ketma-ketligining, ya'ni

²¹ Ахборот-коммуникация технологиялари изохли луғати (иккинчи нашр).-Т.,2010.

ikkilik sanoq tizimida berilgan xeshlovchi sonning har bir bitiga yoki xeshlovchi dastlabki matnning har bir ramziga bog'liq bo'lgan funksiya. Xeshlash algoritmi kirish matnidani bir xil uzunlikda natija chiqaradi. Bunda uzunlik deganda, ikkilik sanoq tizimida berilgan ifodadagi bitlar soni nazarda tutiladi. Masalan, kirish matni «AKT lug'ati» bo'lsa va xesh- funksiya qiymati «10110111010100101»ga teng chiqsa, xesh-funksiya qiymati uzunligi 17 bitga teng bo'ladi. Chiqish uzunligi 128, 192, 256 bit bo'lgan xesh-funksiyalar ham mavjud. Xesh-funksiya samarali bo'lishi uchun kirish xabari uchun natija noyob bo'lishi lozim. Odatda, xesh- funksiyalar bir tomonli funksiyalardir. Chunki, chiqish qiymati asosida dastlabki matni hisoblab topish juda qiyin. Xesh-funksiyalar axborot uzatish va saqlashda uning xavfsizligini muhofaza qilish uchun qo'llaniladi.

Elektron raqamli imzo va ochiq kalitlar strukturasi. Elektron raqamli imzoni qo'llashdan maqsad, birinchidan elektron hujjatdagi axborot asl nusxa ekanligini tasdiqlash, ikkinchidan uchinchi tarafga (arbitr, sudga va boshqalarga) hujjatni muallifi ushbu shaxs ekanligini isbotlash. Ushbu maqsadga erishish uchun muallif o'zining maxfiy individual raqami (individual kalit, parol) bilan hujjatga o'rnatilgan tartibda «elektron imzo qo'yish» jarayonini bajarishi lozim. Bunday imzo qo'yishda, har gal individual kalit elektron hujjatdagi ma'lumotlar bilan ma'lum qoidaga muvofiq aralashib ketadi. Bunday biriktirilish natijasida hosil bo'lgan raqam (ma'lum razrad uzunligidagi raqamlar ketma-ketligi) ushbu hujjatga muallif tomonidan qo'yilgan elektron raqamli imzo hisoblanadi. Shunday qilib, elektron raqamli imzo qo'yish va uni tekshirish protsedurasining har birida ishlatiladigan ikkita kalitdan bittasi foydalaniladi. Lekin bunda imzo qo'yish kalitini tekshirish kaliti yordamida aniqlash imkoniyati umuman mumkin emasligi kafolatlangan bo'lishi kerak. Hozirda taklif etilgan usullarda, amalda imzo qo'yish kalitini (yopiq kalit), tekshiruv kaliti yordamida (ochiq kalit) qayta tiklash uchun uzoq davom etadigan murakkab hisoblash ishlarini bajarish lozimligi nazarda tutiladi.

Elektron imzo g'oyasi birinchi marta Diffi va Xellman asarida hujjatning asl nusxa ekanligini va muallif tomonidan imzolanganligini aniqlash uchun taklif etilgan.

Hozirgi paytda raqamli imzo keng qo'llanilmoqda (uzatiladigan

yoki saqlanadigan shifrlangan matnga biriktirilgan raqam, bu axborotning butunligini va muallifni haqiqiylikini tekshirish imkoniyatini kafolatlaydi). Simmetrik shifrlash algoritmlariga asoslangan raqamli imzo modellari ham mavjud.

Asosiy tayanch tushunchalar

Kriptografiya, zamonaviy kriptografiya, simmetrik shifrlash, raqamli sertifikatlar, elektron raqamli imzo, elektron hujjat, elektron imzo.

Nazorat uchun savollar

1. Kriptografiya nima?
2. Kriptografiya rivojlanishining qanday bosqichlari mavjud?
3. Zamonaviy kriptografiya qanaqa muammolarni hal etuvchi bilim sohasi hisoblanadi?
4. Axborotlarni sodda shifrlashni qanday usullari bor?
5. Sezarning shifrlash usuli qanday amalga oshiriladi?
6. Vijnerning shifrlash tizimi nima?
7. Kalit deganda nima tushuniladi?
8. Simmetrik shifrlash qanday amalga oshiriladi?
9. Asimmetrik shifrlash nima?
10. Simmetrik va asimmetrik kalit yordamida shifrlash qanday amalga oshiriladi?
11. Raqamli sertifikatlar nima?
12. Kriptotomustahkamlik nimani bildiradi?
13. Shifrlashga qanaqa talablar qo'yiladi?
14. Qaysi shifrlash algoritmlari keng tarqalgan?
15. Elektron raqamli imzo nima maqsadda ishlatiladi?

6-BOB. AXBOROT TIZIMLARIDA XAVFSIZLIK

6.1. Axborot xavfsizligini aniqlash

Bugungi kunda deyarli barcha davlatlar axborot sohasi tadrijiy rivojlanishi va turli xil tazyiqlar mavjud bo'lgan sharoitlarda uning amal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha faoliyatni kuchaytirdilar. Shuning uchun XXI-asrni axborot texnologiyalari asri deb bejiz aytmayaptilar. Kishilar o'rtasida xabar etkazishni ta'minlashga qobil hisoblash texnikasi, axborot aloqa tizimi, internet tizimi, shuningdek, boshqa axborot texnologiyalari inson va jamiyat hayoti va faoliyatida axborotning ahamiyatini keskin oshirib yubordi.

Hozirgi kunda ijtimoiy-siyosiy rivojlanish o'rtasida mutanosiblik mavjud bo'lgan jamiyatgina har tomonlama uyg'un rivojlanishi mumkin. Shuning uchun har qanday jamiyat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa talab hamda ehtiyojini to'liqroq qondirishga intiladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, bugunga kelib ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish, ijtimoiy rivojlanishning miqyosi mazkur sohalarda to'plangan va almashinayotgan axborotlar va ularning almashinish sur'ati va o'zlashtirilish tezligi bilan belgilanadi. Mustaqillik tufayli respublikamiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va siyosiy hayotida juda katta tub o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritib, uni mustahkamlash va shuning asosida yangi huquqiy-demokratik jamiyat qurish yo'liga o'tdi. Istiqlol xalqimizning ma'naviy uyg'onishi uchun to'la imkoniyat yaratdi. Yurtimiz tarixi, qadimiy madaniyatimiz tiklanmoqda va oliy qadriyat nufuziga ega bo'lmoqda.²²

Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Mustaqillik yillarida bosib o'tgan yo'limiz va to'plagan tajribamizni xolisona baholash, qo'lga kiritgan yuksak marralarimizni tahlil etish mamlakatimizni tadrijiy va bosqichma-bosqich rivojlantirish bo'yicha biz tanlagan modelning naqadar to'g'ri ekanini va shu yo'ldan bundan buyon ham og'ishmay qat'iyat bilan borishimiz zarurligini yaqqol ko'rsatmoqda"²³. I.A.Karimov o'zining bir qator risola va nutqlarida

²² Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura, 1-jild – T.: "O'zbekiston", 1996 y.

²³ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari – T.: "O'zbekiston", 1997 y. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida – T.: "O'zbekiston", 1998 y.

kishilar dunyoqarashi va jamiyat mafkurasining shakllanishida ijtimoiy fanlarning o'rnini beqiyosligini ta'kidlab o'tdi.

Jumladan, birinchi Prezidentimiz milliy mafkuraning shakllanish jarayonida tarix fanining o'rniga g'oyat yuksak baho berib: «Milliy mafkurani shakllantirishdagi eng katta manba – bu haqqoniy yoritilgan tarixdir», – deb ko'rsatdi. Darhaqiqat, o'zbek xalqi mustaqillikka tinch yo'l bilan erishgan bo'lsa-da, istiqlol uchun olib borilgan kurashlarning ildizlari uzoq tarixga borib taqaladi. Mustaqillik sharofati bilangina bu kurashlar tarixini xolisona o'rganishga imkoniyat yaratildi va milliy tariximiz, ma'naviy boyliklarimizni sinfiy, partiyaviy to'siqlar bilan xalqdan ajratib qo'yishdek illatga barham berildi. Mustabidchilik davrida hukmron kommunistik mafkura ta'sirida o'tmishimizdagi talaygina tarixiy jarayonlar, ijtimoiy-siyosiy harakatlar kommunistik, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi manfaatlariga bo'ysundirilgan holda soxtalashtirildi, noto'g'ri talqin etildi. Bugungi kunda ma'naviy qadriyatlarimizni ilm-fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitib borish, o'zligimizni chukurrok anglash, milliy g'oya va istiqlol mafkurasini tamoyillarini xalqimizning kalbi va ongiga singdirish, muqaddas dinimiz va tariximizni soxtalashtirish, ulardan siyosiy maqsadlarda foydalanishlarga yo'l qo'ymaslik – ma'naviyat sohasidagi asosiy vazifalarimizdir.

Ushbu vazifalar milliy istiqlol g'oyasining ma'naviyat sohasida namoyon bo'lishining asosiy tamoyillarini belgilaydi. Yangi jamiyatni barpo etish jarayonida, eng avvalo, ma'naviy qadriyatlarni tog'ri baholay olishni, soxta qadriyatlardan yoki tarixan eskirgan, o'zidagi bunyodkorlik va ijobiy salohiyatni sarflab bo'lgan qadriyatlardan haqiqiy xayotbaxsh qadriyatni ajrata olishni o'rganish lozim. Biror bir qadriyatga baxo berilar ekan, uning mamlakatimiz mustaqil taraqqiyotining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, e'tikodiy va axlokiy asoslarini qay darajada mustahkamlay olishi, xalqimizning umumjaxon ijtimoiy tarakkiyotining faol subyektiga aylanishiga xizmat kila olishi bosh mezon bo'lishi kerak. Milliy qadriyatlarga, jumladan madaniy-ma'naviy, ma'rifiy merosga ilmiy asosda to'g'ri yondashishning asosiy tamoyillariga xos mezonlar – insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqchilik va taraqqiyparvarlikdir. Bu mezonlarning har birida

milliylik va umuminsoniylik mujjassamlashgan. Ular moxiyatan umuminsoniy xarakterga ega bo'lsa-da, har bir tarixiy davrda muayyan xalqlarning ehtiyojlarini yuzaga chiqaradi va ularni qondirishga xizmat qiladi. Shu bois ularning zamirida mujassam bo'lgan umuminsoniylik mohiyati, milliy ehtiyojlarni muayyan milliy shaklda ifodalab va uz mazmunini ularga moslashtirgan holda yuzaga chiqadi.

Mazkur mezonlarga nafaqat milliylik va umuminsoniylik, balki tarixiylik ham xos. Ya'ni ular shaklan va mazmunan qotib qolgan andozalar mos xolda emas, balki davr talablariga, jamiyat oldida turgan yangi vazifalarga mutanosib tarzda boyib, takomillashib boradi. Mazkur tamoyillar milliy g'oyamizning tarkibiy unsurlaridir. Zero, milliy istiqloq g'oyasi butun jamiyat, butun millat, butun o'zbekistonliklar uchun xizmat qiladi. Milliy qadriyatlarimizni baholaganda, ularning milliy g'oyaga nechog'lik mos ekanini nazarda tutamiz. Lekin biz baxolash jarayonida faqat alohida bir inson, muayyan ijtimoiy guruh, biror bir etnos, manfaatini emas, balki umuminsoniy jamiyatimiz, barcha o'zbekistonliklar manfaatini nazarda tutamiz. Shu bois, yuqorida zikr etilgan mezon va tamoyildan foydalanib, madaniy-ma'naviy merosimizni va bugun ayrim yot mafkuraviy poligonlar tomonidan targ'ib etilayotgan ba'zi g'oyalarni tahlil etsak, ularda insonning erkin rivojiga, uz orzu-intilishlariga mos holda yashashiga, xalqimizning psixologiyasi, maqsad-muddaolari, Vatan manfaatlari va zamonaviy taraqqiyot talablariga mos kelmaydigan unsurlarni, g'oyalarni yaxshi payqab olamiz.

Bugungi kunda axborot xavfsizligining dolzarb ahamiyat kasb etishi. Ilmiy texnika taraqqiyoti insoniyat va jamiyat moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun ulkan imkoniyatlar yaratdi. Yangi yuqori texnologiyalar jamiyat a'zolari turmushini istalgan mahsulot bilan ta'minlashga va xizmat sohasini jadal rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratishga imkoniyat beradi. Axborot yaratish va tarqatish sohasida ham ilgari ko'z ko'rib quloq eshitmagan sur'at va ko'lamga erishildi. Kishilar o'rtasida xabar yetkazishni ta'minlashga qobil hisoblash texnikasi, axboriy aloqa tizimi, internet tizimi, shuningdek boshqa axborot texnologiyalari inson va jamiyat hayoti va faoliyatida axborotning ahamiyatini keskin oshirib yubordi. Hozirgi kunda ijtimoiy-texnikaviy rivojlanish bilan ijtimoiy-siyosiy rivojlanish o'rtasida mutanosiblik mavjud bo'lgan jamiyatgina har tomonlama

uygʻun rivojlanishi mumkin. Shuning uchun har qanday jamiyat oʻzining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa axborotga boʻlgan talab hamda ehtiyojini toʻliqroq qondirishga intiladi. Yuqorida aytib oʻtilganidek, bugunga kelib ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish, ijtimoiy rivojlanishning oʻlchami mazkur sohalarda toʻplangan va almashinayotgan axborotlar, ularning almashinish surʻati va oʻzlashtirilish tezligi bilan belgilanadi.

Globalashayotgan dunyoda axborot xalqlararo va davlatlararo munosabatlarda katta ahamiyat kasb etadi. Yaʼni, u jahon hamjamiyati hayotida ham ijobiy ham salbiy kuch sifatida namoyon boʻlishi mumkin. Shu maʼnoda texnikaviy-texnologik sohada katta imkoniyatga ega boʻlgan mamlakatlar qulay sharoitga ega boʻladilar. Mana shu ustunlik tufayli ular oʻz shaxsiy manfaatlariga mos keluvchi qadriyatlarni, nuqtayi-nazarlarni, gʻoyalarni, fikrlarni ilgari surishlari mumkin va surmoqdalar ham. Shunga koʻra koʻpgina davlatlarda globalashuvga qarshi harakatlar yuzaga kelmoqda, bular yagona jahon uygʻunlashgan axborot maydonini tuzishni rad etmoqdalar.

Bu oʻrinda shuni alohida taʼkidlash joizki, globalashuvga qarshi harakatning oʻzi tobora global harakat tusini olmoqda. Zamonamizning oʻziga xos jihatlaridan biri sifatida har qanday mahalliy hodisa yoki voqea zamonaviy axborot texnologiyalari tufayli global hodisa yoki voqeaga aylanmoqda. Masalan, 2000-yil 11-sentabrda Nyu Yorda yuz bergan voqea, Livan tuprogʻidagi harbiy harakatlar, Fransiyadagi yoshlarning chiqishlari, u yoki bu mamlakatdagi saylovlar, avia halokat, tabiiy ofat, terrorchilik harakati va boshqa shunga oʻxshash voqea va hodisalar buning yorqin dalili boʻladi. Jahon miqyosida kezib yuruvchi bunday axborotlar muayyan davlat manfaatlariga taʼsir etmay qolmaydi. Bu faqat shu axborot tarqaladigan, alohida olingan bir mamlakatdagi ijtimoiy, siyosiy jarayonlardan darak berishi bilangina emas, balki boshqa mamlakatlarning mazkur xabarlar haqida hech narsa aytilmagan auditoriyasi bularni oʻz davlatidagi holatga qiyoslashi bilan ham mazkur mamlakat manfaatlariga taʼsir etadi. Shu sababli davlatlar, hukumatlar oʻrtasida ayrim kelishmovchiliklar vaqti-vaqti bilan yuzaga chiqib turishi mumkin. Bunda kim haq yoki kim nohaq ekanligini aniqlash har doim ham oson boʻlavermaydi. Bular barchasi axborot jarayonlarining globalashuvi bilan bogʻliq muammolar

dolzarbligini yana bir karra ta'kidlaydi. Ammo mazkur muammolar tufayli axborot ishlab-chiqarish va tarqatish imkoniyatlarining tengsizligi paydo bo'ladi. Bu obyektiv vaziyatni shunday deb qabul qilmoq kerak. Mamlakatlar bu boradigi o'z ustunliklarini shaxsiy manfaatlarida foydalanishlari boshqa gap. Mana shunday vaqtda munosatlarda keskinlik yuzaga keladi, u ko'p hollarda axboriy kurashga yoki boshqacha qilib aytganda psixologik urushga aylanib ketadi.

Ochiq axborot tizimlarida axboriy-psixologik xavfsizlikni ta'minlash hozirgi kunning dolzarb talabidir. Har bir davlat buning ustida bosh qotirmoqda. Bu jahondagi yangi geosiyosiy taqsimot, yangi mintaqaviy nizolarning yuzaga kelishi, millatchilik, shovinizm, din niqobidagi ekstremizm, ekologik halokatning tahdidi kuchayishi, spid, parranda gripi va boshqa yuqumli kasalliklarning tarqalishi bilan bog'liqdir. Yuqorida qayd etilganlarning barchasi O'zbekiston Respublikasi uchun ham mazkur muammolar muhim ekanligini alohida ta'kid etadi. Buning dolzarbligi davlatimiz uchun milliy mustaqillikni yanada mustahkamlash, iqtisod va bozor munosabatlarini tadrijiy rivojlanishini ta'minlash, ijtimoiy islohotlarni chuqurlashtirishda yaqqol ko'rinadi. Bunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish, milliy an'analarni hayotga qaytarish, murosasozlikni tarbiyalash ham katta ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, mustaqil dunyo qarashga ega ma'lumotli kishilargina turli xil talqindagi tazyiqlarga ruhan barqaror qarshilik ko'rsata oladilar. Bu birinchidan. Ikkinchidan, mana shunday kishilargina tegishli muhit yaratishlari va milliy g'oyalarning darg'alari hisoblanadi. Mana shuning uchun ham mazkur muammolarni o'rganishda axborotning shakli va mohiyati; axborot xavfsizligini ta'minlash; ochiq axborot tizimlarining o'ziga xosligi; shaxs, jamiyat va davlat axboriy-psixologik xavfsizligini ta'minlash manbalari va turlari; axborot sohasidagi milliy xavfsizlikni ta'minlashning ahamiyati va tamoyillari; OAV va axboriy qarama-qarshilik; axboriy-psixologik xavfsizlikni ta'minlashda asosiy yo'nalish va usullar; ochiq axborot tizimlarda shaxsning o'z-o'zini himoya qilishi; jamoatchilik fikri va jamiyat axboriy-psixologik xavfsizligi; O'zbekiston OAV lari va jamiyatning psixologik xavfsizligi kabi mavzularni chuqurroq o'rganish talab etiladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan mavzularni o‘rganishda axborot, axboriy xavfsizlik, milliy manfaatlar, axborot sohasidagi milliy manfaatlarga bo‘lgan xavf, manbalari, jamoatchilik fikri, ochiq axborot tizimlari, globallashuv, axboriy qarama-qarshilik, axboriy-psixologik kurash, OAV lari, onglilik, idroklash, aks ettirish manikulyattsiya qilish, psixologik qo‘poruvchilik, ijtimoiy targ‘ibot, jamoatchilik ongi, insonni xufiyona boshqarish va boshqalarga alohida e‘tibor qaratish joiz. Psixologiya, sotsiologiya, falsafa, OAV nazariyalaridan olingan bu tushuncha va terminlar fanni chuqurroq tushunishga, uning asosiy mazmunini, usullari va yo‘sinlarini, ya‘ni ochiq axborot tizimlarida foydalanayotgan usullarni idrok etishga, demak, ijobiy g‘oyalarni salbiy g‘oyalardan farqlay olishga ko‘maklashadi.²⁴

Ma‘lumki, har qanday dalil, hodisa yoki voqea turlicha talqin etilishi mumkin, shunga bog‘liq tarzda auditoriya tomonidan qabul etilishi ham mumkin. Shuning uchun avval boshidanoq, tushunchaviy apparatni belgilab olish, uni sharhlash lozim, shundan kelib chiqqan holda biror hodisa yoki voqeani biz qanday idrok etishimiz va talqin qilishimizga e‘tibor berishimiz darkor. 2. Milliy g‘oyaning va mafkuraning hayotiy zarurat ekanligi. Ochiq axborot tizimlarida axboriy-psixologik xavfsizlikni ta‘minlash hozirgi kunning dolzarb talabidir. Har bir davlat buning ustida bosh qotirmoqda. Bu jahondagi yangi geosiyosiy taqsimot, yangi mintaqaviy nizolarning yuzaga kelishi, millatchilik, shovinizm, din niqobidagi ekstremizm, ekologik halokatning tahdidi kuchayishi, spid, parranda gripi va boshqa yuqumli kasalliklarning tarqalishi bilan bog‘liqdir. Yuqorida qayd etilganlarning barchasi O‘zbekiston Respublikasi uchun ham mazkur muammolar muhim ekanligini alohida ta‘kid etadi. Buning dolzarbliigi davlatimiz uchun milliy mustaqillikni yanada mustahkamlash, iqtisod va bozor munosabatlarini tadrijiy rivojlanishini ta‘minlash, ijtimoiy islohotlarni chuqurlashtirishda yaqqol ko‘rinadi. Bunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish, milliy an‘analarni hayotga qaytarish, murosasozlikni tarbiyalash ham katta ahamiyat kasb etadi.

Har qanday taraqqiy etgan jamiyat hayotida axborotning ahamiyati uzluksiz ortib bormoqda. Uzoq o‘tmishdan davlatning

²⁴ WWWpress-servise.uz -press-slujobu Prezidenta Respubliki Uzbekistana;

harbiy-strategik ahamiyatiga molik bo'lgan ma'lumotlar qat'iy sir tutilgan va himoyalangan. Hozirgi vaqtda ishlab chiqarish texnologiyalariga va mahsulotlarni sotishga tegishli axborot tovar ko'rinishiga ega bo'lib, ichki va tashqi bozorda unga bo'lgan talab ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari avtomatlashtirish va axborotni muhofaza qilish yo'nalishlarida muntazam mukammallashib bormoqda.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining taraqqiyoti sanoat shpionaji, kompyuter jinoyatchiligi, konfedensial ma'lumotlarga ruxsatsiz kirish, o'zgartirish, yo'qotish kabi salbiy hodisalar bilan birgalikda kuzatilmoqda. Shuning uchun axborotni muhofaza qilish har qanday mamlakatda muhim davlat vazifasi hisoblanadi. O'zbekistonda axborotni muhofaza qilishning zaruriyati axborotni muhofaza qilishning davlat tizimi yaratilishida va axborot xavfsizligining huquqiy bazasini rivojlantirishda o'z ifodasini topmoqda. «Axborotlashtirish to'g'risida», «Davlat sirlarini saqlash to'g'risida», «Elektron hisoblash mashinalari dasturlari va ma'lumotlar bazalarini huquqiy himoya qilish to'g'risida» va boshqa qonunlar hamda bir qator Hukumat qarorlari qabul qilindi va amalga tatbiq etildi.

Axborotni muhofaza qilish axborotni ixtiyoriy ko'rinishda yo'qotishda (o'g'irlash, buzish, qalbakilashtirish) ko'riladigan zararining oldini olishni ta'minlashi lozim. Axborotni muhofaza qilish choralari axborot xavfsizligiga oid amaldagi qonun va me'yoriy hujjatlar asosida va axborotdan foydalanuvchilarning manfaatlariga ko'ra tashkil etilishi zarur. Yuqori darajada axborotni muhofaza qilishni kafolatlash uchun muntazam ravishda murakkab ilmiy-texnik vazifalarni hal etish va himoya vositalarini takomillashtirish talab etiladi.

6.2. Axborot xavfsizligini himoya qilish tizimiga qo‘yiladigan talablar

O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 12-dekabrda №439-II-sonli «Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida»gi qonunida¹ axborot va uning turlari to‘g‘risida quyidagi ta‘riflar keltirilgan:

axborot – manbalari va taqdim etilish shaklidan qat’i nazar shaxslar, predmetlar, faktlar, voqealar, hodisalar va jarayonlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar;

axborotni muhofaza etish – axborot borasidagi xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish chora-tadbirlari;

ommaviy axborot – cheklanmagan doiradagi shaxslar uchun mo‘ljallangan hujjatlashtirilgan axborot, bosma, audio, audiovizual hamda boshqa xabarlar va materiallar;

hujjatlashtirilgan axborot – identifikatsiya qilish imkonini beruvchi rekvizitlari qo‘yilgan holda moddiy jismda qayd etilgan axborot;

maxfiy axborot – foydalanilishi qonun hujjatlariga muvofiq cheklab qo‘yiladigan hujjatlashtirilgan axborot. Ushbu ta‘rif O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Milliy axborot resurslarini muhofaza qilishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida» 2011-yil 8-iyuldagi PQ–1572-son qarorini amalga oshirish chora-tadbirlari haqida»gi 2011-yil 7-noyabr 296-sonli qarorida quyidagicha ifodalangan: maxfiy axborot – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq foydalanish cheklangan, davlat sirlariga mansub axborot mavjud bo‘lmagan hujjatlashtirilgan axborot.

Konfedensial axborot – hujjatlashtirilgan axborot, undan foydalanish qonun hujjatlariga muvofiq chegaralanadi. Saqlash, o‘zgartirish, uzatish va ma’lum maqsadlar uchun foydalanish obyekti bo‘lgan tevarak olam haqidagi ma’lumotlarni, keng ma’noda axborot deb tushunish mumkin. Bu tushunchaga ko‘ra inson, uning hayot tarziga va harakatlariga ta’sir etuvchi doimiy o‘zgaruvchi axborot maydoni ta’sirida bo‘ladi. Axborot o‘z tavsifiga ko‘ra siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik, ishlab chiqarishga yoki tijoratga oid hamda

maxfiy, konfedensial yoki nomaxfiy bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-maydagi 848-XII-sonli «Davlat sirlarini saqlash to'g'risida»gi qonunning 1-moddasida davlat sirlari tushunchasi berilgan:

«Davlat tomonidan qo'riqlanadigan va maxsus ro'yxatlar bilan chegaralab qo'yiladigan alohida ahamiyatli, mutlaqo maxfiy va maxfiy harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va o'zga xil ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasining davlat sirlari hisoblanadi».

Mazkur qonunning 3-moddasida davlat sirlarining toifalari keltirilgan:

- «O'zbekiston Respublikasining davlat sirlari – davlat, harbiy va xizmat sirlarini qamrab oladi.

- Oshkor etilishi respublika harbiy-iqtisodiy imkoniyatlarining sifat holatiga salbiy ta'sir etishi yoki O'zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyati, davlat xavfsizligi, iqtisodiy va siyosiy manfaatlar uchun boshqa og'ir oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar davlat sirini tashkil etadi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasining mudofaa qobiliyati, davlat xavfsizligi va Qurolli Kuchlari uchun og'ir oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan harbiy xususiyatga ega ma'lumotlar harbiy sirni tashkil etadi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan fan, texnika, ishlab chiqarish va boshqaruv sohasiga doir ma'lumotlar xizmat sirini tashkil etadi».

Axborot xavfsizligi tushunchasi, uning tashkil etuvchilari tavsifi. Axborot xavfsizligi deganda tabiiy yoki sun'iy xarakterdagi tasodifiy yoki qasddan qilingan ta'sirlardan axborot va uni qo'llab-quvvatlab turuvchi infrastukturaning himoyalanganligi tushuniladi. Bunday ta'sirlar axborot sohasidagi munosabatlarga, jumladan, axborot egalariga, axborotdan foydalanuvchilarga va axborotni muhofaza qilishni qo'llab quvvatlovchi infrastrukturaga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Axborot sohasida shaxs manfaatlarini fuqarolarning axborotdan foydalanishga doir konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirishida, qonunda taqiqlanmagan faoliyat bilan shug'ullanishida hamda jismoniy, ma'naviy va intellektual rivojlanishda axborotlardan foydalanishlarida, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlovchi axborot himoyasida namoyon bo'ladi.

Axborot sohasida jamiyat manfaatlari bu sohada shaxs manfaatlarini ta'minlashda, demokratiyani mustahkamlashda, ijtimoiy huquqiy davlatni qurishda, ijtimoiy hamjihatlikni qo'llab-quvvatlashda o'z aksini topadi.

Axborot sohasida davlat manfaatlari milliy axborot infrastrukturasi rivojlanishiga sharoitlar yaratishda, axborot olish sohasida shaxs va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini amalga oshirishda, O'zbekistonning hududiy birligini, suverenitetini va konstitutsiyaviy tuzumining mustahkamligini, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlash maqsadida axborotdan foydalanishda, qonuniylik va huquq tartibotni qat'iy amalga oshirishda, o'zaro tenglik va o'zaro manfaatdorlikdagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda ifodalanadi.

Axborot xavfsizligi – ko'p qirrali faoliyat sohasi bo'lib, unga faqat tizimli, kompleks yondashuv muvaffaqiyat keltirishi mumkin. Ushbu muammoni hal etishda huquqiy, ma'muriy, protsedurali va dasturiy-texnik choralar qo'llaniladi.

Bugungi kunda axborot xavfsizligini ta'minlaydigan uchta asosiy tamoyil mavjud:

- ma'lumotlar butunligi– axborotni yo'qotilishiga olib keluvchi buzilishlardan, shuningdek ma'lumotlarni mualliflik huquqi bo'lmagan holda hosil qilish yoki yo'q qilishdan himoya qilish;

- axborotning konfidentsialligi. Axborot va uning tashuvchisining holatini belgilaydi va unda axborot bilan ruxsatsiz tanishishning yoki uni ruxsatsiz hujjatlashtirishning (nusxa ko'chirishning) oldini olish ta'minlangan bo'ladi;

- foydalanish huquqlariga (mualliflikka) ega barcha foydalanuvchilar axborotdan foydalana olishliklari.

Ta'kidlash joizki, ayrim faoliyat sohalari (bank va moliya institutlari, axborot tarmoqlari, davlat boshqaruv tizimlari, mudofaa va maxsus tuzulmalar) ularda ko'riladigan masalalarning muhimligi va xarakteriga ko'ra, ularning axborot tizimlari faoliyati ishonchligiga nisbatan yuqori talablar va xavfsizlik bo'yicha maxsus choralar ko'rilishini talab etadi.

Axborot xavfsizligining milliy xavfsizlik tizimidagi o'rni. XXI asrda shaxs, jamiyat va davlat taraqqiyotida axborot resurslari va texnologiyalarining rolining ortishi natijasida O'zbekistonda fuqarolik

jamiyatini axborotlashtirilgan jamiyat sifatida qurish masalasini hal etish bilan birga quyidagi omillar milliy xavfsizlikni ta'minlash tizimida axborot xavfsizligining yetakchi o'rin egallashini belgilaydi:

- milliy manfaatlar, ularga tajovuz va ularni bu tajovuzlardan himoyalash axborot va axborot sohasi orqali ifodalanadi, amalga oshiriladi.

- inson va uning huquqlari, axborot va axborot tizimlari hamda ularga egalik qilish – bu nafaqat axborot xavfsizligining asosiy obyektlari, balki xavfsizlik sohasidagi barcha xavfsizlik obyektlarining asosiy elementlari hamdir;

- axborot yondashuvidan asosiy ilmiy-amaliy usul sifatida foydalanish orqali milliy xavfsizlik masalalarini hal etish mumkin;

- milliy xavfsizlik muammosi yaqqol ajralib turuvchi axborot tavsifiga ega.

Axborot xavfsizligi tizimi davlatning axborot sohasidagi siyosatini mamlakatda milliy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosati bilan chambarchas bog'laydi. Bunda axborot xavfsizligi tizimi davlat siyosatining asosiy tashkil etuvchilarini yaxlit bir butunlikka biriktiradi. Bu esa axborot xavfsizligining roli va uning mamlakat milliy xavfsizligi tizimidagi mavqeini belgilaydi. Axborot sohasidagi O'zbekistonning milliy manfaatlarini, ularga erishishning strategik yo'nalishlarini va ularni amalga oshirish tizimlarini o'zida aks ettiruvchi maqsadlar yaxlitligi davlat axborot siyosatini anglatadi. Shu bilan birga davlat axborot siyosati mamlakatning tashqi va ichki siyosatining asosiy tashkil etuvchisi hisoblanadi hamda jamiyatning barcha jabhalarini qamrab oladi.

Axborot xavfsizligining zamonaviy konsepsiyasi axborot xavfsizligini ta'minlovchi maqsadlar, vazifalar, tamoyillar va asosiy yo'nalishlar bo'yicha rasmiy nuqtayi nazarlar majmuini bildiradi.

Quyida axborot xavfsizligining asosiy tashkil etuvchilari va jihatlari keltirilgan:

- axborotni muhofaza qilish (shaxsiy ma'lumotlarni, davlat va xizmat sirlarini va boshqa turdagi tarqatilishi chegaralangan ma'lumotlarni qo'riqlash ma'nosida);

- kompyuter xavfsizligi yoki ma'lumotlar xavfsizligi – kompyuter tarmoqlarida ma'lumotlarning saqlanishini, foydalanishga ruxsat

etilganligini va konfidentsialligini ta'minlovchi apparat va dasturiy vositalar to'plami, axborotdan ruxsatsiz foydalanishdan himoya qilish choralari;

- axborot egalari yoki axborotdan foydalanuvchilarga hamda uni qo'llab quvvatlovchi infratuzilmaga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan tabiiy yoki sun'iy xarakterdagi tasodifiy yoki qasddan ta'sir etishlardan axborot va uni qo'llab quvvatlovchi infratuzilmaning himoyalanganligi;

- fuqarolar, alohida guruhlar va ijtimoiy qatlamlar, umuman olganda aholining yashash faoliyati, ta'lim olish va rivojlanishlari uchun zarur bo'lgan sifatli axborotga bo'lgan talablarining himoyalanganligi.

Axborotni muhofaza qilish – axborot xavfsizligining (ma'lumotlarning butunligi, foydalana olish va zarur bo'lganda, ma'lumotlarni kiritish, saqlash, qayta ishlash va uzatishda foydalaniluvchi axborot va uning zaxiralari konfidentsialligi) muhim jihatlarni ta'minlashga yo'naltirilgan tadbirlar majmuidir.

Xavfsiz tizimda tegishli apparat va dasturiy vositalardan foydalanib, axborotni o'qish, yozish, hosil qilish va o'chirish huquqiga ega shaxslar yoki ular nomidan amalga oshiradigan jarayonlar orqali axborotdan foydalana olish boshqariladi.

Ma'lumki, absolut xavfsiz tizimlar mavjud emas, lekin «ishonish mumkin bo'lgan tizim» ma'nosidagi ishonchli tizimlardan foydalaniladi. Yetarlicha apparat va dasturiy vositalardan foydalanib, bir vaqtning o'zida turli maxfiylik darajasidagi ma'lumotlarni foydalanuvchilar guruhi tomonidan foydalanish huquqlarini buzmaganda qayta ishlash imkonini beruvchi tizim ishonchli hisoblanadi.

Ishonchlilikni baholovchi asosiy mezonlar – bu xavfsizlik siyosati va kafolatlanganlik.

Xavfsizlik siyosati – xavfsizlik obyektlari va subyektlarining berilgan ko'pligining xavfsizligini ta'minlash protseduralari va mexanizmlarini belgilovchi qoidalar to'plami¹. Tizim xavfsizligini ta'minlashning aniq mexanizmlarini tanlash qabul qilingan xavfsizlik siyosatiga muvofiq amalga oshiriladi.

Kafolatlanganlik himoyaning passiv qismi bo‘lib, tizimdan foydalanishda unga bo‘lgan ishonch darajasini ifodalaydi. Ishonchli tizimda xavfsizlikka taalluqli barcha jarayonlar ro‘yxatga olib borilishi kerak. Axborotni muhofaza qilish tushunchasi axborot xavfsizligi tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Tor ma‘noda axborotni muhofaza qilish deganda axborotni yig‘ish, uzatish, qayta ishlash va saqlash jarayonida uning xavfsizligi (konfidentsialligi va butunligi)ni ta‘minlashga qaratilgan tadbirlar va harakatlar majmui tushuniladi. Bu ta‘rif axborotni muhofaza qilish va axborot xavfsizligi tushunchalarining bir-biriga yaqin ekanligini bildiradi.

Axborot xavfsizligi – bu uzatiluvchi, yig‘iluvchi va saqlanuvchi axborotning xususiyati (holati) bo‘lib, uning tashqi muhit (inson va tabiat) va ichki tahdidlardan himoyalanganlik darajasini xarakterlaydi. Axborotni muhofaza qilish keng ma‘noda axborot xavfsizligiga tahdidning oldini olish va ularning asoratlarini yo‘q qilishga qaratilgan tashkiliy, huquqiy va texnik choralar kompleksini bildiradi. Axborotni muhofaza qilish axborotga bo‘lgan salbiy ta‘sir manbalarini hamda sabab va sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish ma‘nosini anglatadi. Bu manbalar axborot xavfsizligiga tahdidlarni tashkil etadi.

Axborotni muhofaza qilish quyidagilarga yo‘naltirilgan:

- axborot xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha tahdidlarning oldini olish;
- tizimli tahlil va nazorat orqali real va ehtimoli katta bo‘lgan tahdidlarni aniqlash va ularning o‘z vaqtida oldini olish choralari;
- aniq tahdidlar va jinoiy harakatlarni aniqlash maqsadida tahdidlarni topish;
- jinoiy harakatlarni bartaraf etish, shuningdek aniq jinoiy harakatlarni hamda tahdidlarni yo‘q qilish bo‘yicha choralar ko‘rish;
- tahdid va jinoiy harakatlarning oqibatlarini yo‘q qilish va mavqeini saqlash.

Ushbu barcha usullarning maqsadi axborot resurslarini noqonuniy tahdidlardan himoya qilish va quyidagilarni ta‘minlashdan iborat:

- konfedsial axborotlarning tarqab ketishining oldini olish;
- konfedsial axborot manbalariga noqonuniy kirishni taqiqlash;

- axborotning butunligi, to‘liqligi va undan foydalana olishni saqlash;
- axborot konfidentsialligiga rioya qilish;
- mualliflik huquqlarini ta‘minlash.

Yuqoridagilarni e‘tiborga olib, axborotni muhofaza qilish deganda davlat, jamiyat va shaxslarning axborot xavfsizligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan usul, vosita va choralar majmuini tushunish mumkin.

6.3. Xavfsizlik tizimi modeli

Har qanday kompaniyada maxfiy ma‘lumotlar mavjud, ular ayniqsa kirish huquqiga ega bo‘lmagan xodimlar, shuningdek, raqobatchilar va yetkazib beruvchilar tomonidan ehtiyotkorlik bilan himoyalangan. Ammo ma‘lumotlarning maxfiyligini aniqlash juda qiyin. Natijada, tashkilotning faoliyati bilan bog‘liq barcha ma‘lumotlar maxfiy deb hisoblanadi. Natijada, xodimlar bilan ham, boshqa kompaniyalar bilan ham huquqiy nizolar yuzaga keladi. Tegishli ma‘lumotlarning ro‘yxati bir nechta qonun hujjatlarida keltirilgan, ammo kompaniya ma‘lum bir ma‘lumotlarga kirishni mustaqil ravishda cheklashi mumkin. Shu bilan birga, ma‘lumotlarning maxfiyligini aniqlashga imkon beradigan asosiy hujjat 2004 yil 29 iyuldagi 98-FZ-sonli "Tijorat siri to‘g‘risida" Federal qonuni (bundan keyin - N 98-FZ-sonli qonun). Shu bilan birga, ushbu Qonunda keltirilgan ro‘yxat to‘liq emas va maxfiy ma‘lumotlar to‘g‘risidagi boshqa ma‘lumotlar boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda mavjud.

Amalda, maxfiylik rejimi quyidagilar bilan belgilanadi:

- tijorat sirini tashkil etuvchi ma‘lumotlar ro‘yxati; tashkilotdagi maxfiy ma‘lumotlarning ro‘yxati;
- xodimlar bilan munosabatlarni shartnomaviy tartibga solish;
- kontragentlar bilan munosabatlarni shartnomada tegishli qoidalarni belgilash yo‘li bilan tartibga solish;
- moddiy axborot tashuvchilariga uning egasini ko‘rsatgan holda cheklovchi belgilar va maxfiylik muhrini chizish.

Ushbu choralarga qo‘shimcha ravishda, agar kerak bo‘lsa, kompaniya maxfiy ma‘lumotlarni texnik himoya qilish vositalari va

usullarini, shuningdek Rossiya Federatsiyasi qonunlariga zid bo‘lmagan boshqa choralarini qo‘llashi mumkin.

Quyidagi ma‘lumotlarga nisbatan tijorat siri rejimi o‘rnatilishi mumkin emas:

- yuridik shaxsning ta‘sis hujjatlarida va davlat registrlarida yuridik shaxslar to‘g‘risidagi yozuvlarning kiritilishini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo‘lgan;

- tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi hujjatlarda mavjud;

- atrof-muhitning ifloslanishi, yong‘in xavfsizligi, sanitariya-epidemiologiya va radiatsion sharoitlar, oziq-ovqat xavfsizligi va ishlab chiqarish obyektlarining xavfsiz ishlashiga, har bir fuqaroning va umuman aholining xavfsizligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadigan boshqa omillar;

- ishchilarning soni, tarkibi, ish haqi tizimi, mehnat sharoitlari, shu jumladan mehnatni muhofaza qilish, ishlab chiqarishdagi shikastlanishlar va kasbiy kasalliklar, mavjud ish joylari;

- ish beruvchilarning ish haqi va boshqa ijtimoiy to‘lovlarni to‘lash bo‘yicha qarzlari bo‘yicha;

- Rossiya Federatsiyasi qonunchiligining buzilishi va ularni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortish faktlari to‘g‘risida;

- notijorat tashkilotlari daromadlarining hajmi va tarkibi, mulkining hajmi va tarkibi, xarajatlari, ishchilarining soni va ish haqi, nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatida fuqarolarning bepul mehnatidan foydalanish to‘g‘risidagi;

- yuridik shaxs nomidan ishonchnomasiz harakat qilish huquqiga ega bo‘lgan shaxslar ro‘yxati;

- majburiy ochilishi yoki 98-FZ-sonli qonun kuchga kirgunga qadar federal qonunlar bilan belgilanadigan ma‘lumotlarning majburiy ochilishi.

Ko‘pgina kompaniyalarda maxfiy ma‘lumotlarni oshkor qilgan xodimga nisbatan quyidagi choralar qo‘llaniladi: intizomiy jazo choralari qo‘llash, sudda yetkazilgan zararni qoplash. Ba‘zi ish beruvchilar maxfiy ma‘lumotlarni tarqatish jiddiy qonunbuzarlik deb o‘ylab, aybdorlarni ishdan bo‘shatishadi. Darhaqiqat, bunday imkoniyat mavjud. Paragraflarga muvofiq “in” 6-h. 1-modda Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksining 81-bandiga binoan, mehnat shartnomasi ish

beruvchiga, mehnat majburiyatlarini bajarishi munosabati bilan ma'lum bo'lgan tijorat sirlari yagona oshkor qilingan taqdirda ham bekor qilinishi mumkin.

Ko'rib chiqilgan asosga ko'ra ishdan bo'shatilgan shaxsni qayta tiklash to'g'risida tortishuv bo'lsa, ish beruvchiga tijorat sirini oshkor qilishning barcha holatlarini isbotlash majburiyati yuklatiladi. Muayyan ishning barcha holatlarini sinchkovlik bilan ko'rib chiqish, maxfiy ma'lumotni oshkor qilishda gumon qilingan xodimni ishdan bo'shatish uchun qonuniy asoslar bor-yo'qligini tahlil qilish, shuningdek, agar xodim ishdan bo'shatish to'g'risida bahslashsa, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni baholash kerak.

Mana bir misol: ishchi hujjatni printerda chop etish uchun flesh-diskdan foydalangan. Biroq, ish beruvchi bu xatti-harakatlarni tijorat sirlarini oshkor qilish deb hisobladi, chunki maxfiy ma'lumotlarni uzatish uchun flesh-diskdan foydalanishni taqiqlash mahalliy aktda mavjud edi. Biroq, tashkilotda bunday nozik ma'lumotlarning aniq ro'yxati yo'q edi. Natijada, xodim mehnat inspeksiyasiga murojaat qildi va tekshiruvdan so'ng u intizomiy choralarni bekor qilishga muvaffaq bo'ldi. Shunday qilib, ish beruvchi intizomiy jazo chorasini qo'llagan holda:

- xodimning tashkilotga moddiy zarar yetkazganligini isbotlash;
- xodim ro'yxatga kiritilgan maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilganligini aniqlaydi;
- xodimni oshkor qilish va maxfiy ma'lumotlarning ro'yxati bilan tanishtirish faktini tasdiqlash.

Agar kompaniya sudda yo'qotishlarni qoplashni istasa (masalan, menejer maxfiy ma'lumotlar bazasini tark etib, raqobatchilarga sotgan bo'lsa), unda yetkazilgan zararni baholash kerak bo'ladi. Maxfiy ma'lumotlar ro'yxatining mavjudligi dalillar bazasini shakllantirishning asosiy shartidir.

Har bir tashkilot maxfiy ma'lumotlarning ro'yxatini tuzadi. Qoidaga ko'ra, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish va menejment to'g'risidagi ma'lumotlar;
- xodimlarning ish haqi to'g'risidagi ma'lumotlar;
- xodimlarning shaxsiy ma'lumotlari;
- boshqaruv qarorlari, ishlab chiqarishni rivojlantirish rejalari, investitsiya dasturlari;
- uchrashuv protokoli;

- maxfiy bitimlar;
- muzokaralar haqida ma'lumot;
- xodimlar, xodimlar to'g'risidagi ma'lumotlar;
- narx va narxlar;
- moliyaviy hisobot, dastlabki hujjatlar;
- to'langan soliqlar va yig'imlar to'g'risidagi ma'lumotlar;
- auditorlik hisobotlari.

E'tibor bering: shaxsiy ma'lumotlar va maxfiy ma'lumotlar ekvivalent tushunchalar emas. Ikkinchisi yanada kengroq bo'lib, unda har xil moliyaviy hisobotlar, tashkilotning shaxsiy tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar va o'rnatilgan savdo siri rejimiga muvofiq kompaniya tomonidan himoya qilinadigan boshqa ma'lumotlar bo'lishi mumkin.

Tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar (ishlab chiqarish siri) har qanday xarakterdagi (ishlab chiqarish, texnik, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa) ma'lumot, shu jumladan ilmiy-texnik sohadagi intellektual faoliyat natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek kasbiy faoliyat usullari to'g'risidagi ma'lumotlardir. Ular uchinchi shaxslarga noma'lum bo'lganligi sababli haqiqiy yoki potentsial tijorat qiymatiga ega bo'lib, ularga uchinchi tomon qonuniy ravishda erkin foydalanish huquqiga ega emas. Bunday ma'lumotlarning tijorat siri rejimi joriy etildi. Tijorat sirini tashkil etuvchi axborotni oshkor qilish bu harakat yoki harakatsizlikdir, buning natijasida bunday ma'lumotlar istalgan shaklda (og'zaki, yozma, boshqa usulda, shu jumladan texnik vositalardan foydalangan holda) uchinchi shaxslarga egasining roziligisiz yoki mehnatga yoki fuqarolikka zid ravishda ma'lum qilinadi. Huquqiy shartnoma (Moskva shahar sudining 2011-yil 14-noyabrdagi N 33-36486-sonli qarori).

Shaxsiy ma'lumotlar konsepsiyasi "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida" 2006 yil 27 iyuldagi 152-FZ-sonli Federal qonunida belgilangan. Bu to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita aniqlangan yoki aniqlangan shaxsga tegishli bo'lgan har qanday ma'lumot (shaxsiy ma'lumotlar mavzusi). Ya'ni, agar maxfiy ma'lumotlar ham jismoniy, ham yuridik shaxslarga tegishli bo'lsa, shaxsiy ma'lumotlar – faqat jismoniy shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Bunga qonunchilik darajasida berilgan maxfiy ma'lumotlarning ro'yxati ilovada keltirilgan.

Kompaniyada maxfiy deb tan olingan ma'lumotlar bunday deb tasniflanmasligi mumkinligiga e'tibor qaratish lozim. Maxfiy hujjatlar faqat ma'lumot olish uchun kompaniya a'zolariga taqdim etiladigan

moliyaviy hisobot sifatida tasniflanishi mumkin (Volga viloyati Federal monopoliyaga qarshi xizmatining 05.04.2005 yildagi A12-12462 / 04-C56-sonli qarori). Shunga o'xshash xulosa Uzoq Sharqiy Federal Monopoliyaga qarshi Xizmatining 05.16.2007 yildagi 08.07.2007 yildagi N A73-9822 / 2006-9-sonli N F03-A73 / 07-1 / 1090-sonli qarorida qabul qilindi, bunda sud 21.11 Federal qonunining normalarini ham tan olmaydi. 1996 N 129-FZ "Buxgalteriya hisobi to'g'risida", "Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida" 1995-yil 26-dekabrda 208-FZ-sonli Federal qonunining 89-moddasida aksiyadorga majburiy buxgalteriya hujjatlari nusxalari, tahliliy buxgalteriya bayonnomalari va kompaniyaning buxgalteriya dasturining elektron ma'lumotlar bazasi taqdim etilmaydi. Shu bilan birga, masalan, soliq to'lovchilar tomonidan soliq majburiyatlarini bajarishi to'g'risidagi ma'lumotlar soliq sir emas va oshkor qilinishi mumkin (G'arbiy Sibir okrugining Federal Monopoliyaga qarshi xizmatining 2010-yil 27-iyuldagi A27-25441 / 2009-sonli qarori).

Shunday qilib, ish beruvchi maxfiy ma'lumotlarning ro'yxatini mustaqil ravishda tuzishi va ushbu ma'lumotlarning ahamiyatiga qarab uni normativ hujjat sifatida o'rnatishi kerak. Biroq, ma'lumotlarning maxfiyligi sudda shubha ostiga qo'yilishi mumkin. Shu bilan birga, muhim nuqta nafaqat maxfiy ma'lumotlarning ro'yxatini belgilash, balki uni himoya qilish tartibi hamdir.

San'at qoidalariga muvofiq. N 98-FZ-sonli 10-sonli qonun, uning egasi tomonidan olingan ma'lumotlarning maxfiyligini himoya qilish choralari quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar ro'yxatini belgilash;
- ushbu ma'lumotlarga ishlov berish tartibini belgilash va ushbu buyruqning bajarilishini nazorat qilish orqali cheklashni;
- maxfiy ma'lumotlardan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxslarni va (yoki) berilgan shaxslarni hisobga olish;
- mehnat shartnomalari va fuqarolik shartnomalari asosida kontragentlar xodimlar tomonidan tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlardan foydalanish munosabatlarini tartibga solish;
- maxfiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan moddiy ommaviy axborot vositalariga chizish yoki bunday ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlar tafsilotlariga ushbu ma'lumotlarning egasini ko'rsatadigan "Tijorat siri" sarlavhasi.

Axborotning maxfiylikini himoya qilish uchun ish beruvchi quyidagilarni bajarishi shart:

- mehnat majburiyatlarini bajarish uchun bunday ma'lumotlarga kirishga muhtoj bo'lgan xodimni tijorat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar egalari bo'lgan ish beruvchi va uning pudratchilari bo'lgan ro'yxat bilan tanishtirish;

- xodimni ish beruvchi tomonidan o'rnatilgan tijorat sirlari va uni buzganlik uchun javobgarlik choralari bilan tanishtirish;

- xodimning belgilangan rejimga rioya qilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi (N 98-FZ-sonli Qonunning 11-moddasi).

Tashkilot rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasida ushbu xodimning tashkilot va uning kontragentlariga tegishli ma'lumotlarning maxfiylikini ta'minlash majburiyatlari va tegishli choralar uchun javobgarlik ko'zda tutilishi kerak.

Ma'lumotlarning maxfiyligi sudda shubha ostiga qo'yilishi mumkin. Bunday holda, kompaniya quyidagi harakatlarni amalga oshirishi mumkin:

- ijrochilarni (foydalanuvchilarni, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarni) ma'lumotlarga va tegishli ishlarga, hujjatlarga kirishga ruxsat berish tizimini joriy etish;

- xodimlar va ruxsatsiz shaxslarning axborot va aloqa vositalari joylashgan binolarga, shuningdek saqlash vositalariga kirishini cheklash;

- uchrashuvlar uchun stenografiya;

- foydalanuvchilar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning axborot resurslariga, ma'lumotlarni qayta ishlash (uzatish) va himoya qilish uchun dasturiy ta'minotiga kirishni farqlash;

- qog'oz va mashina ma'lumotlarini tashuvchilarni, kalitlarni (asosiy hujjatlar) va ularning aylanishini hisobga olish va ishonchli saqlash, ularning o'g'irlanishi, almashtirilishi;

- texnik vositalarni zaxiralash massivlar va axborot tashuvchilarni ko'paytirish;

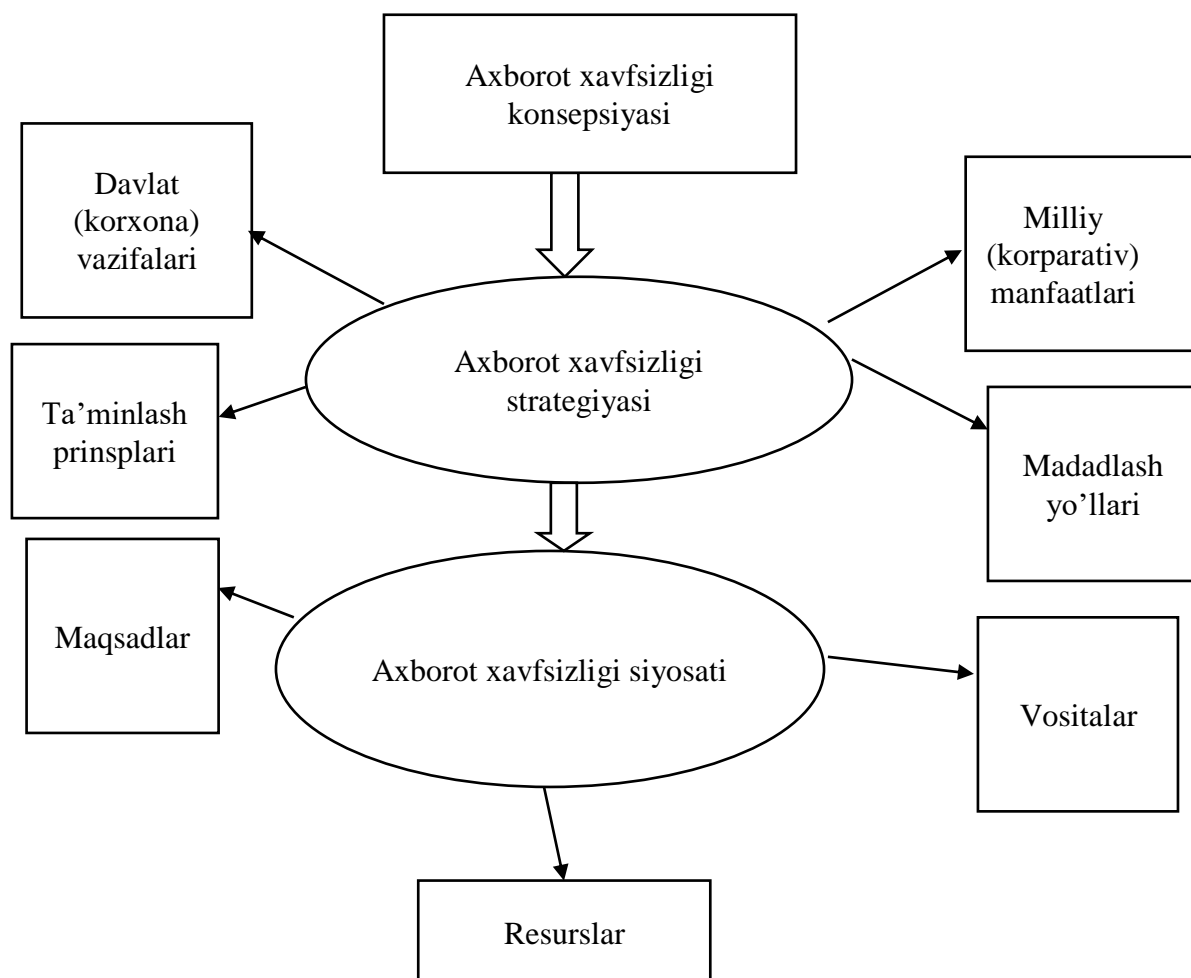
- axborotni nusxalashdan, uni himoya qilishning tasdiqlangan vositalaridan foydalanishdan himoya qilish;

- xavfsiz aloqa kanallaridan foydalanish;

- kompyuter texnologiyalari va aloqa vositalari tomonidan qayta ishlanadigan va uzatiladigan ma'lumotlarning kriptografik o'zgartirilishi.

Tashkilotning mahalliy aktida nafaqat maxfiy ma'lumotlarning ro'yxati, balki ulardan foydalanish tartibini belgilash juda muhimdir.

Xodimlar bilan munosabatlarda, kompaniyalar odatda ikkita taktikadan foydalanadilar: sudda o'z manfaatlarini himoya qilish, xodim bilan shartnomani bekor qilish orqali sudgacha protsedura manfaatlarini himoya qilish. Birinchi usulni ko'rib chiqing. Bunga misol sifatida Moskva shahar sudining 2011 yil 22 dekabrda N 4g / 8-10945 / 11-sonli ishda qarorini keltirish mumkin. Maqola asosida berilgan da'volarni hal qilish. Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksining 81-moddasi, "Tijorat sirlari to'g'risida" Federal qonun, sud tijorat sirlarini oshkor qilgani sababli da'vogarning ishdan bo'shatilishi qonuniy va asosli degan xulosaga keldi. Da'vogar uchinchi tomon tashkilotiga elektron pochta orqali hujjatlarni yubordi, ularga uchinchi tomon erkin kirish huquqiga ega emas va unga nisbatan ish beruvchi tijorat siri rejimini joriy qilgan.

12-rasm. Axborot xavfsizlik strategiyasi

Sudda kompaniya quyidagi dalillarni isbotladi: xodimni "Savdo sirlari to'g'risida" gi nizom bilan tanishtirish, intizom tartibiga rioya qilish, hujjatlarni uchinchi tomon tashkilotining bosh direktori o'rinbosarining manziliga yuborish faktlari – pudratchilar to'g'risidagi ma'lumotlar, xizmatlarni taqdim etish shartlari va usullari to'g'risidagi ma'lumotlar va ish haqi miqdori belgilandi.

Ammo, agar maxfiy ma'lumotlar uchinchi shaxslarga berilmasa, ma'lumotni uchinchi shaxslarga bermasdan nusxa ko'chirish faktini oshkora deb hisoblash mumkin emas (12-rasm). Shunday qilib, Moskva shahar sudi 2011-yil 12-dekabrda 4g / 8-10961 / 2011-yilda chiqarilgan da'vogarning flesh-kartaga ko'chirgan ma'lumotlari kompaniyaning tijorat siri deb xulosa qilgan, ammo bu ma'lumotlar u tomonidan yuborilganligini isbotlagan. Uchinchi shaxslarga, sudlanuvchi taqdim etmadi va da'vogar bunday harakatlarning qilinishini rad etdi. Sud, shuningdek, da'vogar yuqoridagi ma'lumotlarni uchinchi shaxslarning elektron pochta qutilariga yuborganligi to'g'risida dalillarni, shuningdek Internetga joylashtirish faktlarini olmadi. Da'vogarning uy kompyuterini tekshirganda va undan ko'chirilgan ma'lumotni olib tashlaganida, sudlanuvchi bunday faktlarni qayd etmadi. Axborotni yo'q qilish to'g'risidagi dalolatnomada buning izlari yo'q edi. Xodimning xatti-harakatlari, natijada ko'rsatilgan ma'lumotlar tashkilotdagi tijorat siri rejimiga rioya etilishini nazorat qiluvchi boshqa xodimlarga taqdim etilishi mumkin, ular paragraflarga muvofiq malakaga ega emaslar. "in" 6-h. 1-modda Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksining 81-moddasi. Bunday hollarda, maxfiy ma'lumotlar uchinchi shaxslarga oshkor etilmagan taqdirda, shaxs ishdan majburiy ravishda ketgani uchun kompensatsiya to'lovi bilan qayta tiklanishi mumkin.

Maxfiy ma'lumotlarning tarqalishi maxfiy ma'lumotlarni oshkor qilish emas. Ushbu xulosa Moskva shahar sudining 2011-yil 11-sentabrdagi 33-36486-sonli qaroridan kelib chiqadi. Sud uskunalarining mavjudligi, uning narxi, distribyutorlar to'g'risidagi ma'lumotlar tijorat sirini anglatmaydi degan xulosaga keldi. Shunday qilib, maxfiylik buzilmadi. Shunga o'xshash xulosa Moskva shahar sudi tomonidan 2011-yil 18-oktabrdagi 33-33741-sonli qarorda qabul qilindi. Bahsni hal qilishda va da'volarni qisman qondirishda sud ishdan bo'shatish uchun qonuniy asos mavjudligini isbotlash

majburiyati va ishdan bo'shatishning belgilangan tartibiga rioya qilish ish beruvchiga yuklangan degan asosli xulosaga keldi. Ish beruvchi B2B tizimida maxfiy ma'lumotlar mavjudligini yoki da'vogar tijorat siri bo'lgan ma'lumotlarni tarqatganligini tasdiqlovchi dalillarni keltirmadi.

Albatta, suddagi ko'plab kompaniyalar o'zlarining ishini isbotlay olmaydilar, chunki normativ bazada maxfiy ma'lumotlarni noqonuniy oshkor qilish bilan bog'liq yo'qotishlarni tasdiqlovchi hujjatlarning aniq ro'yxati yo'q.

Bundan tashqari, moddiy tarkibiy qismni, masalan, kontragentlar yoki moliyaviy ko'rsatkichlar to'g'risidagi ma'lumotni, shuningdek oshkor qilish faktini baholash juda qiyin. Axir, oshkor qilish yozma va og'zaki ravishda amalga oshirilishi mumkin. Shu munosabat bilan, ko'plab kompaniyalar beparvo ishchilarni intizomiy jazo sifatida jazolashning bunday usullaridan foydalanishga majbur. Biroq, ba'zida kompaniyalar iflos axlatni kulbadan olib chiqishni afzal ko'rishadi va bunday xodimlar bilan yaxshi tarzda bo'lishadi. Bunday hollarda, San'atda ko'zda tutilgan tomonlarning kelishuvi bilan ishdan bo'shatish to'g'risida qaror qabul qilish afzalroqdir. Rossiya Federatsiyasi Mehnat kodeksining 78-moddasi. Muhim afzalliklardan biri shundaki, bunday ishdan bo'shatish to'g'risida e'tiroz bildirish deyarli mumkin emas, chunki tomonlarning o'zaro kelishuvi mavjud.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, tijorat sirlarining yaxlitligi, tashkilot manfaatlarini himoya qilish va sudda adolatni tiklash imkoniyati kompaniya maxfiy ma'lumotlarning ro'yxatini qanchalik aniq belgilashiga, shuningdek ularni himoya qilish tartibiga bog'liqdir.

6.4. Maxfiy ma'lumotlarning turlari

Maxfiylik axborot – bu auditorlik faoliyati davomida auditorlar tomonidan olingan yoki tuzilgan hujjatlarning saqlanishini ta'minlash majburiyatini olganligi va ushbu hujjatlar yoki ularning nusxalarini uchinchi shaxslarga topshirishga yoki ular ichidagi ma'lumotlarni oshkora ravishda oshkor qilishga haqli emasligidan iborat audit tamoyili. Xo'jalik yurituvchi subyekt egasining roziligi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Maxfiy Ma'lumot - ma'lum bir ma'lumotlarga kirish huquqiga ega bo'lgan shaxsning egasini roziligisiz uchinchi tomonga bunday ma'lumotni bermaslik talabini bajarish uchun talab.

Maxfiy ma'lumotlar – Rossiya Federatsiyasi qonunchiligiga muvofiq kirish imkoniyati cheklangan va tijorat, xizmat yoki shaxsiy sirni tashkil etuvchi axborot.

Rasmiy sir – davlat idoralarida va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarida faqat qonuniy asoslarda va o'z vakolatlari bilan xizmat vazifalarini bajarishi natijasida ma'lum bo'lgan qonun bilan himoyalangan maxfiy ma'lumotlar, shuningdek federal qonun bilan cheklangan yoki rasmiy zarurat tufayli davlat organlari faoliyati to'g'risidagi rasmiy ma'lumotlar. Rossiya Federatsiyasining amaldagi qonunchiligida “rasmiy sir” atamasining aniq ta'rifi yo'q. Rasmiy sir – bu Rossiya Federatsiyasi fuqarolik qonunchiligiga binoan fuqarolik huquqlari obyektlaridan biri. Rasmiy sirni himoya qilish rejimi odatda tijorat sirini himoya qilish rejimiga o'xshaydi. Ba'zi hollarda, qonun rasmiy sirni oshkor qilganligi uchun (masalan, asrab olish sirini oshkor qilganlik yoki tijorat, soliq yoki bank sirini tashkil etuvchi ma'lumotni xizmatda ma'lum bo'lgan shaxs tomonidan oshkor qilgani uchun) jinoiy javobgarlikni ko'zda tutadi.

Rasmiy sir davlat sirlari bilan bog'liq ma'lumotlar va davlat (munitsipal) axborot resurslarida saqlanadigan, davlat (shahar) budjetidan to'planadigan va davlat mulki bo'lib, himoyasi davlat manfaatlariga muvofiq amalga oshiriladigan ma'lumotlar bundan mustasno.

Maxfiylikni himoya qilish – bu axborot xavfsizligining uchta vazifasidir (ma'lumotlarning yaxlitligi va ochiqligini himoya qilish bilan bir qatorda).

Kompyuter texnologiyalaridan inson faoliyatining barcha sohalarida foydalanish boshlangandan beri shaxsiy hayotni himoya qilish bilan bog'liq ko'plab muammolar yuzaga keldi. Bu asosan kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda hujjatlarni qayta ishlash bilan bog'liq. Shaxslar va tashkilotlarning maxfiyligini himoya qilish bo'yicha ko'plab ma'muriy choralar ish oqimining mutlaqo yangi muhitga o'tishi munosabati bilan o'z kuchini yo'qotdi. Shaxsiy xatlarni qabul qilishda, shartnomalar tuzishda, ishbilarmon yozishmalar paytida, do'stlar va notanishlar bilan telefon orqali suhbat

chog'ida, shaxs turli xil tasdiqlash vositalaridan foydalangan. Shaxsiy xatlar pochta manzilini ko'rsatgan holda yuborilgan bunday xatlar qayta ishlangan pochta bo'limlarining muhri bo'lgan. Shartnomalarni tuzishda bosmaxonalarda ishlab chiqarilgan shakllardan foydalanilgan bo'lib, ularda betakror seriya raqamlari bo'lgan yozuv mashinkalaridan foydalangan holda, matbaa bosilib, u amaldor tomonidan imzolangan va tashkilot muhri bilan tasdiqlangan. Telefonda gaplashayotganda, suhbat avvallari taniqli bo'lgan odam bilan bo'lib o'tganligi aniq edi. Ko'p yuzlab ma'muriy choralar odamlar bilan aloqa qilishda maxfiylikni saqlashga qaratilgan.

Kompyuter texnologiyalarining inson hayotiga kiritilishi bilan ko'p narsa o'zgardi. Masalan, elektron pochtdan foydalanishda siz mavjud bo'lmagan manzilni ko'rsatishingiz yoki do'stingizdan xat olishni taqlid qilishingiz mumkin. Internet orqali har kungi muloqotda odamning odatiy hayotdagi belgilari (jinsi, yoshi, ma'lumoti darajasi) bunday bo'lmay qoldi. "Virtual haqiqat" deb nomlangan narsa paydo bo'ldi.

Kompyuter tizimlarida maxfiylikni himoya qilish bilan bog'liq muammolarni tez va samarali hal qilish mumkin emas. Ushbu muammolarni hal qilishda kompleks yondashuv zarur edi. Ushbu yondashuv konfidensiallik, yaxlitlik va foydalana olishni himoya qilish uchun tashkiliy va huquqiy choralarni, shuningdek, apparat va dasturiy ta'minotni o'z ichiga olishi kerak.

Bugungi kunda tashkilotlar maxfiy ma'lumotlarning to'g'ri ishlashini ta'minlash uchun bir qator standartlarga ega. Tashkilot rahbari maxfiy tUSDagi ma'lumotlar ro'yxatiga imzo qo'yadi. Xodim va ish beruvchi tomonidan imzolangan shartnomada maxfiy ma'lumotlar bilan noto'g'ri ishlash uchun javobgarlikni nazarda tutadigan narsa bor, buning natijasida agar shartnomada ko'rsatilgan ushbu ma'lumotlar bilan ishlash qoidalari bajarilmasa, bunday xodimlarni ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortish uchun huquqiy asos paydo bo'ladi. Shuningdek, tashkilotlarda maxfiy ma'lumotlarni himoya qilishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar mavjud. Masalan, bunday choralar quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin: malakali kadrlarni tanlash, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni oldindan aniqlash va ularning oldini olish choralari ko'rish,

xodimlarning har xil maxfiylikdagi ma'lumotlarga kirishidan foydalanish.

Qisqa vaqt ichida ushbu sohani batafsil o'rganish imkoni bo'lmaganligi sababli, axborot xavfsizligi sohasida mutaxassislar tayyorlash yo'nalishi joriy qilindi. Turli ishlab chiqaruvchilar tomonidan taqdim etiladigan dasturiy va apparat ma'lumotlarini himoya qilish vositalari yordamida, agar har tomonlama qo'llanilsa, yuqori samaradorlik ko'rsatkichlariga erishish mumkin. Bunday vositalar orasida ovozli ma'lumotlarni kriptografik himoya qilish uskunalari, matn yoki boshqa ma'lumotlarning kriptografik himoyasi uchun dasturlar, elektron raqamli imzo bilan elektron pochta xabarlarining autentifikatsiyasini ta'minlash uchun dasturlar, virusga qarshi himoya dasturlari, tarmoq ichkarisiga kirishni himoya qilish dasturlari, hujumlarni aniqlash dasturlari va aksini yashirish uchun dasturlar mavjud. Elektron pochta manzilining manzili.

Dasturiy ta'minot va uskunalarning shunga o'xshash ro'yxati, odatda, ko'pgina omillarni hisobga olgan holda, axborot xavfsizligi sohasidagi mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi, masalan, avtomatlashtirilgan tizimning xususiyatlari, ushbu tizimdagi foydalanuvchilar soni, ushbu foydalanuvchilarning kirish darajasidagi farqlar va boshqalar.²⁵ Axborotni muhofaza qilishning maqsadi va konseptual asoslari. Umuman olganda axborotni muhofaza qilishning maqsadini quyidagicha ifodalash mumkin:

- axborotning tarqab ketishi, o'g'irlanishi, buzilishi, qalbakilashtirilishini oldini olish;
- shaxs, jamiyat, davlatning xavfsizligiga tahdidni oldini olish;
- axborotni yo'q qilish, modifikatsiyalash, buzish, nusxa olish, blokirovka qilish kabi noqonuniy harakatlarning oldini olish;
- axborot resurslari va axborot tizimlariga noqonuniy ta'sir qilishning boshqa shakllarining oldini olish, hujjatlashtirilgan axborotga shaxsiy mulk obyekti sifatida huquqiy rejimni ta'minlash;
- axborot tizimida mavjud bo'lgan shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligini va konfidentsialligini saqlash orqali fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini himoyalash;
- davlat sirlarini saqlash, qonunchilikka asosan hujjatlashtirilgan

²⁵<https://bumotors.ru/uz/chto-znachit-konfidencialnaya-informaciya-ponyatie-i-vidy-konfidencialnoi-informacii-klassifikaciya-i.html>

axborotlar konfidentsialligini ta'minlash;

– axborot jarayonlarida hamda axborot tizimlari, texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarini loyihalash, ishlab chiqish va qo'llashda subyektlarning huquqlarini ta'minlash.

Axborotni muhofaza qilishning samaradorligi uning o'z vaqtidaligi, faolligi, uzluksizligi va kompleksligi bilan belgilanadi. Himoya tadbirlarini kompleks tarzda o'tkazish axborotning tarqab ketishi mumkin bo'lgan xavfli kanallarni yo'q qilishni ta'minlaydi. Ma'lumki, birgina ochiq qolgan axborotning tarqab ketish kanali butun himoya tizimining samaradorligini keskin kamaytirib yuboradi.

Axborotni muhofaza qilish sohasidagi ishlar holatining tahlili shuni ko'rsatadiki, muhofaza qilishning to'liq shakllangan konsepsiyasi va tuzilishi hosil qilingan, uning asosini quyidagilar tashkil etadi:

– sanoat asosida ishlab chiqilgan, axborotni muhofaza qilishning o'ta takomillashgan texnik vositalari;

– axborotni muhofaza qilish masalalarini hal etishga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning mavjudligi;

– ushbu muammoga oid yetarlicha aniq ifodalangan qarashlar tizimi;

– yetarlicha amaliy tajriba va boshqalar.

Biroq, xorijiy matbuot xabarlariga ko'ra ma'lumotlarga nisbatan jinoiy harakatlar kamayib borayotgani yo'q, aksincha barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib bormoqda.

6.5. Axborot manbalarining maxfiyligiga tahdidi

Axborotni muhofaza qilishning maqsadi va konseptual asoslari. Umuman olganda axborotni muhofaza qilishning maqsadini quyidagicha ifodalash mumkin:

– axborotning tarqab ketishi, o'g'irlanishi, buzilishi, qalbakilashtirilishining oldini olish;

– shaxs, jamiyat, davlatning xavfsizligiga tahdidning oldini olish;

– axborotni yo'q qilish, modifikatsiyalash, buzish, nusxa olish, blokirovka qilish kabi noqonuniy harakatlarning oldini olish;

– axborot resurslari va axborot tizimlariga noqonuniy ta'sir qilishning boshqa shakllarining oldini olish, hujjatlashtirilgan axborotga shaxsiy mulk obyekt sifatida huquqiy rejimni ta'minlash;

– axborot tizimida mavjud bo'lgan shaxsiy ma'lumotlarning maxfiylikni va konfidentsialligini saqlash orqali fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini himoyalash;

– davlat sirlarini saqlash, qonunchilikka asosan hujjatlashtirilgan axborotlar konfidentsialligini ta'minlash;

– axborot jarayonlarida hamda axborot tizimlari, texnologiyalari va ularni ta'minlash vositalarini loyihalash, ishlab chiqish va qo'llashda subyektlarning huquqlarini ta'minlash.

Axborotni muhofaza qilishning samaradorligi uning o'z vaqtidaligi, faolligi, uzluksizligi va kompleksligi bilan belgilanadi. Himoya tadbirlarini kompleks tarzda o'tkazish axborotni tarqab ketishi mumkin bo'lgan xavfli kanallarni yo'q qilishni ta'minlaydi. Ma'lumki, birgina ochiq qolgan axborotni tarqab ketish kanali butun himoya tizimining samaradorligini keskin kamaytirib yuboradi.

Axborotni muhofaza qilish sohasidagi ishlar holatining tahlili shuni ko'rsatadiki, muhofaza qilishning to'liq shakllangan konsepsiyasi va tuzilishi hosil qilingan, uning asosini quyidagilar tashkil etadi:

– sanoat asosida ishlab chiqilgan, axborotni muhofaza qilishning o'ta takomillashgan texnik vositalari;

– axborotni muhofaza qilish masalalarini hal etishga ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning mavjudligi;

– ushbu muammoga oid yetarlicha aniq ifodalangan qarashlar tizimi;

– yetarlicha amaliy tajriba va boshqalar.

Biroq, xorijiy matbuot xabarlariga ko'ra ma'lumotlarga nisbatan jinoiy harakatlar kamayib borayotgani yo'q, aksincha barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lib bormoqda. Himoyalangan axborotga tahdidlar tushunchasi va uning tuzilishi. Umumiy yo'nalishga ko'ra axborot xavfsizligiga tahdidlar quyidagilarga bo'linadi:

– O'zbekistonning ma'naviy ravnaqi sohalarida, ma'naviy hayot va axborot faoliyatida fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklariga tahdidlar;

– mamlakatning axborotlashtirish, telekommunikatsiya va aloqa vositalari industriyasini rivojlanishiga, ichki bozor talablarini qondirishga, uning mahsulotlarini jahon bozoriga chiqishiga, shuningdek mahalliy axborot resurslarini yig'ish, saqlash va samarali foydalanishni ta'minlashga nisbatan tahdidlar;

– Respublika hududida joriy etilgan hamda yaratilayotgan axborot va telekommunikatsiya tizimlarining me'yorida ishlashiga, axborot resurslari xavfsizligiga tahdidlar.

Axborot hisoblash tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash nuqtayi nazaridan o'zaro bog'liq bo'lgan uchta tashkil etuvchini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq:

- 1) axborot;
- 2) texnik va dasturiy vositalar;
- 3) xizmat ko'rsatuvchi personal va foydalanuvchilar.

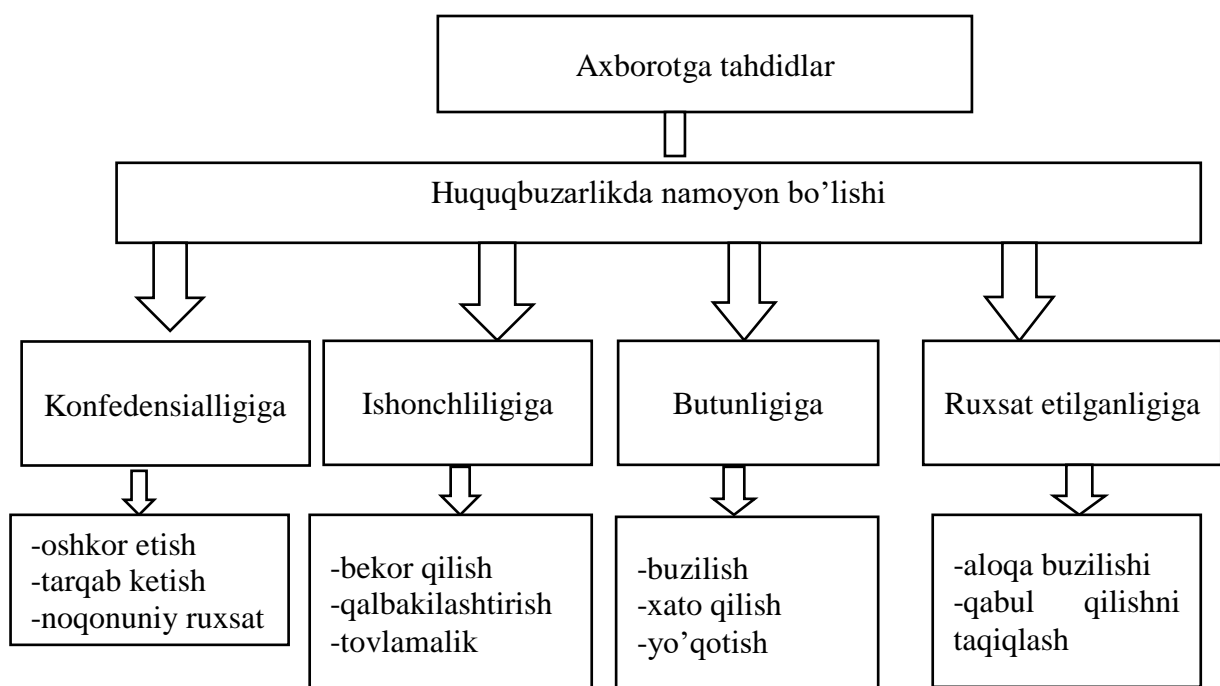
Har qanday axborot hisoblash tizimlarini tashkil etishdan maqsad foydalanuvchilarning talablarini bir vaqtda ishonchli axborot bilan ta'minlash hamda ularning konfidentsialligini saqlash hisoblanadi. Bunda axborot bilan ta'minlash vazifasi tashqi va ichki ruxsat etilmagan ta'sirlardan himoyalash asosida hal etilishi zarur. Axborot tarqab ketishiga konfedsial ma'lumotning ushbu axborot ishonib topshirilgan tashkilotdan yoki shaxslar doirasidan nazoratsiz yoki noqonuniy tarzda tashqariga chiqib ketishi sifatida qaraladi.

Tahdidning uchta ko'rinishi mavjud.

1. Konfedsiallikning buzilishiga tahdid shuni anglatadiki, bunda axborot unga ruxsati bo'lmaganlarga ma'lum bo'ladi. Bu holat konfedsial axborot saqlanuvchi tizimga yoki bir tizimdan ikkinchisiga uzatilayotganda noqonuniy foydalana olishlikni qo'lga kiritish orqali yuzaga keladi.

2. Butunlikni buzishga tahdid hisoblash tizimida yoki bir tizimdan ikkinchisiga uzatilayotganda axborotni har qanday qasddan o'zgartirishni o'zida mujassamlaydi. Jinoyatchilar axborotni qasddan o'zgartirganda, bu axborot butunligi buzilganligini bildiradi. Shuningdek, dastur va apparat vositalarning tasodifiy xatosi tufayli axborotga noqonuniy o'zgarishlar kiritilganda ham axborot butunligi buzilgan hisoblanadi. Axborot butunligi – axborotning buzilmagan holatda mavjudligidir.

3. Xizmatlarning izdan chiqish tahdidi hisoblash tizimi resurslarida boshqa foydalanuvchilar yoki jinoyatchilar tomonidan ataylab qilingan harakatlar natijasida foydalana olishlilikni blokirovka bo‘lib qolish natijasida yuzaga keladi. Axborotdan foydalana olishlilik – axborot aylanuvchi, subyektlarga ularni qiziqtiruvchi axborotlarga o‘z vaqtida qarshiliklarsiz kirishini ta‘minlab beruvchi hamda ixtiyoriy vaqtda murojaat etilganda subyektlarning so‘rovlariga javob beruvchi avtomatlashtirilgan xizmatlarga tayyor bo‘lgan tizimning xususiyatidir.

13-rasm. Axborot taxdidlarining huquqbuzarlikda namoyon bo‘lishi

Axborot xavfsizligiga tahdidlarning toifalanishi. Axborot xavfsizligiga tahdidlar darajasiga ko‘ra quyidagicha toifalanishi mumkin (13-rasm):

a) shaxs uchun:

– axborotlarni qidirish, olish, uzatish, ishlab chiqish va tarqatish bo‘yicha fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini buzilishi;

– fuqarolarni shaxsiy hayot daxlsizligi huquqidan mahrum qilish;

– g‘ayriixtiyoriy zararli axborotlardan fuqarolarning o‘z sog‘liqlarini himoya qilish huquqlari buzilishi;

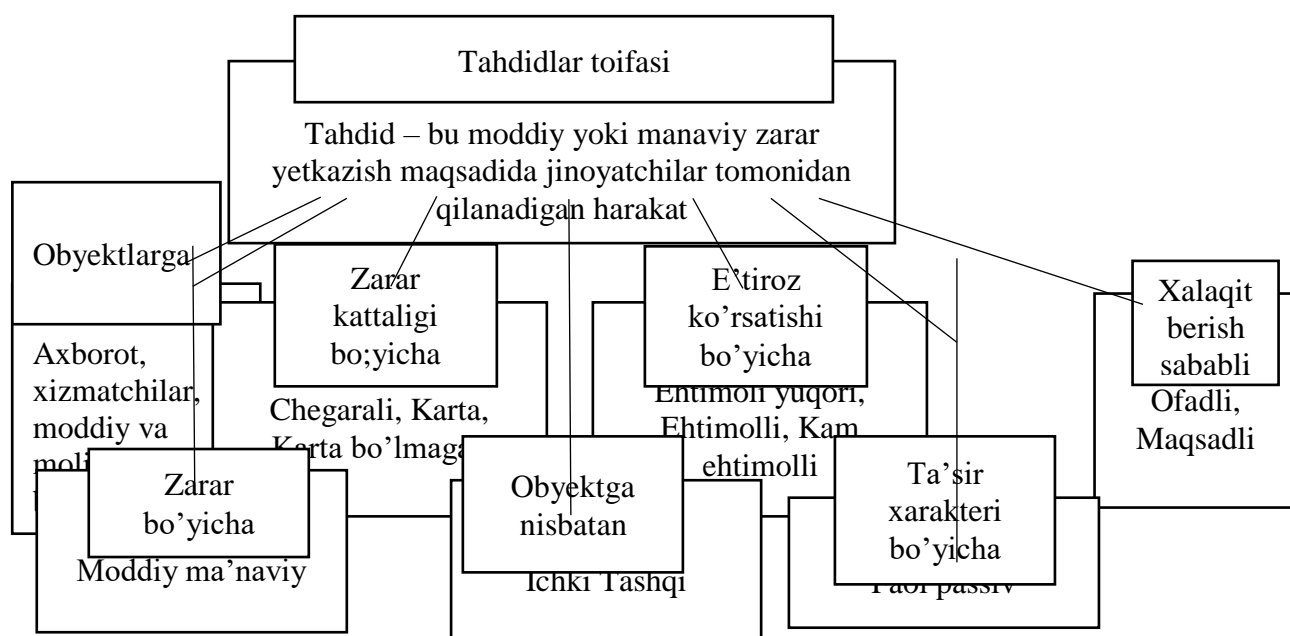
– intellektual mulk obyektlariga tahdid.

b) jamiyat uchun:

– axborotlashtirilgan jamiyatni qurishga to‘siqlar;

– jamiyatning ma’naviy yangilanish, uning ma’naviy boyliklarini

– saqlash, fidoyilik va xolislik, mamlakatning ko‘p asrlik ma’naviy an’analarini rivojlantirish, milliy, madaniy merosni targ‘ib qilish, axloq me’yorlari huquqlaridan mahrum qilish;

14-rasm. Axborot taxdidlar loyihasi

v) davlat uchun:

– shaxs va jamiyat manfaatlari himoyasiga qarshi harakatlar;

– huquqiy davlat qurishga qarshilik;

– davlat boshqaruv organlari ustidan jamoat nazorati institutlarini shakllantirishga qarshi harakatlar;

– shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini ta'minlovchi davlat boshqaruv organlari tomonidan qarorlarni tayyorlash, qabul qilish va tadbiq etish tizimini shakllantirishga qarshilik;

– davlat axborot tizimlari va davlat axborot resurslari himoyasiga to‘siqlar;

– mamlakat yagona axborot muhiti himoyasiga qarshi harakatlar (14-rasm).

Axborot himoyasiga metodologik yondashuv – bu konfedensial axborotlarni saqlash vazifasini turli bosqichlarda yechish bo‘yicha asos bo‘luvchi g‘oyalar, muhim tavsiyalardir. Ular axborotni me‘yoriy himoya qilish bazalarini yaratishda inobatga olinadi. Shuningdek, qonun va qonunosti aktlarini qabul qilishda me‘yor sifatida tatbiq qilinadi hamda ularni bajarish majburiy xarakterga ega bo‘ladi.

Axborotni muhofaza qilish tamoyillarini uchta guruhga bo‘lish mumkin: huquqiy, tashkiliy hamda texnik razvedkadan himoyalashda va hisoblash texnikasi vositalarida axborotga ishlov berishda axborotni muhofaza qilishdan foydalanish.

Axborotni muhofaza qilish tizimlaridan foydalanish amaliyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, faqatgina kompleks axborotni muhofaza qilish tizimlari samarali bo‘lishi mumkin. Unga quyidagi chora-tadbirlar kiradi:

1. Qonunchilik. Axborot himoyasi sohasida yuridik va jismoniy shaxslarning, shuningdek davlatning huquq va majburiyatlarini qat‘iy belgilovchi qonuniy aktlardan foydalanish.

2. Ma‘naviy-etik. Obyektda qat‘iy belgilangan o‘zini tutish qoidalarining buzilishi ko‘pchilik xodimlar tomonidan keskin salbiy baholanishi joriy etilgan muhitni hosil qilish va qo‘llab-quvvatlash.

3. Fizik. Himoyalangan axborotga begona shaxslarning kirishini taqiqlovchi fizik to‘siqlar yaratish.

4. Ma‘muriy. Tegishli maxfiylik rejimi, kirish va ichki rejimlarni tashkil etish.

5. Texnik. Axborotni muhofaza qilish uchun elektron va boshqa uskunalardan foydalanish.

6. Kriptografik. Ishlov berilayotgan va uzatilayotgan axborotlarga noqonuniy kirishning oldini oluvchi shifrlash va kodlashni tatbiq etish.

7. Dasturiy. Foydalana olishlilikni chegaralash uchun dastur vositalarini qo‘llash. Fizik, apparatli, dasturli va hujjatli vositalarni o‘z ichiga oluvchi barcha axborot tashuvchilarga kompleks holda himoya obyekti sifatida qaraladi.

Odatda, so‘nggi vaqtlarda axborotdan foydalanish, saqlash, uzatish va qayta ishlashda turli ko‘rinishdagi axborot tizimlarida amalga oshirilmoqda.

Axborot tizimi – bu odatda matnli yoki grafik axborotlarni yig‘ish, saqlash, qidirish va qayta ishlashga mo‘ljallangan amaliy dasturiy, ba‘zan esa apparat-dasturiy mikrotizimdir. Ma‘lumotlarning axborot tizimida mavjud bo‘lishining moddiy asosi bu elektron va elektron-mexanik qurilmalar, shuningdek, axborot tashuvchilardir. Axborot tashuvchilari sifatida qog‘oz, magnit va optik tashuvchilar, elektron sxemalar foydalanilishi mumkin. Demak, qurilma va mikrotizimlarni hamda axborot tashuvchilarini himoya qilish zarur. Turli axborot tizimlarida foydalanuvchilar xizmat ko‘rsatuvchi personal hisoblanib, axborot manbai va tashuvchilari bo‘lishi mumkin. Shuning uchun himoya obyekti tushunchasi keng ma‘noda talqin etiladi. Himoya obyekti deganda nafaqat axborot resurslari, apparat va dasturiy vositalar, xizmat ko‘rsatuvchi personal va foydalanuvchilar, balki bino hamda u joylashgan hudud ham tushuniladi.

Axborotni muhofaza qilishning asosiy obyektlariga quyidagilar kiradi:

– davlat sirlari bilan bog‘liq va konfedensial ma‘lumotlarni o‘zida saqlovchi axborot resurslari;

– vositalar va axborot tizimlari (hisoblash texnikasi vositalari, tarmoqlar va tizimlar), dasturiy vositalar (operatsion tizimlar, ma‘lumotlar bazalarini boshqarish tizimlari, amaliy dasturiy ta‘minot), avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, aloqa va ma‘lumotlarni uzatish tizimlari, ruxsati chegaralangan axborotni qabul qilish, uzatish va qayta ishlash texnik vositalari (ovoz yozish, ovoz kuchaytirish, ovoz eshitish, so‘zlashuv va televizion qurilmalar, hujjatlarni tayyorlash, ko‘paytirish vositalari hamda boshqa grafik, matn va harfli-raqamli ma‘lumotlarni qayta ishlash vositalari), konfedensial va davlat sirlari toifasiga oid bevosita qayta ishlovchi tizim va vositalar. Bunday tizim va vositalarni ko‘pincha axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va saqlash texnik vositalari (AQITV) deb atashadi. AQITV tarkibiga kirmaydigan, biroq konfedensial ma‘lumotlar qayta ishlanuvchi hududga joylashgan texnik vosita va tizimlar ham mavjud. Bunday texnik vosita va tizimlar yordamchi texnik vosita va tizimlar (YOTVT) deb ataladi. Ularga quyidagilar kiradi: telefon, aloqa ovoz kuchaytirgich texnik vositalari, yong‘in va qo‘riqlash signalizatsiyasi tizimlari, radioaloqa tizimida ma‘lumotlarni uzatish vositalari, nazorat-o‘lchov qurilmalari, xo‘jalik elektr asboblari va boshqalar, shuningdek

ular joylashgan bino. AQITVga statsionar jihozlar, periferiya qurilmalari, ulash liniyalari, taqsimlovchi va kommunikatsion qurilmalar, elektr manba tizimlarini o‘ziga biriktirgan tizim sifatida qarash mumkin. Konfedensial ma’lumotlarni qayta ishlashga mo‘ljallangan texnik vositalar, shuningdek ular joylashgan bino ham AQITV obyektini ifodalaydi. Axborot xavfsizligini ta’minlashga yo‘naltirilgan himoya harakatlari qator kattaliklar bilan tavsiflanishi mumkin: tahdid xarakteri, harakat usullari, uning tarqalganligi, o‘rab olish masshtabi kabilar. Tahdid xarakteriga ko‘ra himoya harakatlari ma’lumotlarning oshkor bo‘lishi, chiqib ketishi va noqonuniy kirishdan himoya qilishga yo‘naltiriladi. Harakat usullariga ko‘ra ularni kamomad yoki boshqa zararlarni: ogohlantirish, aniqlash, oldini olish va tiklash kabilarga taqsimlash mumkin. O‘rab olish bo‘yicha himoya harakatlari hududga, binoga, inshootga, qurilmalarga yoki ularning alohida elementlariga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin. Himoya tadbirlarining masshtabi esa obyekt, guruh yoki individual himoya bo‘yicha tavsiflanadi.²⁶

Asosiy tayanch tushunchalar

Axborot xavfsizligi, xavfsizlik tizimi, axborot manbalarining tahdidlari, axborot huquqbuzrligi, axborot muhofazasi, axborot uzluksizligi.

Nazorat uchun savollar

1. Axborot xavfsizligini aniqlash usullari?
2. Axborot xavfsizligini himoya qilish tizimiga qo‘yiladigan talablar qanday?
3. Xavfsizlik tizimi modeli?
4. Mahbiy ma’lumotlarning turlari?
5. Axborot manbalarining maxfiylikiga tahdidlar?
6. Axborot manbalar – bu?
7. Axborot tahdidlarining huquqbuzarlikda namoyon bo‘lish shakllar?
8. Axborot tahdidlar loyihasiga misollar keltiring?

²⁶ I.M Karimov Axborot xavfsizligi asoslari

7-BOB. DAVLATNING AXBOROT SIYOSATI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

7.1. Davlatning axborot siyosati va uning huquqiy asoslari

Axborot xavfsizligi siyosati (AXS) – qimmatli ma’lumotlarni himoya qilishga qaratilgan xavfsizlik sohasidagi ko‘rsatmalar, qoidalar, protseduralar va amaliyotlar to‘plami. Davlat axborot siyosati – bu fuqarolarning axborot olish konstitutsiyaviy huquqini ta’minlashga qaratilgan davlatning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va tashkiliy chora-tadbirlar majmuidir. Davlat axborot siyosati – bu “davlat va fuqarolik jamiyati manfaatlariga javob beradigan, ular va ularning vakillari o‘rtasida ijodiy, konstruktiv muloqotni ta’minlashga qaratilgan ma’lumotlarni ko‘paytirish va tarqatish bilan bog‘liq bo‘lgan odamlar hayotining maxsus sohasidir”.

2019-yil 19-sentabr Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi yagona axborot siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori loyihasi e‘lon qilindi. Axborot xavfsizligi siyosatining maqsadi:

- tashkilotning axborot xavfsizligi maqsadlari va vazifalarini biznes nuqtayi nazaridan shakllantirish (menejment uchun buni aniqlashga va axborot xavfsizligining muhimligini yetakchi qo‘llab-quvvatlashni namoyish etishga imkon beradi);

- axborot xavfsizligi xavfini minimallashtirish va biznes samaradorligini oshirish uchun kompaniyada ishlarni tashkil etish qoidalarini belgilash.

- axborot xavfsizligi siyosatiga talablar:

- boshqaruv yordamini namoyish qilish uchun siyosat kompaniyaning yuqori ma’muriy organi tomonidan tasdiqlanishi kerak (bosh direktor, direktorlar kengashi va boshqalar).

AX siyosati oxirgi foydalanuvchilar va kompaniya rahbariyati uchun aniq tilda yozilishi va iloji boricha qisqa bo‘lishi kerak.²⁷

Axborot xavfsizligi standartlari bir nechta bo‘lib, ulardan asosiylari quyidagilar:

²⁷ Axborot xavfsizligi siyosatiga misol. Axborot xavfsizligiga tahdidlar. Bumotors.ru

1. ISO/IEC 15408-1 axborot texnologiyalari xavfsizligi uchun xavfsizlik texnologiyalari evolutsiyasi kriteriyasi
2. ISO/IEC 27002 axborot xavfsizligini boshqarishda tajriba kodi
3. ISO/IEC 13335-1 axborot va kommunikatsion texnologiyalar xavfsizligi boshqaruvining konsepsiya va modellari
4. ISO/IEC 27001 axborot xavfsizligi boshqaruv tizimi
5. O‘zDSt 1092:2009 imzo va raqamli imzoni tasdiqlash bosqichlari
6. O‘zDSt 1105:2009 ma’lumotlarni kodlash algoritmi
7. O‘zDSt 1106:2009 xeshlash(aralashtirish) funksiyalari
8. O‘zDSt 1109:2006 terminlar va ta’riflar²⁸

O‘zbekistonda UZ-CERT nomli milliy segmentda foydalanuvchilarga axborot xavfsizligini ta’minlash maqsadida yaratilgan sayt faoliyat yuritadi. Davlat axborot siyosatini shakllantirishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) ilmiy tadqiqotlar va axborot sohasidagi ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish qonuniyatlarini tushunish va holatning tahlilini shakllantirish; (2001-yil “Kibernetika” ilmiy ishlab chiqarish birlashmasida yangi axborot texnologiyalari markazi barpo etildi.)

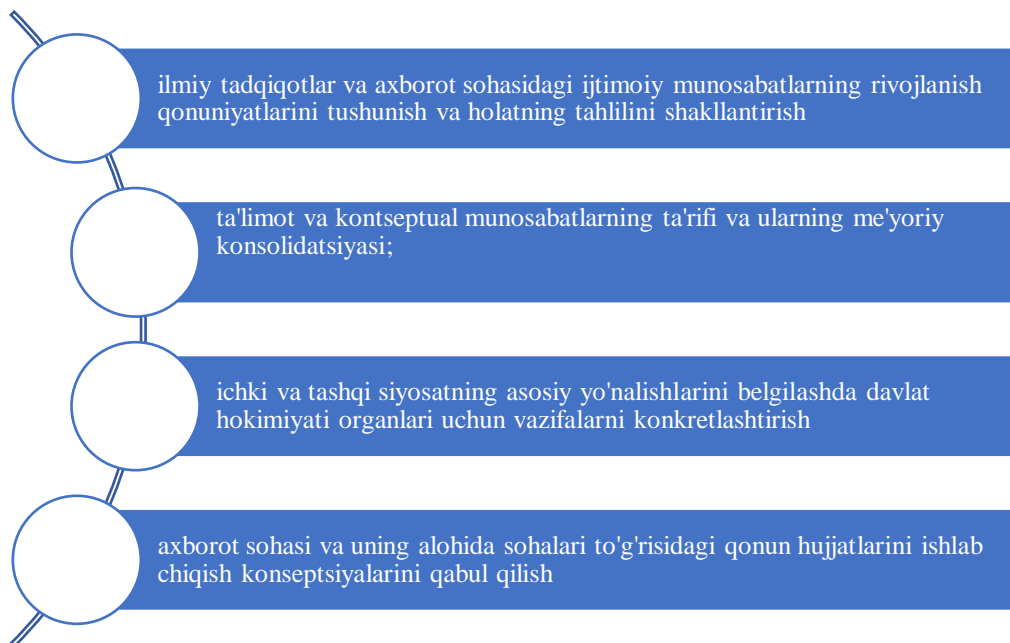
2) ta’limot va konseptual munosabatlarning ta’rifi va ularning me’yoriy konsolidatsiyasi; (“Axborotlashtirish to’g’risidagi, “Elektron tijorat to’g’risidagi”, “Elektron hujjat aylanishi to’g’risidagi va boshqa qonunlar”)

3) ichki va tashqi siyosatning asosiy yo‘nalishlarini belgilashda davlat hokimiyati organlari uchun vazifalarni konkretlashtirish; (2015-yil 9-dekabrda O‘zbekiston 1-Prezidenti I.A.Karimovning "Elektron hukumat to’g’risida"gi qonuni va Respublika Prezidentning yillik murojaatnomalari)

4) axborot sohasi va uning alohida sohalari to’g’risidagi qonun hujjatlarini ishlab chiqish konsepsiyalarini ishlab chiqish va qabul qilish (2019-yil 19-sentabr Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida O‘zbekiston Respublikasi prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi yagona axborot siyosati konsepsiyasini tasdiqlash

²⁸ Botir Hakimovning ICT and Information security in Uzbekistan nomli taqdimoti.

to'g'risida"gi qarori loyihasi e'lon qilinishi) (15-rasm).

15-rasm. Axborot siyosatining rivojlanish bosqichlari.

Quyidagilar Konsepsiya va chora-tadbirlar Dasturini moliyalashtirish manbai:

- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi nodavlat, notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamoat Fondi, O'zbekistonda ijod namoyondalarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha "Ilhom" jamoatchilik fondi va boshqa ijrochi - manfaatdor tashkilotlar mablag'lari;

- Moliya institutlari va xalqaro tashkilotlarning beg'araz yordami va grantlari;

- Yuridik va jismoniy shaxslarning homiylik to'lovlari va qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa mablag'lar;

Belgilanishicha, Konsepsiya va chora-tadbirlar Dasturi doirasida:

a) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi:

- O'zbekiston Respublikasining yagona davlat axborot siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, chora-tadbirlar konsepsiyasi va dasturini bajarish, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va axborot resurslarini rivojlantirish sohasidagi ishlarni muvofiqlashtiradi, davlat organlari va boshqa tashkilotlar tomonidan ularning faoliyatining ochiqligini ta'minlash hamda davlat axborot siyosatini amalga oshirish

doirasida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar va chora-tadbirlar samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqadi;

- O'zbekiston Respublikasi axborot sohasi vazifalarini hal etishda milliy ommaviy axborot vositalari, jurnalistlar, blogerlar, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoatchilik vakillarining sa'y-harakatlari va imkoniyatlarini birlashtirishga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradi;

- mamlakatimizda axborot jamiyatini shakllantirish sohasida qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, ijtimoiy va davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi.

b) O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish vazirligi:

- yagona davlat axborot siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish hamda axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarni qo'llash va rivojlantirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda ishtirok etadi;

- milliy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini yaratish va qo'llash, raqobatbardosh mahalliy dasturiy mahsullar va xizmatlarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshiradi;

- Butunjahon Internet axborot tarmog'ining milliy segmentining sifatli ishlashi va yanada rivojlantirilishi, zamonaviy veb-resurslar, shu jumladan tarmoq resurslari, aholini intellektual va axborot ehtiyojini qondirishga qaratilgan tizimli ishni amalga oshiradi hamda vazirlik faoliyati sohasiga kiruvchi boshqa vazifalarni bajaradi;

v) O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi:

- xalqaro maydonda davlatning axborot siyosatini amalga oshirish borasida tizimli ish olib boradi, shuningdek O'zbekistonning dunyo hamjamiyatida xalqaro nufuzini oshirish maqsadida, manfaatdor davlat idoralari va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda davlatning tashqi va ichki siyosatni yoritish, tashqi iqtisodiy aloqalar, xalqaro moliya, iqtisodiyot va boshqa tashkilotlar bilan hamkorligi to'g'risida vazirlik, diplomatik va boshqa vakolatxonalar axborot resurslarini mazmunli to'ldirish va sifatli faoliyat yuritishini ta'minlaydi;

- O'zbekistonning chet elda ijobiy qiyofasini shakllantirish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtiradi, diplomatik va boshqa vakolatxonalar imkoniyatlaridan foydalanib, chet elda O'zbekiston Respublikasining tashqi va ichki siyosati, jumladan, amalga oshirilayotgan islohotlarning o'ziga xos xususiyatlari, O'zbekiston Respublikasi hududlarining

investitsion salohiyati to'g'risida xolis axborot tarqatishga ko'maklashadi, shuningdek, vazirlik faoliyatiga doir boshqa vazifalarni bajaradi;

g) Axborot va telekommunikatsiyalar sohasini nazorat qilish davlat inspeksiyasi:

- davlat idoralari va boshqa tashkilotlarning axborot tizimlari va resurslari axborot xavfsizligi siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ko'maklashadi, davlat va boshqa tashkilotlar ma'lumotlar bazasi va resurslari hamda axborot tizimlariga noqonuniy kirish holatlarining oldini olishni ta'minlaydigan samarali tashkiliy va dasturiy-texnik qarorlarni qabul qilish, shuningdek davlat axborot tizimlari va resurslari hamda Internet tarmog'i milliy segmenti axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqadi;

d) davlat organlari va boshqa tashkilotlar:

- O'zbekiston Respublikasining yagona davlat axborot siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek ushbu sohadagi davlat dasturlarini tuzish va ijro qilishda ishtirok etadi, o'z matbuot xizmatlari faoliyatini takomillashtiradi hamda ularning ommaviy axborot vositalari va blogerlar bilan ishlashda qulay shart-sharoitlarni yaratadi;

- axborot resurslari va ularning faoliyati to'g'risidagi ochiq ma'lumotlar bazalarini shakllantirish va rivojlantirish, ularning sifatli to'ldirilishini ta'minlash, idoralararo axborot almashinuvi samaradorligini oshirish, ishonchli va sifatli axborotni tezkor tarqatish uchun zamonaviy va ommabop veb-resurslar va mobil ilovalardan foydalanish choralarini ko'radi;

- zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etish va axborot siyosatini olib borish, shu jumladan, Agentlikning imkoniyatlaridan kelib chiqib matbuot anjumanlari, intervyular va brifinglarni tashkil etish, ommaviy axborot vositalari, blogerlar va jamoatchilik asosida batafsil axborot va tahliliy materiallarni shakllantirish, ommaviy axborot vositalarida va ularning veb-resurslarida tarqatish uchun maxsus eshittirishlar va reportajlar tashkil etadi.²⁹

²⁹Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston yagona davlat axborot siyosati to'g'risida" qarori

Davlat axborot siyosatining obyektlari bosma ommaviy axborot vositalari (gazetalar, jurnallar, kitob nashrlari); elektron ommaviy axborot vositalari (televizion, radio, Internet); aloqa vositalaridir.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi jamiyatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning muhim omiliga aylandi. O‘zbekiston Prezidentining asarlari va ma’ruzalarida yuqori texnologiyalarga asoslangan xizmatlar orasida keyingi yillarda aloqa va axborotlashtirish xizmatlari boshqa sohalarga nisbatan jadal rivojlanayotganini alohida ta’kidlandi.

Aniq maqsadlarga yo‘naltirilgan loyihalar natijasida xalqaro axborot tarmoqlaridan foydalanish tezligini sezilarli darajada oshdi, mamlakat hududining raqamli telesignallar bilan qamrovini oshirdi, mobil aloqa rivojiga xizmat qildi, internetdan samarali foydalanish uchun zamin yaratdi, aholiga ko‘rsatilayotgan interaktiv xizmatlarning va milliy dasturiy ta’minot bozorining taraqqiy etishiga zamin yaratdi, mazkur yo‘nalishida xalqaro talablar asosida kadrlar tayyorlash imkonini bermoqda.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilishga qaratilgan jarayonlarni huquqiy tartibga solishni takomillashtirish muhim masala hisoblanadi. Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillarida aloqani tashkil etish, tartibga solish va rivojlantirish sohasida umumiy-huquqiy munosabatlarni belgilab beruvchi O‘zbekiston Respublikasining “Aloqa to‘g‘risida”gi Qonuni mazkur yo‘nalishdagi muhim huquqiy asos bo‘lib xizmat qildi. 2000-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Telekommunikatsiya sohasida boshqaruvni takomillashtirish to‘g‘risida”gi farmoni sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb qilinishida muhim ahamiyat kasb etdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 30-maydagi “Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to‘g‘risida”gi 3080-sonli Farmonida axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini, kompyuter texnikasi va telekommunikatsiya vositalarini ommaviy ravishda joriy etish hamda ulardan foydalanish, fuqarolarning axborotga ortib borayotgan talab-ehhtiyojlarini yanada to‘laroq qondirish, jahon axborot hamjamiyatiga

kirish hamda jahon axborot resurslaridan foydalanishni kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish kabi masalalar qamrab olindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 27 iyunda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarori bilan tasdiqlangan “2013-2020 yillarda O‘zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini rivojlantirishning kompleks dasturi” «elektron hukumat» tizimini shakllantirish va keng qo‘llashga qaratilgan muhim me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan biri bo‘ldi. Dastur aholining davlat hokimiyati organlari bilan o‘zaro munosabatini elektron shaklda amalga oshirishni ta‘minlash, davlat boshqaruvi tizimida «yagona oyna» prinsipini joriy etish kabi vazifalarni hal etishni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, ushbu hujjatda axborot tizimlari kompleksi va «elektron hukumat» tizimining ma‘lumotlar bazasini yaratishga doir tadbirlar belgilangan. Mazkur dasturni qabul qilishdan ko‘zlangan maqsad zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada rivojlantirish va iqtisodiyotimizning barcha sohalariga keng tatbiq etish, axborot resurslari, tizim va tarmoqlarini jadal rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlari hamda aholiga ko‘rsatilayotgan interfaol davlat xizmati turlarini kengaytirish va yaxshilashni rag‘batlantirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2013 yilning 20 sentabrida imzolangan «Mamlakatimizning dasturiy ta‘minot vositalari ishlab chiquvchilarini rag‘batlantirishni yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori esa O‘zbekistonda dasturiy ishlanmalar va milliy dasturiy mahsulotlar sanoatini yanada rivojlantirishda muhim omil bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasining “Radiochastota spektri to‘g‘risida”gi, “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi, “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi, “Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida”gi, «Elektron tijorat to‘g‘risida»gi, “Elektron to‘lovlar to‘g‘risida”gi, “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonunlari soha rivojida muhim o‘rin tutmoqda. Shuningdek, xalqaro tajribani o‘rgangan holda O‘zbekiston Respublikasining “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi Qonuni loyihasi ishlab chiqilib, bugungi kunda uni takomillashtirish yuzasidan fikr-

mulohazalar, jumladan onlayn muhokamalar davom etmoqda. Qonun loyihasini ishlab chiqishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari mutaxassislaridan iborat ishchi guruhi tomonidan “elektron hukumat” tizimida ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtirishga oid xalqaro tajriba, xususan Koreya Respublikasining “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi qonuni, Rossiya, AQSH hamda Yevropa davlatlarining shu yo‘nalishdagi qonunchiligi, me‘yoriy-huquqiy hujjatlari tahlil qilinib, muhim jihatlari o‘rganildi.

O‘zbekiston Respublikasida keyingi yillarda axborot-kommunikatsiya sohasini rivojlantirish bo‘yicha quyidagi Farmon va Qarorlar qabul qilindi:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2018-yil 19-fevraldagi PF-5349-son Farmoni;

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarining joriy etilishini nazorat qilish, ularni himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 21-noyabrdagi PQ-4024-son Qarori;

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarining joriy etilishini nazorat qilish, ularni himoya qilish tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2019-yil 14-sentabrdagi PQ-4452-son Qarori;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari sohasida nazorat bo‘yicha inspeksiya to‘g‘risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida”gi 2018-yil 1-maydagi 318-son Qarori va boshqalar.

7.2. Davlatning axborot siyosati: konsepsiyaning o‘ziga xos xususiyatlari

Axborot siyosatini siyosiy ta’sir vositasi va siyosiy maqsadlarga erishish vositasi sifatida ko‘rib chiqish mumkin: axborot siyosati subyektlari axborot yordamida davlat va fuqarolik jamiyati va ularning manfaatlari uchun odamlarning ongiga, ruhiyatiga, ularning xulq-atvori va faoliyatiga, manfaatlariga ta’sir ko‘rsatishga qodir.

Siyosat tuzish xavf tahlili bilan boshlanishi kerak. Xavf tahlili ikki asosiy bosqichdan iborat: inventarizatsiya qilish va axborot resurslarining tasnifi.

Inventarizatsiya qilish axborot manbalari zarur himoya darajasini aniqlashda, xavfsizlikni monitoring qilishda yordam beradi, shuningdek, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik, sug‘urta va moliya kabi boshqa sohalarda foydali bo‘ladi. Manbalar axborot texnologiyalari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin:

- axborot manbalari: fayllar ombori, ma’lumotlar bazasi, hujjatlar, qo‘llanmalar, protsessual darajadagi hujjatlar (ko‘rsatmalar va boshqalar);

- dasturiy resurslar: dastur va tizim dasturlari, yordamchi dasturlar va hk.;

- jismoniy resurslar: hisoblash va aloqa uskunalari, ma’lumot tashuvchilar (lentalar va disklar), boshqa texnik uskunalalar (quvvat manbalari, konditsionerlar), mebel, xonalar;

- xizmatlar: isitish, yoritish, energiya ta’minoti, havoni tozalash;

- inson resurslari.

Har bir manbaning qiymati odatda bir nechta diskret o‘zgaruvchilar funksiyasi sifatida taqdim etiladi. Axborot resurslarini tasniflash misolini keltiramiz. Asosiy o‘zgaruvchi sifatida quyidagi qiymatlarga ega bo‘lgan ma’lumotlarning maxfiyligi darajasi tanlanadi:

- davlat sirlarini o‘z ichiga olgan ma’lumotlar;

- tijorat sirlarini o‘z ichiga olgan ma’lumotlar;

- maxfiy ma’lumotlar (tijorat yoki davlat siri hisoblanmaydigan ma’lumotlar, garchi oshkor qilinishi istalmagan bo‘lsa ham);

- bepul ma’lumotlar.

Keyingi bosqichda xavf tahlili o‘tkaziladi. Axborot resurslarining har biri uchun uning ajralmas qiymati va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan

tahdidlar aniqlanadi. Har bir tahdid uning berilgan manbaga muvofiqligi, vujudga kelish ehtimoli va zarar yetkazilishi nuqtayi nazaridan baholanadi. Ushbu tahlil natijalari bo'yicha axborot xavfsizligi siyosatining tasnif qismi tuziladi.

Zamonaviy dunyoda "axborot xavfsizligi siyosati" tushunchasini ham keng, ham tor ma'noda talqin qilish mumkin. Birinchidan, keng ma'noga kelsak, u ma'lum bir tashkilot tomonidan qabul qilinadigan, rasmiy hujjatlashtirilgan va korxonaga xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan kompleks qarorlarni anglatadi. Qisqacha aytganda, ushbu konsepsiya xavfsizlik talablarini, qabul qilingan chora-tadbirlar tizimini, xodimlarning javobgarligini va nazorat mexanizmini belgilaydigan mahalliy ahamiyatga ega hujjatdir.

Axborot xavfsizligining kompleks siyosati har qanday kompaniyaning barqaror ishlashining kafolati hisoblanadi. Uning to'liqligi himoya darajasining puxta o'ylanganligi va muvozanatiga, shuningdek, har qanday qoidabuzarlik bo'lgan taqdirda to'g'ri o'lchovlar va nazorat tizimini ishlab chiqishga asoslangan.

Barcha tashkiliy usullar axborotni ishonchli himoya qilish sxemasini yaratishda muhim rol o'ynaydi, chunki noqonuniy foydalanish zararli harakatlar, xodimlarning beparvoligi va texnik muammolarning natijasidir. Yaxshi natijaga erishish uchun tizimga barcha ruxsatsiz kirishni istisno qiladigan tashkiliy, huquqiy va texnik tadbirlarning kompleks o'zaro ta'siri zarur.

Axborot xavfsizligi siyosatini yuritish - bu davlat iqtisodiyoti tinch ishlashi va barqaror rivojlanishining kafolati. Shuning uchun, axborot xavfsizligi konsepsiyasi ma'lum bir mamlakat, korxonaga uchun shaxsan uning manfaatlariga muvofiq ishlab chiqilishi kerak. Bunday siyosatni amalga oshirish xarajatlari uning yo'qolishi natijasida yetkazilishi mumkin bo'lgan zarar miqdoridan oshmasligi kerak.

Mamlakatimiz telekommunikatsiya tarmoqlarida 2013 yildan boshlab simsiz CDMA-450 standarti asosida simsiz radioaloqa tizimi orqali ma'lumot almashish xizmat ko'rsatila boshlandi. Mazkur yo'nalishda loyihalarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan "O'zbektelekomMobayl" tomonidan 2007 yilda O'zbekiston hududi simsiz radioaloqa tarmoqlari bilan to'liq qamrab olindi. 2017 yildan boshlab mamlakatda telekommunikatsiyaning WiMax standartini rivojlantiril boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining

qaroriga muvofiq, Xitoy taraqqiyot banki hamda Huawei Technologies kompaniyasi bilan hamkorlikda “O‘zbektelekom” AKning telekommunikatsiya tarmoqlarini rekonstruksiya qilish va rivojlantirish” loyihasi davomida Toshkent shahrida NGN keyingi avlod tarmog‘iga asoslangan videotelefoniya, ma’lumot almashish va Internetga ulanish xizmatlari joriy qilindi.

Umumiy miqyosda so‘nggi 10 yil ichida 2,5 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi amalga oshirilgan 40 dan ortiq loyihalar natijasida zamonaviy telekommunikatsiya xizmatlarini taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘lgan holda barcha shaharlararo va xalqaro telefon stansiyalarini hamda mahalliy telefon stansiyalarini raqamlashtirishga erishildi. O‘zbekiston telekommunikatsiya tarmog‘ini rekonstruksiya qilish va rivojlantirish, mavjud telefon stansiyalarini zamon talablariga javob berishini ta’minlash maqsadida 60dan ortiq investitsion loyihalar amalga oshirildi.

Internet tarmog‘iga ulanish kanallari o‘tgan davr mobaynida 180 %ga kengaytirilib, 21,250 Mbit/sga yetkazildi. Bu esa o‘z navbatida, operator va provayderlar uchun taqdim etilayotgan 1 Mbit/s tezlikka ega kanallar narxini 2015-yil boshiga nisbatan 20,2 foizga ya’ni 206,97 AQSH dollargacha arzonlashtirishga zamin yaratdi. Xalqaro Internet resurslaridan foydalanishni kengaytirish maqsadida, Buxoro viloyatida Xalqaro paketli kommutatsiya markaziga 11,6 mln. AQSH dollariga teng qurilmalar keltirilib montaj ishlari yakunlandi va test rejimida ishga tushirildi. Loyiha natijasida xalqaro Internet tarmog‘iga ulanish imkoniyati 2 barobar (80 Gbit/s) oshiriladi va Toshkent shahar bog‘lamasi to‘liq zaxiralashga erishiladi. Tahlillar ko‘rsatadiki, mamlakatdagi internet provayderlari (Misol uchun: MCHJ «Technoprossystem», QK «Buzton», MCHJ «DosT Link», QK «Sarkor Telecom», QK MCHJ «Unitech», QK MCHJ«NetCity», MCHJ «Amaliy Aloqalar Biznesi», MCHJ «Skyline») internet xizmatlari tariflarini 15% dan 80% gacha arzonlashtirgan. Shuni qayd etish lozimki, yuqori tezlikdagi simli internet xizmatlarini ko‘rsatayotgan provayderlar amalda abonentlariga Tas-X – Uznet tarmoqlari doirasida ma’lumotlar almashish bo‘yicha xizmatni bepul, trafik to‘lovlarisiz taqdim etmoqdalar.

Tas-IX tarmog'ida trafik almashish tezligi daqiqasiga 10 Gbit/c.ga yetkazildi, ya'ni 2012-yil bilan solishtirganda, tezlik 2 barobarga oshgan. Bu esa tashqi kanallarga ulanish va milliy tarmoq ichida ma'lumot almashinuvi tezligi teng ekanligini anglatadi. Yurtimizning barcha hududlarida internet tarmog'iga ulanishning texnik imkoniyatlarini yanada yaxshilash, turli xalqaro Yevropa hamda Osiyo mamlakatlari provayderlaridan ma'lumotlar olishni yanada yaxshilash, hududlarda internet tarmog'iga ulanishni zaxiralash bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda.

Aholi, jumladan, mamlakatimizning olis hududlarida yashayotgan aholining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda Respublika telekommunikatsiya tarmoqlarida xDSL (68 %), FTTx (31 %) hamda Wi-Fi WiMAX (1%) kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanilmoqda.

Masalan, telekommunikatsiya infratuzilmasida keng polosali texnologiyaning joriy etilishi natijasida hozirgi kunda mamlakatimizda dearli barcha magistral, zonaichi va stansiyalararo aloqada optik tolali aloqa liniyalari qo'llanilmoqda.

Tarkibida metall komponenti mavjud optik tolali aloqa liniyalarining asosiy ustunligi — yuqori tezlikdagi trafik uzatish imkoniyati, tashqi elektromagnit ta'sirlarga kam ta'sirchanlik, yuqori sifatida. Bugungi kunda mamlakatimiz bo'ylab tortilgan optik aloqa tarmoqlari 16 ming chaqirimni tashkil etmoqda. Yurtimizda, xususan, Qo'ng'iroq, Boysun, Uzun, Mo'ynoq kabi olis tumanlarda 2 ming kilometrdan ziyod optik tolali aloqa tarmoqlari barpo etildi. "2015-yilda yangi, amaldagi ishlab chiqarish korxonalarini qurish, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish bo'yicha yirik investitsion loyihalarning Manzilli dasturi"ga muvofiq, 2015 – 2017-yillarda 6100 chaqirim, xususan joriy yilda 1800 chaqirimli keng polosali optik aloqa tarmoqlarini qurish rejalashtirilgan.

Optik aloqa tarmoqlarining kengayishi internetga keng polosali ulanish xizmatlarini ko'rsatish sifatini oshirdi. Mazkur xizmatlarni ko'rsatish uchun o'rnatilgan portlardan foydalanish o'tgan yilning shu davriga nisbatan 640 mingga oshirilib, foydalanilayotgan portlar soni esa 135,1 foizga o'sgan. Keng polosali telekommunikatsiya

tarmoqlari sigʻimi 85,9 ming portga kengaytirilib, 699,3 ming portga yetkazildi. Natijada, abonentlar soni oʻtgan yilning shu davriga nisbatan 121,4 foizga oshdi. Pirovardida ushbu tarmoq orqali mijozlarga videotelefoniya, internet-televideniye, yuqori tezlikdagi internet, HDTV-kanallar va boshqa xizmatlarni koʻrsatish imkoni yaratildi. Mobil aloqa tarmoqlarini kengaytirish Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan qarori asosida ishlab chiqilgan 2013 – 2020-yillarda telekommunikatsiya texnologiyalari, tarmoqlari va infratuzilmasini rivojlantirishga oid dasturga muvofiq amalga oshirildi. Bugun mobil aloqa operatorlari toʻrtinchi avlod tarmogʻi – 4G (LTE)ni joriy qilishyapti. Bu esa aholining telekommunikatsiya xizmatlaridan samarali foydalanishi, mobil aloqa abonentlari soni oshishi, natijada internetdan foydalanish qamrovining kengayishini taʼminlamoqda.

Hozirgi kunda aholi va tadbirkorlik subyektlariga koʻrsatilayotgan xizmatlarning interaktiv shaklga oʻtayotgani, ulardan mobil aloqa vositalari orqali foydalanish imkoniyatining mavjudligi mobil internet xizmatlarini koʻrsatish sifatini yanada oshirishni taqozo qiladi. “Mobil aloqa tarmoqlarini, shuningdek 3G va 4G LTE texnologiyalarini hamda mobil aloqaning boshqa operatorlarini rivojlantirish” loyihasi doirasida 2013 – 2020-yillarda baza stansiyalari sonini 6 mingtagacha yetkazish maqsad qilingan. Bu mobil aloqaning yangi xizmatlari qamrovini yanada oshirish imkoniyatini beradi.

Mamlakatimiz aholisiga yuqori tezlikdagi va ishonchli internet xizmatlaridan foydalanish imkonini yaratib berishga xizmat qiladigan magistral maʼlumot almashish tarmoqlarining oʻtkazuvchanlik darajasini oshirish maqsadida, “Oʻzbektelekom” AK Yaponiyaning NEC korporatsiyasi hamda Toyota Tsusho savdo uyi bilan hamkorlikda sekundiga 100 Gbit maʼlumot oʻtkazish imkoniyatiga ega boʻlgan DWDM (toʻlqin uzunligi boʻyicha maʼlumot uzatish kanallarini zichlashtirish) aloqa tarmogʻini ishga tushirdi. Yangi aloqa tarmogʻi mamlakat poytaxti Toshkent shahrini yurtimizdagi tarixiy shaharlardan biri boʻlgan Buxoro bilan bogʻlashga xizmat qiladi. Aytib oʻtish joizki, mazkur aloqa tarmogʻi Markaziy Osiyodagi sekundiga 100 Gbit maʼlumot oʻtkazish salohiyatiga ega boʻlgan birinchi telekommunikatsiya tizimi hisoblanadi. Mazkur

tizimida kogerent qabul qilish va tuzatishning eng ilg'or texnologiyalari qo'llanilgan. Mazkur yangi tizim sekundiga 10 Gbit ma'lumot uzatuvchi an'anaviy tizimdan afzalliklari bilan ajralib turadi. Natijada video telefoniya, Internet televideniye, yuqori tezlikdagi internet, HDTV-kanallarni tomosha qilish sifatining yuksalishi va telekommunikatsiyaning yangi, zamonaviy xizmat turlarining ko'payishiga zamin yaratildi.

So'nggi yillarda ko'rilgan qator chora-tadbirlar natijasida televideniye va radioning zamonaviy texnik bazasi yaratildi. Teleko'rsatuvlarni tayyorlash va tarqatish jarayoniga zamonaviy televizion uskuna va mediatexnologiyalar muntazam joriy etilmoqda. Mazkur yutuqlar yurtimizda aholining axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiluvchi raqamli telekanallar sonini oshishiga xizmat qilmoqda.

2013 – 2018-yillarda bahosi 92,0 mln AQSH dollarini tashkil etuvchi Yaponiya xalqaro hamkorlik banki bilan amalga oshirilayotgan “O‘zbekiston Respublikasida yer usti raqamli uzatish tarmoqlarini rivojlantirish” investitsiya loyihasi amalga oshirilishi rejalashtirilgan. Bugungi kunda O‘zbekiston hududining 54 foizi raqamli televideniye bilan qamrab olingan. Hozir poytaxtimiz, Toshkent, Samarqand, Xorazm, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Navoiy, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasining ko‘plab tumanlarida raqamli televideniye dasturlarini yuqori sifatda tomosha qilish, interfaol xizmatlardan foydalanish mumkin. 2015-yil yakunigacha 19 ta qurilmalar o‘rnatiladi va respublika aholisini raqamli televideniye bilan qamrovini 54 foizdan 70 foizga yetkazildi. 2017-yilda mamlakatimiz hududi to‘liq raqamli signallar bilan qamrab olindi.

Qishloq joylarida aloqa xizmati, bank-moliya va kommunal xizmatlar sohasini rivojlantirish uchun katta salohiyat mavjudligini hisobga olib, kelgusida qishloq va chekka aholi maskanlarini zamonaviy telekommunikatsiya infratuzilmasi bilan ta'minlash maqsadida, qishloq va chekka aholi maskanlarini telekommunikatsiya infratuzilmasi bilan ta'minlanganlik darajasini o'rganish va uning natijasiga asosan, qishloq va chekka aholi maskanlarida bosqichma-bosqich zamonaviy telekommunikatsiya infratuzilmasini yaratish bo'yicha manzilli dastur ishlab chiqish ko'zda tutilmoqda.

7.3. Davlatning axborot siyosati va o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbekiston Respublikasi yagona davlat axborot siyosatining asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilanadi:

- fuqarolarning so‘z erkinligi va axborotdan foydalanishga bo‘lgan konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish, O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarini, xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslarini O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy va madaniy-gumanitar rivojlanishi to‘g‘risida xolis axborot bilan ta‘minlash;

- milliy ommaviy axborot vositalarini yanada rivojlantirish, ular uchun media bozorda teng sharoitlar yaratish, jurnalistlar va blogerlarning huquqlarini himoya qilish, milliy axborot resurslaridan samarali foydalanish va ulardan erkin foydalanishni ta‘minlash, ularning sonini ko‘paytirish, O‘zbekiston axborot sohasida davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni shakllantirish;

- davlat organlari va boshqa tashkilotlar axborot xizmatlarining imkoniyatlari va salohiyatini takomillashtirish, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari bilan o‘zaro hamkorlik orqali ularning ochiqligi darajasini oshirish, fuqarolar, jamiyat va davlatning axborot ehtiyojlarini hisobga olgan holda axborotni taqdim etishning yangi kanallari va usullaridan foydalanish;

- axborot sohasida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, tizimli asosda aholiga mediata‘limni joriy etish va mediasavodxonligini oshirish;

- axborot texnologiyalari sohasida axborot xavfsizligini ta‘minlash va jinoyatlarni oldini olish;

- O‘zbekistonda innovatsion bilim va texnologiyalar negizida axborot jamiyatini shakllantirish, axborot xizmatlari sohasi samaradorligini oshirish, mamlakatni global axborot makoniga uyg‘unlashuvi va integratsiyasi orqali xalqaro axborot almashinuvi sohasida o‘rnini mustahkamlash;

- axborot-telekommunikatsiya sanoati va infratuzilmasini modernizatsiya qilish, axborot yaratish, tarqatish va ulardan foydalanishni ta‘minlovchi axborot texnologiyalarini rivojlantirish;

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirishni hisobga olgan holda milliy qonunchilikni yanada takomillashtirish, axborot sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalarni

amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish, shuningdek, axborot jamiyatini qurishning zarur me'yoriy-huquqiy bazasini shakllantirish.

Davlat axborot siyosatining ikki jihati mavjud: texnologik (axborot muhiti tarkibiy qismlarining rivojlanishini tartibga solish) va mazmuni (ijtimoiy-siyosiy jarayon ishtirokchilarining aloqa faoliyatining ustuvor yo'nalishlari).

Axborot jamiyati sari ilgarilashning muvaffaqiyati jamiyatning axborot tayyorgarligiga bevosita bog'liq. Ma'muriy apparat tomonidan ma'lumot yetarli darajada talab qilinmaydi, davlat organlari va ma'muriyati tomonidan ularning faoliyati to'g'risida aholini muntazam ravishda xabardor qilib turilmaydi. Aholining kompyuter savodxonligi umuman yetarli emas. Iqtisodiyotda va ijtimoiy hayotni demokratlashtirishda salbiy omillarning roli katta bo'lib, jamoat ongi va xulq-atvori an'analari va stereotiplari bilan belgilanadi. Yopiqlik va ma'lumot yetishmasligi hali uning mo'ligi, tanlash va foydalanish erkinligiga yo'l qo'yishni boshlamagan. Iqtisodiyotning nodavlat sektorini tezkor axborotlashtirish hali ham yetarli emas. Shu sababli, jamiyatni axborot olamida hayotga tayyorlash muammolari chuqur ijtimoiy-madaniy qatlamlarda yotadi va ularning yechimi o'nlab yillar davom etadi.

Axborotlashtirishning mintaqaviy muammolari juda keskin. Turli xil shaharlar va mintaqalardagi axborot tizimlari, davlat ahamiyatiga ega ma'lumotlar bazalari, masalan, yer registri, turli xil mafkuralarga muvofiq yaratilgan. Umuman olganda, ma'muriy vertikalni boshqarish, axborot resurslarini himoya qilish va mahalliy hayotda jamiyat hayotini demokratlashtirishning axborot-huquqiy muammolarini hal qilish bo'yicha axborotni qo'llab-quvvatlashning mintaqaviy muammolariga alohida e'tibor berilishi kerak. Shu bilan birga, mamlakat mintaqalarida axborotlashtirish jarayonlarining haqiqiy tengsizligini hisobga olish kerak.

Axborot jamiyatiga o'tishning eng muhim ijtimoiy-siyosiy shartlaridan biri – bu axborot sohasidagi fuqarolar, tashkilotlar va davlat manfaatlari muvozanatiga erishishdir. Bunday holda, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy mavqeidan qat'iy nazar, axborot ta'sir o'tkazish jarayonining barcha ishtirokchilarining so'zsiz huquqiy tengligi prinsipidan kelib chiqish kerak. Jahon axborot resurslariga, global

axborot tarmoqlariga kirish ta'minlanishi kerak. Axborotga kirishni cheklash ma'lumotlarning ochiqligi umumiy printsiptan istisno sifatida qaralishi kerak va faqat qonunchilik asosida, shu jumladan axborotga egalik huquqini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shaxsiy ma'lumotlar va maxfiy ma'lumotlarni to'playdigan va qayta ishlovchi yuridik va jismoniy shaxslar, ularning xavfsizligi va ishlatilishi uchun qonun oldida javobgar bo'lishi kerak. Jamiyatni ommaviy axborot vositalari orqali yolg'on, buzilgan va noto'g'ri ma'lumotlardan himoya qilish davlat tomonidan ta'minlanishi kerak. Yuqorida sanab o'tilgan muammolarning murakkabligiga qaramay, ularning tahlili va yechimi hozirgi iqtisodiy jarayonlar va uzoq muddatli iqtisodiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari bilan ko'rsatilishi kerak.

Davlat axborot siyosatining asosiy g'oyalari va amaliy tadbirlarini amalga oshirish mamlakatni axborot jamiyati yo'lida jiddiy ilgariylashni anglatadi. Ushbu harakat quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi kerak:

1. Axborot ishlab chiqarishni izchil isloh qilish:

- axborotni boshqa turdagi resurslardan (tabiiy, mehnat, moliyaviy) foydalanishdagi muvaffaqiyatni belgilaydigan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishning eng muhim manbai sifatida boshqarish;

- ommaviy va shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligini va axborot va telekommunikatsiya xizmatlari sohasini rivojlantirish;

- axborot siyosatining ochiqligi mamlakatni fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligini qurish yo'lida izchil demokratik taraqqiyotning asosiy sharti sifatida ko'rilishi.

2. Mamlakat aholisi tomonidan turli xil faoliyat turlari bo'yicha axborot resurslari, rivojlangan axborot-telekommunikatsiya infratuzilmasi va so'nggi axborot texnologiyalarini amaliy o'zlashtirish.

Axborot jamiyati yo'lida ushbu bosqichlarni amalga oshirish uchun tizimli dasturiy ishlar talab etiladi.³⁰ Axborot xavfsizligining siyosatini ishlab chiqishda, avvalo himoya qilinuvchi obyekt va uning vazifalari aniqlanadi. So'ngra dushmanning bu obektga qiziqish

³⁰ Davlat axborot siyosati haqida. Chereshekin D.S, Antopolskiy A.B Artamonov T.T va boshqalar.

darajasi, hujumning ehtimolli turlari va ko‘riladigan zarar baholanadi. Nihoyat, mavjud qarshi ta’sir vositalari yetarli himoyani ta’minlamaydigan ob’ektning zaif joylari aniqlanadi. Odatda ko‘p sonli foydalanuvchilarga ega bo‘lgan korporativ kompyuter tarmoqlari uchun maxsus “Xavfsizlik siyosati” deb ataluvchi, tarmoqda ishlashni ma’lum tartib va qoidalarga bo‘ysindiruvchi (reglamentlovchi) hujjat tuziladi. Siyosat odatda ikki qismdan iborat bo‘ladi: umumiy prinsiplar va ishlashning muayyan qoidalari. Umumiy prinsiplar Internetda xavfsizlikka yondashishni aniqlasa, qoidalar nima ruxsat etilishini va nima ruxsat etilmasligini belgilaydi. Qoidalar muayyan muolajalar va turli qo‘llanmalar bilan to‘ldirilishi mumkin. Hozirgi kunda axborotni himoyalashning tashkiliy choralari, shuningdek dasturiy va texnik vositalar yetarli samara bermay qoldi. Shu bois, huquqiy, jumladan, jinoiy-huquqiy himoya vositalari xavfsizlikning qo‘shimcha choralari sifatida yuzaga keldi.

Tez rivojlanib borayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bizning kundalik hayotimizning barcha jabhalariga sezilarli o‘zgarishlarni olib kirmoqda. Hozirda “axborot tushunchasi” sotib olish, sotish, biror boshqa tovarga almashtirish mumkin bo‘lgan maxsus tovar belgisi sifatida tez-tez ishlatilmoqda. Shu bilan birga axborotning bahosi ko‘p hollarda uning o‘zi joylashgan kompyuter tizimining bahosida bir necha yuz va ming barobarga oshib ketmoqda. Shuning uchun tamomila tabiiy holda axborotni unga ruxsat etilmagan holda kirishdan, qasddan o‘zgartirishdan, uni o‘g‘irlashdan, yo‘qotishdan va boshqa jinoiy harakatlardan himoya qilishga kuchli zarurat tug‘iladi. Ammo, jamiyatning avtomatlashtirishni yuqori darajasiga intilishi uni foydalaniladigan axborot texnologiyalarning xavfsizligi saviyasiga bog‘liq qilib qo‘yadi. Axborotning muhimlik darajasi qadim zamonlardan ma’lum. Shuning uchun ham qadimda axborotni himoyalash uchun turli xil usullar qo‘llanilgan. Ulardan biri – sirli yozuvdir. Undagi xabarni xabar yuborilgan manzil egasidan boshqa shaxs o‘qish imkoniga ega bo‘lmagan. Asrlar davomida bu san’at – sirli yozuv jamiyatning yuqori tabaqalari, davlatning elchixonalar rezidensiyalari va razvedka missiyalaridan tashqariga chiqmagan. Faqat bir necha o‘n yil oldin hamma narsa tubdan o‘zgardi, ya’ni axborot o‘z qiymatiga ega bo‘ldi va keng tarqaladigan mahsulotga aylandi. Uni endilikda ishlab

chiqaradilar, saqlaydilar, uzatadilar, sotadilar va sotib oladilar. Bulardan tashqari uni o'g'iraydilar, buzib talqin etadilar va soxtalashtiradilar. Shunday qilib, axborotni himoyalash zaruriyati tug'iladi.

Axborot xavfsizligini ta'minlashning barcha boshqa darajalari protsessual va dasturiy-texnikaviy ishlarning samaradorligi uni ishlab chiqishning puxta bajarilishiga bog'liq bo'ladi. Ushbu hujjatni ishlab chiqishning murakkabligi birovning tajribasini qo'llash qiyinligi bilan belgilanadi, chunki xavfsizlik siyosati davlatdagi funksional bog'liqliklariga asoslanadi. Shu munosabat bilan, tashkilotning axborot xavfsizligi siyosatini tavsiflovchi hujjatga quyidagi fikrlarni kiritish tavsiya etiladi:

- kirish. yuqori rahbariyatning axborot xavfsizligi masalalariga qiziqishini tasdiqlash;

- tashkiliy axborot xavfsizligi sohasida ishlash uchun mas'ul bo'lgan bo'linmalar, komissiyalar, guruhlar va boshqalarning tavsifini o'z ichiga olgan;

- tasniflash mavjud bo'lgan moddiy va axborot resurslarini va ularni himoya qilishning zarur darajasini tavsiflash;

- xavfsizlik choralarini tavsiflash (axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan yo'riqnoma, rejim buzilishiga javob berish tartibi va boshqalar);

- boshqaruv bo'limi kompyuterlar va ma'lumotlar tarmoqlarini boshqarish yondashuvini tavsiflash;

- huquqiy bo'lim. axborot xavfsizligi siyosatining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiqligini tasdiqlash.

Yuqorida qayd etilgan natijalar, loyihalar zamirida birinchi o'rinda aholiga yaratib berilayotgan qulayliklar, kundalik turmush tarzi, davlat boshqaruvida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalanish imkoniyatlari yotadi. Bugun hukumatimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan "elektron hukumat" tizimining samaradorligi, rivoji ham bevosita aholi manfaatlari bilan bog'lanadi. Yuqoridagi sa'y-harakatlar natijasida ayni kunda soliq va statistika hisobotlarini taqdim etilishi, bojxona yuk deklaratsiyalarini rasmiylashtirish va yangi tashkil etilayotgan xo'jalik subyektlari nomlarini ro'yxatdan o'tkazish to'liq elektron shaklda amalga oshirilmoqda. Soliq va boshqa majburiy to'lovlar, ko'rsatilgan

xizmatlar uchun to'lovlarni on-layn to'lash imkoniyatlari kengaytirildi va masofaviy bank orqali amalga oshirilgan to'lovlar summasi 203,0 mlrd. so'mdan oshgan. Xo'jalik sudlari tomonidan fuqarolarning da'vo arizalari va iltimosnomalarini 32,2 mingtasi elektron shaklda qabul qilingan. Elektron raqamli imzo kalitlari foydalanuvchilari soni 2 barobarga ko'payib 1,32 mln.ga yetdi. Davlat organlarida joriy qilingan axborot resurslari soni 1,7 barobarga o'sib, 328 taga yetdi, foydalanilayotgan axborot tizimlari soni esa, 2,2 barobarga o'sib 411 taga yetdi. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida yil boshidan beri 19 ta xizmatlar joriy qilindi va ko'rsatilayotgan interaktiv xizmatlar soni jami 249 turdan ortdi. Natijada, davlat organlari tomonidan aholi va tadbirkorlik subyektlariga 300 mingga yaqin (o'tgan yil shu davrga nisbatan – o'sish o'rtacha 13 barobar) xizmatlar ko'rsatildi. Yagona portaldagi tadbirkorlar uchun keng qulayliklarni yaratish hisobiga portal foydalanuvchilarining 55 foizi tadbirkorlar tashkil etmoqda.

Tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir etadigan ishlab chiqilayotgan loyihalar va qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni muhokama qilish hamda baholash bo'yicha alohida portal – www.regulation.gov.uz joriy qilindi va unda bugungi kunga qadar 144 dan ortiq normativ-huquqiy hujjatlar bo'yicha 270 dan ortiq taklif va mulohazalar bildirildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 31 dekabrda "O'zbekiston Respublikasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish holatini baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 355-son qarori ijrosi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi "Elektron hukumat" tizimini rivojlantirish markazi va Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi ekspertlari tomonidan har chorakda davlat va xo'jalik boshqaruvi, mahalliy davlat hokimiyati organlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish va rivojlantirish holati tahlil qilinib, reytingli baholash ishlari amalga oshirilib kelinmoqda.

Reytingli baholashni amalga oshirishning maqsadi va vazifalari davlat muassasalarida AKTni joriy qilish holatini tahlil qilish va mavjud to'siqlarni aniqlash, kamchiliklarni bartaraf etish hamda samaradorlikni oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqishda ko'maklashish, AKTni faoliyatda joriy etish va rivojlantirishni davom ettirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha takliflar tayyorlashdan iborat. Olib borilgan tahlillar xulosalari davlat idoralarida AKTning tatbiq etilishiga mas'ul

tarkibiy bo‘linmaning tashkil etilmagani yoki malakali mutaxassislarining jalb qilinmagani tashkilotlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining samarali joriy qilinishi va rivojlanishi bilan bog‘liq kamchiliklarning yuzaga kelishining bosh omili ekanini ko‘rsatmoqda.

Ekspertlar tomonidan reytingli baholash o‘tkazilgan davlat organlari uchun AKTni joriy qilish va rivojlantirish samaradorligini monitoring qilish va baholash yuzasidan natijalarga oid batafsil ma‘lumot, kamchiliklarni bartaraf etishga oid tavsiya va ko‘rsatmalar berildi. Bu yo‘nalishdagi ishlar samaradorligini oshirish uchun davlat idoralarining mas‘ul mutaxassislari ishtirokida faoliyatda AKTni samarali joriy qilish, Savolnomani to‘ldirish metodikasiga bag‘ishlangan seminar va videokonferensiyalar, masofali o‘qitishlar tashkil etilmoqda. AKTni joriy qilish va rivojlantirish samaradorligini monitoring qilish va baholashga oid savollar bo‘yicha ekspertlar bilan telefon orqali, elektron shakllarda ma‘lumot almashish imkoniyati yaratilgan. Shuningdek, ekspertlar ishtirokida joylarda viloyat Kompyuterlashtirish markazlari bilan hamkorlikda o‘quvlar tashkil qilingan.

Ochiq ma‘lumotlar portali – aholi va davlat idoralari o‘rtasida axborot almashishning muhim vositasi 2015-yilning mart oyida ishga tushirilgan, umumfoydalanish uchun ruxsat etilgan ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy axborotlarni turli ma‘lumot shakllarida to‘plash, olish imkoniyatini beruvchi Ochiq ma‘lumotlar yagona portali (data.gov.uz)da vazirlik va idoralarning 464 turdan iborat ochiq ma‘lumotlar to‘plami joylashtirildi. O‘zbekiston Respublikasining Ochiq ma‘lumotlar portali faoliyatini takomillashtirish, istiqbolda rivojlantirish yuzasidan 2015-yilning 7-avgustida Vazirlar Mahkamasi tomonidan “Ochiq ma‘lumotlar taqdim etilishi hisobga olingan holda Internet tarmog‘ida O‘zbekiston Respublikasining Hukumat portalini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi.

Portalni rivojlantirishga oid hukumat qaroriga muvofiq tasdiqlangan nizomda mazkur elektron resursni rivojlantirish, foydalanuvchilar uchun zarur ma‘lumotlarni taqdim qilish mexanizmini takomillashtirish, Portal operatori va ma‘lumotlarni taqdim qiluvchi mas‘ullar, Portal foydalanuvchilari bilan o‘zaro aloqalarni tartibga solish kabi chora-tadbirlar belgilab berilgan. Qarorga muvofiq, Axborot

texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi Ochiq ma'lumotlar portalini faoliyatini shakllantirib borish va istiqbolda rivojlantirish uchun mas'ul davlat organi etib belgilandi. Nizomda nazarda tutilganidek, davlat organlari o'z vaqtida Ochiq ma'lumotlar portalini kerakli axborotlar bilan ta'minlash va ma'lumotlarni yangilab borishga bevosita javobgar hisoblanadi. Shuningdek, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy hokimliklarning veb-saytlarida "Ochiq ma'lumotlar" bo'limini tashkil qilish va ma'lumotlar bilan muntazam to'ldirib borish vazifasi yuklatilgan.

Mustaqillik yillarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilishda axborot texnologiyalarini rivojlantirish, bu yo'nalishda loyihalarni amalga oshirishning zamonaviy, innovatsion usullarini izlab topish, axborotlashtirish jarayonini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ulardan foydalanishni ommalashtirish davlat faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'z navbatida, axborot sohasidagi davlat siyosati mamlakatning iqtisodiy-siyosiy samaradorligini oshirishga, izchil taraqqiyotga, tashkiliy-texnik imkoniyatlar aholi farovonligiga xizmat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Davlatning axborot siyosati, axborot siyosati, axborot xavfsizligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Nazorat uchun savollar

1. Davlatning axborot siyosati va uning huquqiy asoslari qanday?
2. Davlatning axborot siyosati: konsepsiyaning o'ziga xos xususiyatlari qanday?
3. Davlatning axborot siyosati va o'ziga xos xususiyatlari qanday?
4. Axborot xavfsizligi siyosatini yuritish bu?
5. Axborot xavfsizligining kompleks siyosati qanday?
6. Axborot xavfsizligi siyosatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar?
7. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini bu?
8. Axborotlashtirishning mintaqaviy muammolari?

8-BOB. SIYOSIY VA IJTIMOIIY-IQTISODIY TIZIMLARDA XAVFSIZLIK

8.1. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar tasnifi

Har qanday siyosatni amalga oshirish bir necha ketma-ket ketadigan ba'zi tarkibiy elementlarning mavjudligini nazarda tutadi, ularni izchil amalga oshirish bilan belgilangan maqsadga erishish mumkin.

Siyosiy tizim – faoliyati bir xil me'yor va qadriyatlarga ega bo'lgan barcha siyosiy institutlarning, ularning hokimiyatni amalga oshirishga va jamiyatni boshqarishga qaratilgan munosabatlari va harakatlarining umumiyliigi.

Siyosiy tizim quyidagi asosiy funksiyalarga muvofiq to'rtta elementdan iborat:

- me'yoriy (odatlar va an'analar, siyosiy, huquqiy, axloqiy me'yorlar va qadriyatlar kabi jamiyatda maqbul bo'lgan me'yorlar va chegaralar);

- tashkiliy (davlat, guruhlar, siyosiy partiyalar kabi siyosiy jarayonlarning normal ishlashi);

- Madaniy (madaniyat va siyosiy g'oyalarni rivojlantirish);

- kommunikativ (siyosiy ishtirokchilar va jarayonlar ichidagi barqaror aloqalar).

Siyosiy tizim quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- jamiyat rivojlanishining maqsad va vazifalarini aniqlash;

- siyosiy yo'nalishni rivojlantirish;

- ijtimoiy guruhlar manfaatlariga muvofiq moddiy va ma'naviy qadriyatlarni taqsimlash;

- jamiyatni bir xil qadriyatlar bilan birlashtirish, uning siyosiy ongini shakllantirish va ularni manipulyatsiya qilish;

- mavjud siyosiy tizimni tasdiqlash;

- qonunchilikni shakllantirish, yaratish va tasdiqlash;

- siyosiy tizimning turli elementlari o'rtasidagi o'zlari va jamiyat o'rtasidagi aloqani ta'minlash.

Siyosiy tizimlar o'rtasidagi farqlar turli omillar bilan belgilanadi. Davlatlarni taqqoslashda asos sifatida qabul qilinadigan

xususiyatlarga qarab, siyosiy tizimlarning bir nechta turlari ajratiladi. Davlatning tarixiy tajribasini, uning an'analarini, boshqaruv uslublarini taqqoslash:

- buyruq (majburiy boshqarish usullari);
- raqobatdosh (turli siyosiy kuchlarning raqobati);
- ijtimoiy kelishuv (ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatish va yo'q qilish).

Ta'sis etuvchi elementlar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati bo'yicha:

- Ochiq;
- Yopiq.

Siyosiy rejim shakli bo'yicha:

- avtokratik (odamlar siyosiy jarayonlarga deyarli jalb qilinmaydi, ularning irodasi hokimiyat tomonidan bostiriladi);
- demokratik (siyosiy faoliyat xalq tomonidan va xalq uchun amalga oshiriladi).

Teokratiya – hokimiyatning bir turi bo'lib, unda cherkov hokimiyat tepasida turadi. Davlat funksiyalarni bajarishning quyidagi shakllariga ega:

- huquqiy (qonun ijodkorligi, huquqni muhofaza qilish, huquqni muhofaza qilish);
- Tashkiliy (tashkiliy va tartibga soluvchi, tashkiliy va mafkuraviy).

Amaldagi siyosiy tizim to'g'ridan-to'g'ri ma'lum bir mamlakatda mavjud bo'lgan boshqaruv shakliga, shuningdek siyosiy rejimga bog'liq. Ular asosan muayyan muammolarni hal qilish uchun qanday choralar ko'rilishini aniqlaydilar. Davlatdagi hayotni o'zgartirish to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin, davlat to'rt bosqichdan o'tishi kerak:

1) Ijtimoiy muammolarni, ularning sabablarini aniqlang. Muammo: jon boshiga spirtli ichimliklarni ko'p iste'mol qilish. Sababi: aholi madaniyatining past darajasi, mablag 'etishmasligi, alternativa yo'qligi, sog'liqni saqlash tizimining sust samaradorligi, psixologik noqulaylik.

2) birinchi bosqich natijalariga ko'ra siyosat maqsadlarini aniqlang. Siyosatning maqsadi aholining madaniy saviyasini oshirish, uni yuqori ish haqi bilan ishlash bilan ta'minlash, kasalxonalar va

poliklinikalarning sifatini oshirish, aholiga zarar yetkazmasdan dam olish uchun alternativa taklif qilish orqali barcha sabablarni bartaraf etishdan iborat bo'lishi kerak. sog'liq va yuqori narx.

3) hukumat va Rossiya Federatsiyasi Prezidenti nazorati ostida ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan davlat siyosatining belgilangan maqsadlari va vazifalarini amalga oshirish (siyosat maqsadlariga erishish bo'yicha chora-tadbirlar tizimi). Federal vazirliklar ko'rsatmalar qabul qiladi, federal xizmatlar ularning bajarilishini nazorat qiladi.

4) davlat siyosati faoliyati, natijalari va natijalarini tahlil qilish.

Qabul qilingan chora-tadbirlar natijasida aholi jon boshiga spirtli ichimliklarni iste'mol qilish hajmi ikki baravar kamaydi.

Hududiy va siyosiy tuzilishga ko'ra davlat va uning tarkibiy qismlarining nisbati aniqlanadi. Davlat quyidagilar bo'lishi mumkin:

-federal – har birida alohida federal konstitutsiyaga zid bo'lmagan alohida qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga ega bo'lgan amalda mustaqil bo'lgan yirik davlatlar birlashmasi (ko'p millatli mamlakatlar uchun odatiy (Rossiya Federatsiyasi, AQSh));

-konfederal – aniq maqsadlarga erishish uchun birlashgan mustaqil davlatlar birlashmasi (MDH);

-unitar – davlatning tarkibiy qismlari alohida davlatchilikka ega emas, butun aholi bitta fuqarolikka ega va unga bitta Konstitutsiya amal qiladi.³¹

Mamlakatning iqtisodiy tizimi iqtisodiyot samaradorligini belgilovchi omil hisoblanadi. Ratsional iqtisodiy tizimni tanlash har doim har bir davlat uchun dolzarb muammo bo'lib kelgan. Ijtimoiy-iqtisodiy tizim – bu o'z tarkibida ko'plab omillar, xususiyatlar va xususiyatlarni o'z ichiga olgan murakkab mexanizm.

Jahon amaliyotida ideal iqtisodiy tizim mavjud emas, ammo har bir davlat o'z mamlakati ichida eng oqilona iqtisodiy tuzilmani yaratishga intiladi.

Har bir mamlakat iqtisodiyotining dolzarb masalalaridan biri har doim maksimal potensial samaradorlikka erishish va iqtisodiy o'sishni yaxshilash yo'llari va vositalarini izlash bo'lib kelgan. Ushbu

³¹ Политическая система.pdf (synergy.ru)

jihat mamlakatning iqtisodiy tizimi, uning turi va modeli bilan eng yaqin aloqaga ega, bu subyektlar xatti-harakatining to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqligi, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi hajmi, bozor rivojlanish darajasi, to‘siqlar soni bilan izohlanadi. Yuqorida sanab o‘tilgan omillardan kirish va chiqish. Aynan iqtisodiy tizim, asosan, uning asosiy tamoyillari bo‘yicha iqtisodiy faoliyatning eng muhim jihatlarining aksariyatini oldindan belgilashda asosiy postulat hisoblanadi.

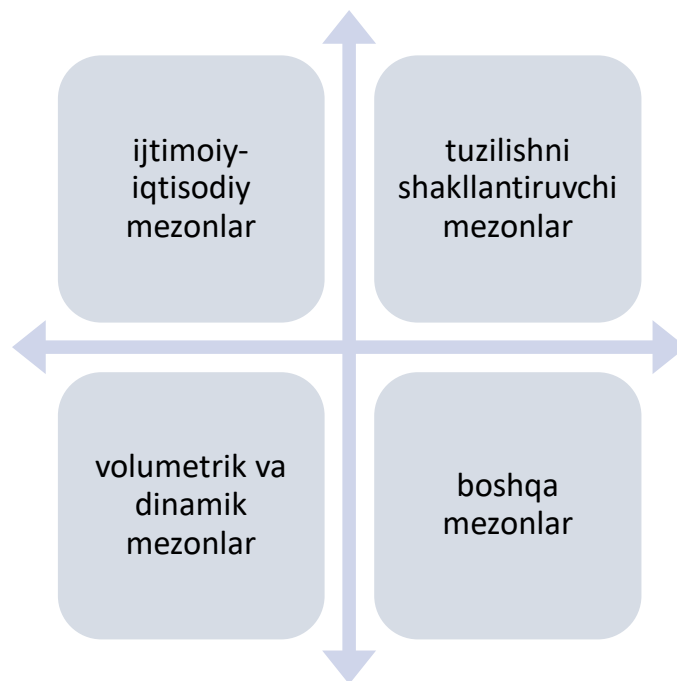
Iqtisodiy tizim juda ko‘p ta’riflarga ega, ulardan biri bu iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liq va tartiblangan tarkibiy qismlarining to‘plamidir. Iqtisodiy tizim bu moddiy va nomoddiy ne‘matlarni ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar o‘rtasidagi aloqalar tizimidir. Har bir mamlakat iqtisodiyotida turli xil faoliyat turlari mavjud va tizimning har bir elementi ishlashi mumkin, chunki u boshqa tarkibiy qismlar bilan o‘zaro bog‘liqlikda. Iqtisodiy tizim quyidagi qismlardan iborat:

- 1) ijtimoiy-iqtisodiy (ishlab chiqarish munosabatlari);
- 2) texnik-iqtisodiy (ishlab chiqaruvchi kuchlar);
- 3) resurslar (mehnat, tabiiy va boshqalar);
- 4) ijtimoiy mehnat taqsimoti (ixtisoslashuv);
- 5) mehnat jarayoni va uning momentlari (mehnat, mehnat vositalari, mehnat predmeti);
- 6) ishlab chiqarish imkoniyatlari;
- 7) ishlab chiqarish samaradorligi.

Ushbu ro‘yxatda boshlang‘ich element ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir, chunki bu iqtisodiyot subyektlari o‘rtasidagi ishlab chiqarish va iste’molga bo‘lgan munosabatlar, ularning bir-biri bilan o‘zaro ta’siri darajasi va boshqalar bilan bog‘liq. Iqtisodiy tizim, bu o‘z navbatida javob xarakteriga ega bo‘lib, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan bog‘liq ba’zi "qoidalarni" aks ettiradi, kelajakda ba’zi chegaralarni oldindan belgilab beradi, vaqt o‘tishi bilan ma’lum bir tuzilmasdan shunchaki o‘chib ketadi, natijada ulardan iqtisodiy tizim betartiblik bilan ajralib turar edi va uning samaradorligi haqida gapirish mumkin emas edi; va shuningdek, tizim bir qator o‘ziga xos funksiyalarga ega, ular faqat iqtisodiy munosabatlar subyektlari kombinatsiyasi sharoitida bajarilishi mumkin va aks holda bu funksiyalar amalga oshirilmaydi. Shuning

uchun iqtisodiy tizim ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan uzluksiz teskari aloqaga ega.

Iqtisodiyot tizim sifatida ikkita tendensiya bilan tavsiflanadi: odamlar manfaatlariga asoslangan barqarorlik va o'zgaruvchanlik.

16-rasm. Iqtisodiy tizim mezonlari

Iqtisodiy tizim bu murakkab hodisa bo'lib, u ma'lum mezonlar asosida shakllangan ko'p bosqichli tuzilma.

Iqtisodiy tizimni tashkil etuvchi mezonlar odatda uchta sinfga bo'linadi:

- 1) tuzilishni shakllantiruvchi (ishlab chiqarish munosabatlari);
- 2) ijtimoiy-iqtisodiy (mehnat va ishlab chiqarish vositalarini birlashtirish usuli);
- 3) volumetrik va dinamik mezonlar (statik yoki dinamik tizim).

Biroq, ushbu mezonlarning mavjudligi turli mamlakatlarda mutlaqo bir xil iqtisodiy tizimlarning mavjudligini aniqlamaydi. Har bir davlatning iqtisodiy tizimlari o'ziga xosdir va har bir mezon guruhidan bir xil omillar to'plami bo'lgan taqdirda, tizimlar baribir har xil bo'ladi. Masalan, mutlaqo bir xil shakllar, vositalar, mexanizmlar, usullar va boshqalar yo'q. Turli xil siyosiy siyosiy tuzilmalar, iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlari, hattoki

mentalitet va boshqalar bilan asoslanishi mumkin bo'lgan mamlakat iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish. Shuningdek, har bir mamlakat bozorining individual xususiyatlari mavjud.

Iqtisodiy tizim maxsus xususiyatlarga ega. Bir tomondan, u ochiq tizim sifatida qaralishi mumkin, chunki u, masalan, dunyo tajribasi almashinuvi, ishlab chiqarish rivojlanishining umumiy qonuniyatlari, modellarning o'zgarishi; boshqa tomondan, iqtisodiy tizim yopiq tizimdir, chunki u birinchi navbatda ushbu turdagi sivilizatsiyani takror ishlab chiqarishga yo'naltirilgan, boshqa iqtisodiy tizim uchun bitta iqtisodiy tizimda ishlab chiqilgan modeldan foydalanish juda qiyin.

Iqtisodiy tuzilmani tashkil etuvchi ko'plab omillar, xususiyatlar, mezonlar bizni iqtisodiy tizim ko'p o'lchovli, tabaqalashtirilgan va uning ta'rifini faqat xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlar majmui sifatida tavsiflab bo'lmaydi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Iqtisodiy tizim o'z ta'rifida iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan va murakkabligi va o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan ma'lum bir ketma-ketlik aloqalariga ega bo'lgan turli xil mexanizmlar, vositalar, munosabatlar to'plamini birlashtiradi; mulkiy munosabatlar va iqtisodiy faoliyatni tashkil etishga bog'liq holda vujudga keladigan va davom etadigan ijtimoiy-iqtisodiy muhitning turli xil hodisalari va jarayonlari to'plami. Shunday qilib, biz xulosa qilishimiz mumkinki, iqtisodiy tizim o'z ta'rifi bilan cheklanmagan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining turli tomonlari, siyosiy, huquqiy va boshqalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning eng murakkab shakli bilan tavsiflanadi va turli xil omillarni qamrab oladi. Mexanizmlari, mezonlari va boshqalari. Jamiyatning iqtisodiy tizimi bu har bir mamlakatda o'ziga xos milliy xususiyatlarga ega bo'lgan iqtisodiyotning hukmron mexanizmi. Iqtisodiy tizim o'xshash bo'lishi mumkin, ammo u turli mamlakatlarda hech qachon bir xil bo'lishi mumkin emas.³²

Ijtimoiy xavfsizlik – keng ma'noda — mamlakat aholisini ijtimoiy va moddiy muhofaza qilinishini ta'minlaydigan va jamiyatda qaror topgan xuquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy chora-tadbirlar majmui; tor ma'noda – davlat va jamiyatning yoshi, salomatligi holati, ijtimoiy

³² tipy_i_modeli_ekonomicheskix_sistem_obshchestva.pdf (kubsu.ru)

ahvoli, tirikchilik vositalari bilan yetarli ta'minlanmagani tufayli yordamga, ko'makka muhtoj fuqarolar to'g'risidagi g'amxo'rliqi. Uning asosiy maqsadi aholi farovonligining to'xtovsiz yaxshilanishini ta'minlash, aholi qatlamlarining ta'lim, madaniyat, kasb malakasi, daromadlari jihatidan keskin tafovutlariga barham berish, jamiyat tomonidan insonga munosib hayot darajasini va inson taraqqiyotini ta'minlashga yordam berishdan iborat. Ijtimoiy xavfsizlikning asosiy yo'nalishlari: erkin ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat ko'rsatishni ta'minlash; ish bilan bandlik, kasb tanlash, o'qish va bilim olish; daromadlarning kafolatlanishi; har bir fuqaroning o'z iqtisodiy faoliyatida daromadga ega bo'lishi; iste'molchilar himoyasi, iste'molchilar jamiyatlari; tovarlar va xizmatlar sifati, iste'mol kafolatini ta'minlash; aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish; ijtimoiy ta'minot tizimi va aholining muhtoj, kam ta'minlangan qismlariga pensiyalar, nafaqalar, turli xil imtiyozlar berish. Rivojlangan demokratik jamiyatda Ijtimoiy xavfsizlik vazifalarini bajarishni davlat o'z zimmasiga oladi. "Ijtimoiy xavfsizlik" tushunchasi birinchi marta 1935-y.da AQShning "Ijtimoiy xavfsizlik bo'yicha qonun" ida qo'llanilgan, keyinchalik Xalqaro mehnat tashkiloti konvensiyalarida bu tushuncha mazmuni mukammallashtirilgan. AQSH, Kanada, Shveysariya kabi mamlakatlarda Ijtimoiy xavfsizlik ning ko'pgina muammolari hal etilgan, lekin yechimini topmagan muammolari ham juda ko'p. Shunga qaramay, bu mamlakatlar tajribalaridan foydalanish ahamiyatlidir.

Turli mamlakatlarda aholini Ijtimoiy xavfsizlik tizimi mamlakatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi, demokratik taraqqiyot va uning aholi manfaatiga muvofikligi, ijtimoiy siyosat darajasi, ijtimoiy ta'minot tizimi kabi omillarga bog'liq holda amal qiladi.

O'zbekistonda Id. tizimi 20-asrning 20-y.laridan boshlab shakllana boshladi. 90-y.larga kelib, bozor iqtisodiyotiga o'tish asosida amaldagi islohotlarga mos ravishda yangidan shakllandi. Ayniqsa, milliylik, o'zlikni anglash, e'tiqod va an'analarning tiklanishi Ijtimoiy xavfsizlik tizimiga muhim yangilik bo'lib qo'shildi.

O'zbekistonda aholini Ijtimoiy xavfsizlik qilish iqtisodiy islohotlar dasturidagi uzluksiz ustuvor yo'nalishlardan biriga, ya'ni islohotlarning hamma bosqichlarida ustuvor hisoblanadigan vazifalar

qatoriga kiradi. Mamlakatda ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti barpo qilishda davlat tomonidan kuchli I.H- siyosati olib borilmoqda. Kuchli ijtimoiy siyosat O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘lining yetakchi tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Respublikada I. h.ning huquqiy muhiti yaratildi, unga qonuniy asos solindi. Ijtimoiy xavfsizlik tamoyillari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida kafolatlanib, qabul qilingan qonunlarda o‘z aksini topdi. Mamlakatda daromad olishning kafolatlanishi amalga oshirildi. Keng miqyosda yangi ish joylari yaratilishi aholini ish bilan ta‘minlash ishsizlik muammosini hal qilmoqda (mamlakatda ishsizlikning statistik ko‘rsatkichi – 0,5 – 0,6%). Bunda, ayniqsa, kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish, kasanachilik qo‘l kelmoqda. Tovarlar sifati, aholiga xizmat ko‘rsatish sohalarida amalga oshirilayotgan tadbir-choralar iste‘molchilar himoyasini shakllantirib, aholi manfaatlarini ta‘minlamoqda. Inflatsiyaning oldini olish, so‘mning xarid kuchini saqlash, biznes-tijorat ustidan davlatning maromiy nazoratini o‘rnatish, marketing, savdo, reklama kabilarni tartiblashtirish Ijtimoiy xavfsizlikni rivojlantirmoqda. Ekologiya bilan bog‘liq bir qancha katta himoyalash ishlari amalga oshirilib, suv, havo, yer va mahsulot tozaligiga erishilmoqda.

O‘qish, bilim olish, kasb tanlash O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan kadrlar tayyorlashning milliy dasturi asosida tubdan yangilanmoqda. Ta‘limga ajratilgan mablag‘lar keyingi 7 yil (1995 – 2002-yillar) ichida yiliga yalpi ichki mahsulotning 7,1—7,76% ini, ajratilgan mablag‘ budjet harajatlarining 21,77—24,12 % ini tashkil etdi. Bu dunyodagi eng yuqori ko‘rsatkichlardan hisoblanadi. Tibbiyotda o‘tkazilayotgan islohotlar natijasida aholiga sog‘liqni saqlash sohasida ko‘rsatiladigan xizmatlar samaradorligini ko‘tarish choralari amalga oshirildi. Inflatsiyata qarshi choralar ham Ijtimoiy xavfsizlikda muhim ahamiyatga ega. Keyingi yillarda uning o‘rnini to‘la qoplash mumkin bo‘lmasa ham zarar kuchini pasaytirish maqsadida ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar va ijtimoiy nafaqalar miqdori oshirilmoqda (1998-y.da - 50%, 2000-y.da - 60% va 2002-y.da - 30%).

Bozor munosabatlariga o‘tish va ijtimoiy-iqtisodiy tizimni isloh qilish davrida aholini yalpi Ijtimoiy xavfsizlik tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini, ayniqsa, uning nochor guruxlarini aniq manzilli va maqsadli ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi barpo etildi. Bu tizimda mahalla markaziy o‘rinda turadi. 1999-y.da ushbu tizim orqali

kam ta'minlangan oilalar – jami 3 mln. kishi (mamlakat aholisining 12,2%) va bolali oilalar – 6,5 mln. dan optik, kishi (27%) moddiy yordam oldi. Bir oila uchun yordam puli bolalar nafaqasi bilan birga oyiga 3,4 eng kam ish haqini tashil qiladi. Bu sohada Ijtimoiy xavfsizlik, asosan, kam ta'minlangan oilalar uchun turli nafaqalar berish, aholining ba'zi guruhlari uchun imtiyozlar yaratish, yolg'iz qariya va nogironlarni davlat hisobidan boqish va b. asosida amalga oshiriladi.

Respublika Prezidentining “Kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida”gi farmoniga (1994-y. 23 avgust) ko'ra, voyaga yetmagan farzandlari bo'lgan ko'p bolali oilalar, kam pensiya olayotganlarning oilalari, nogironlarning oilalari, ishsizlar va boquvchisini yo'qotganlarning oilalari, yolg'iz pensionerlar va kam daromad olayotgan muhojir oilalarga moddiy yordam berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 y. 10 dek.dagi farmoni bilan 16 yoshgacha farzandi bo'lgan kam ta'minlangan oilalar davlatning alohida otalig'iga olindi, 2002-y. 25-yanvardagi farmonga binoan ijtimoiy yordam ko'rsatiladigan farzandli oilalar doirasi umumta'lim maktablarida, akademik litseylarda va kasbhunar kollejlarida o'qiyotgan 18 yoshgacha farzandi bo'lgan oilalar hisobiga kengaytirildi. Bulardan tashqari O'zbekistonda norasmiy ijtimoiy yordam turlari ham mavjud; ularga qarindoshlarning o'zaro yordami, milliy va diniy urf-odatlar asosida qilinadigan yordam, korxonalar va tashkilotlarning pensionerlarga, kam ta'minlangan ko'p bolali oilalarga, beva-bechoralarga yordam puli berishi kiradi.

Respublikada ayollar, bolalar, keksalarga alohida g'amxo'rlik ko'rsatiladi. Ijtimoiy xavfsizlik doirasida 1998-y. “Oila yili”, 1999-y. “Ayollar yili”, 2000-y. “Sog'lom avlod yili”, 2001-y. “Bolalar yili”, 2002-y. “Qariyalarni qadrlash yili” deb e'lon qilingani va ularga taalluqli maxsus dasturlarni amalga oshirish mavjud Ijtimoiy xavfsizlik muammolarini hal qilish va bunga jamoatchilikni jalb etishda yaxshi samaralar berdi. 1995-y.da budjet xarajatlarining 21,8%, 2000-y.da 29,6% ijtimoiy sohaga ajratildi. 1999-y.dan boshlab YAIM o'sishi aholi o'sishi sur'atidan ustun bo'lishiga erishildi. Bu turmush darajasi o'sishining va Ijtimoiy xavfsizlik rivojining zaminidir. Umr uzunligi 70,3 yoshni (1999-y.) tashkil etdi.

“O'zbekiston Respublikasi aholisini 2010-y.gacha bo'lgan davrga mo'ljallangan ijtimoiy himoya tizimining yagona konsepsiyasi” ishlab

chiqilgan. Unda Respublikada mavjud bo'lgan Ijtimoiy xavfsizlik va ijtimoiy yordam, pensiya ta'minoti, bolalarga nafaqa to'lash, yolg'iz keksalarga xizmat ko'rsatish, nogironlarni protez-ortopediya buyumlari, harakatlanish vositalari bilan ta'minlash, shuningdek, tibbiy, mehnat va ijtimoiy jihatdan tiklash, tibbiy xizmat, ishsizlarni ishga joylashtirish va moddiy yordam berish, bir yo'la (nomuntazam) yordam tizimlari asoslarida amalga oshirilishi belgilangan.

8.2. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar vazifalari va undagi subyektlar faoliyati

Iqtisodiy munosabatlarning asosiy elementi bo'lgan shaxs ayrim iqtisodchilar nuqtayi nazaridan chetlashtirilganda, iqtisodiy fanda subyektiv (psevdoobektivistik) yondashuvdan bosh tortish zaruriyati isbotlangan. Ushbu yondashuvning nazariy va amaliy nomuvofiqligi haqidagi epistemologik aks ettirishning bir turi sifatida, bugungi kunda iqtisodiy nazariyada subyektlarning o'zaro munosabatlarini o'rganishga ko'proq e'tibor berilmoqda. O'tkazilgan tadqiqotlar "ijtimoiy-iqtisodiy (iqtisodiy) subyekt" tushunchasini aniqroq tushunishga imkon beradi.

Milliy iqtisodiyotni ijtimoiy-iqtisodiy o'zgartirishlar jarayonida asosiy omil bu uning ilmiy-texnik salohiyatidir. Ilmiy-texnikaviy rivojlanishni jadallashtirish uchun yangi "barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro qo'llab-quvvatlashi va bir-birining o'rnini bosadigan xatti-harakatlari modellari" talab qilinadi. Belorusiya Respublikasining ilm-fan va texnika yutuqlaridan amaliyotda hal qiluvchi darajada va iroda bilan samarali foydalanish qobiliyati yaqin kelajakda iqtisodiy rivojlanish dinamikasini va ertangi kunning texnologiyasi va mahsulotlariga e'tibor berib, jahon iqtisodiy jarayonlaridagi integratsiya imkoniyatlarini aniqlang. Ilm-fan va texnika sohasining o'zaro ta'siri nafaqat hududning ilmiy salohiyatini tahlil qilish va monitoring qilish uchun, balki uni saqlab qolish, o'sish va mustahkamlash, undan samarali amaliy foydalanishga qaratilgan. Shu munosabat bilan, "Belorusiya iqtisodiyotini rivojlantirishning hozirgi bosqichida ulkan maqsadlar qo'yildi – iqtisodiy rivojlanishning innovatsion strategiyasiga o'tish, bilim, innovatsion texnologiyalar va zamonaviy sanoat asosida" yangi iqtisodiyot "i qurish." o'zaro ta'sir barcha turdagi jamoat munosabatlarining murakkablashuvi bilan

tavsiflanadi. Belorusiya Respublikasining rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tishi jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning o'zgarishiga olib keladi, bu esa inson salohiyatining o'sishini, iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishni ta'minlaydi. Innovatsion faoliyatga "iqtisodiyotga bilimlarni uzatish, prototiplar va foydali modellarni ishlab chiqish, ilmiy-texnik mahsulotlarni sotish, innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni tashkil etish va axborotni qo'llab-quvvatlash funksiyalarini bajaruvchi iqtisodiy ixtisoslashgan mustaqil tashkilotlar va bo'linmalar" faoliyati kiradi.

Kelajakda ijtimoiy-iqtisodiy subyekt deganda biz ma'lum ijtimoiy va iqtisodiy funksiyalarni personifikatsiya qiladigan, boshqa subyektlarga nisbatan o'ziga xos ehtiyoj va faoliyatga ega bo'lgan shaxsni (yoki shaxslar guruhini) tushunamiz. Shaxsning (yoki ijtimoiy guruhning) nomlangan faoliyatining manbai bu ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi joy, bajaradigan funksiyalari va uning (yoki) ongining muayyan tashkil etilishidir.

Bizning tushunchamizga ko'ra, ijtimoiy-iqtisodiy subyektlar, avvalambor, rivojlanishning innovatsion uslubiga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar va munosabatlar majmuidir. Har qanday real jamiyatda nomlangan subyektlar subyektivlik darajalariga (individual, elementar guruh, kumulatif guruh va boshqalar) qarab farqlanadi. Rus epistemologiyasida so'nggi yigirma besh yil ichida mavzu va obyekt toifalarini o'rganish bag'ishlanganiga qaramay ko'p sonli asarlar, shu bilan birga, shu paytgacha nomlangan tushunchalar tizimli (mazmunli) tavsiflanmaganligini ta'kidlash kerak. K.N.Lyubutin va D.V. Pivovarovning bu holati ... ushbu mavzuda nashr etilgan asarlarning aksariyatida biz mavzu va obyekt kategoriyalarining individual jihatlari haqida gapiramiz. Sotsiologlarni ijtimoiy munosabatlar tizimidagi subyekt va obyekt (ma'lum ijtimoiy harakat subyekt, jamoatchilik fikri subyekt va obyekt, boshqarish va boshqalar), axloq-axloqiy ong va harakatning predmeti va obyekt, psixologlar qiziqtiradi. Shaxsning ongi va faoliyati tuzilishi va boshqalar. " ... O'z nomimizdan biz siyosiy iqtisodchilar, asosan, iqtisodiy munosabatlar subyektlariga qiziqish bildirishadi, ko'pincha ularni faqat mulk munosabatlari va mehnat munosabatlariga kamaytiradi. Liberal iqtisodiy paradigmalar vakillari odatda moliyaviy va moddiy tarkibiy qismlarga e'tibor qaratib, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni bunday deb hisoblashdan bosh tortdilar.

Iqtisodiy tizim va natijada deyarli ijtimoiy-iqtisodiy tarkibiy qismdan voz kechdi. “O‘zining falsafiy asarlarida,” deb to‘g‘ri ta’kidlangan, “qanday qilib qoida tariqasida subyekt va obyekt muammosining epistemologik tomoni tahlil qilinadi. Shu bilan birga, falsafa bilimlar nazariyasiga qisqartirilmaydi va shuning uchun subyekt va obyekt kategoriyalarining rivojlanishini epistemologik doirada yopish mumkin emas”

“Buyuk entsiklopedik lug‘at: falsafa, sotsiologiya, din, ezoterizm, siyosiy iqtisod” kitobida keltirilgan mavzu va obyektning juftlashgan toifalar sifatida ta’rifi epistemologik falsafaning zamonaviy ehtiyojlariga javob beradi. Nomlangan lug‘atda “subyekt va obyekt (lotincha subjectus – asos, asos va obyektiv - subyekt) falsafaning asosiy toifalari. Obyekt obyektning sifat xususiyatlarini belgilaydigan muhim xususiyatlar va xususiyatlarning tashuvchisidir. Shunga ko‘ra, obyekt bu subyektga bog‘liq bo‘lgan va mustaqil mohiyatga ega bo‘lmagan narsadir”. Nomlangan toifalarni ushbu tushunchasiga asoslanib, ma’lum ijtimoiy munosabatlarga kiradigan har qanday qobiliyatli shaxs har doim ma’lum bir subyektiv xususiyatlarga ega ekanligi aniq bo‘ladi.

Siyosiy iqtisodda ijtimoiy-iqtisodiy subyekt deganda ma’lum iqtisodiy funksiyalarni personifikatsiya qiluvchi, boshqa subyektlarga nisbatan o‘ziga xos ehtiyoj va faoliyatga ega bo‘lgan shaxs (yoki shaxslar guruhi) tushunilishi kerak. Shaxsning (yoki ijtimoiy guruhning) nomlangan faoliyatining manbai bu uning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimidagi o‘rni, ehtiyojlari, motivlari, qiziqishlari va maqsadlarining o‘ziga xos xususiyatlari tufayli uning ongining ma’lum bir tashkilidir. Subyektivlik – bu faol bo‘lish, harakatni bajarish va shunga muvofiq munosabatlarga kirishish qobiliyatidir. Shunday qilib, “subyektivlik” kategoriyasi “faoliyat” kategoriyasi bilan uzviy bog‘liqdir.³³

Ijtimoiy fanlar ensiklopediyalarida asosiy tushuncha sifatida siyosiy xavfsizlikning yo‘qligi bu atamani konsepsiyalashni osonlashtirmaydi. Garchi konsepsiya qaror qabul qiluvchilarning ritorikasida yoki xavfsizlik muammolari bo‘yicha turli xil mavzular to‘plamlarida keng qo‘llanilgan bo‘lsa-da, siyosiy xavfsizlik shubhasiz yorliq emas. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturining (BMT Taraqqiyot Dasturining) Inson taraqqiyoti to‘g‘risidagi 1994

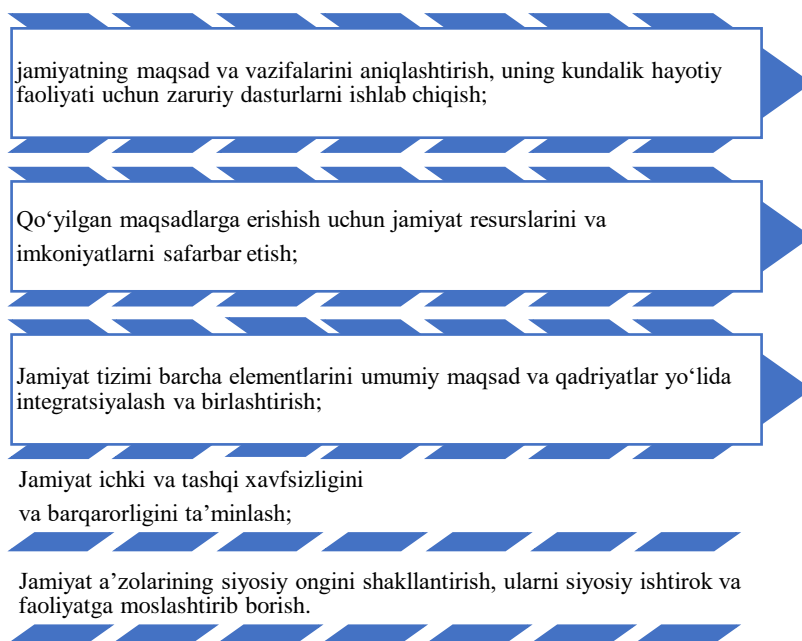
³³ Социально-экономические субъекты, адекватные инновационному пути развития (core.ac.uk)

yilgi hisoboti BMT tizimining asosiy global manbalaridan biri siyosiy xavfsizlikni inson xavfsizligiga tahdidlarning yettita asosiy toifalaridan biri sifatida ishlatadi. Ushbu hisobot Sovet Ittifoqi qulaganidan keyin va Markaziy va Janubiy Amerika, Sharqiy Yevropa va Afrikaning bir qator mamlakatlarida, xususan Janubiy Afrikada demokratlashtirishning yangi to'liqini paytida tayyorlangan. BMT Taraqqiyot Dasturining ta'rifi asosan inson huquqlari va harbiy rejimlar tomonidan fuqarolarga nisbatan repressiyalarning kichik toifalarini kuzatish doirasini toraytirdi. Xalqaro Amnistiya ma'lumotlaridan foydalangan holda, BMT Taraqqiyot Dasturi (1994: 32) "siyosiy repressiyalar, muntazam qiynoqlar, yomon muomala yoki yo'qolib qolish [shaxslar] 110 mamlakatda hanuzgacha davom etayotganini" ta'kidladi. Hisobotda, shuningdek, hukumatlar tomonidan hibsga olinish yoki qamoqqa olinishiga sabab bo'lgan mamlakatlarda keng tarqalgan siyosiy tartibsizliklarga e'tibor qaratildi. Va nihoyat, u hukumat g'oyalar va ma'lumotlar ustidan nazoratni suiiste'mol qilish haqida qisqacha to'xtalib o'tdi va ba'zi rejimlarning harbiylarga o'z xalqini bostirishga imkon berish uchun mablag' sarflashdagi ustuvorligi haqida gapirdi. Ushbu ta'rif empirik tadqiqotlarga rahbarlik qilish va ucburchakni asosli, umumiy aniqlovchi xulosalar uchun mustahkam dalillarga boyligi bilan yopish uchun yetarli emas. Sovuq urush tugaganidan beri sodir bo'lgan voqealarni inobatga olgan holda, BMT Taraqqiyot Dasturining (1994 y.) Hisobotida siyosiy xavfsizlikning juda tor ta'rifi aks etgan bo'lsa, unda yangi global xavfsizlik muammolari paydo bo'lgan. Shunday qilib, konsepsiyani aniqlash uchun men ba'zi talabalarimdan: "Siyosiy xavfsizlik nima?" Ushbu savolni talabalarning ma'lum bir sinfiga berish menimcha, bu davrning turli xil mazmunlarini aniqlash uchun ajoyib imkoniyat bo'ladi, chunki guruh taniqli mutaxassislar, harbiy va fuqarolik amaldorlari, shuningdek jurnalistlar, akademiklar va milliy xavfsizlik masalalari bo'yicha siyosiy maslahatchilar, o'sha paytda aspirantura darajasida ta'lim olishadi. O'zlarining davlat xizmatlarida yoki shaxsiy ishlarida davom etar ekan, ular BMT Taraqqiyot Dasturining inson xavfsizligini o'rganish kabi ma'ruzalar bilan tanishishlari aniq edi.

8.3. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda xavfsizlik choralari

Umumlashtirib olganda, siyosiy tizimning asosiy xavfsizlik vazifalari quyidagilardan iborat (17-rasm):

- jamiyatning maqsad va vazifalarini aniqlashtirish, uning kundalik hayotiy faoliyati uchun zaruriy dasturlarni ishlab chiqish;
- qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun jamiyat resurslarini va imkoniyatlarni safarbar etish;
- jamiyat tizimi barcha elementlarini umumiy maqsad va qadriyatlar yo'lida integratsiyalash va birlashtirish;
- • jamiyat ichki va tashqi xavfsizligini va barqarorligini ta'minlash;
- • jamiyat a'zolarining siyosiy ongini shakllantirish, ularni siyosiy ishtirok va faoliyatga moslashtirib borish.

17-rasm. Siyosiy tizimning xavfsizlik funksiyalari

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim – bu tashqi muhitda talab etiladigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan va bir-biriga ta'sir ko'rsatuvchi, yagona bir yaxlitlikni (ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmani) shakllantiruvchi resurslar va iqtisodiy subyektlarning majmui. Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xavfsizlikni ta'minlash maqsadi va vazifalari;
- ularni amalga oshirish yo'llari va usullari;
- oliy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlari, iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv tizimlari, huquq-tartibot, milliy xavfsizlik organlarining umumdavlat, hududiy darajadagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha vazifalari;
- mavjud va potensial xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish;
- davlatning xavfsizlikni ta'minlashdagi imkoniyatlari, iqtisodiy resurslardan, vosita va kuchlardan ratsional foydalanishi nazarda tutiladi;
- iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish, ularning oldini olish va salbiy ta'sirini yumshatish yo'llari, vosita va usullari.

Xavfsizlik konsepsiyasi asosida uni ta'minlashning davlat strategiyasi ishlab chiqiladi. Ushbu strategiya tahdidlarning mohiyatini, obyektlarini indikatorini va ularning oldini olish yoki bartaraf etish mexanizmlarini belgilab beradi: Iqtisodiy adabiyotlarda davlat iqtisodiy strategiyasining uch jihati va tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatilgan:

1. Iqtisodiy xavfsizlik va mamlakat hayot faoliyati muhim sohalarining himoyalanganligini ta'minlaydigan milliy davlat manfaatlarini aniqlash.

2. Shaxs, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlariga ziyon keltiradigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va xavf-xatarlarni tavsiflash. Bunda qisqa, o'rta va uzoq muddatli davrlarda davlat va ijtimoiy-iqtisodiy tizim barqarorligiga zarar yetkazuvchi, salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar va sharoitlar aniqlanadi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikning turli tahdidlar, xavf-xatarlardan barqaror himoyalanihini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish, institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish bo'yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning quyidagi yo'nalishlarida ham faoliyat yuritiladi:

- iqtisodiyotdagi jarayonlarni obyektiv, keng qamrovli monitoringi, shu jumladan, shaxs, davlat va jamiyatning muhim hayotiy manfaatlariga ichki hamda tashqi tahdidlarni aniqlash va prognozlashtirish uchun axborotlar bazasini yaratish;

- iqtisodiy manfaatlarga tahdidlarning oldini olish va salbiy oqibatlarini yengish hamda barham berish bo'yicha jarima va uzoq muddatli chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish. Bunda davlatning

iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini amalga oshirish bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish chora-tadbirlarining natijalari baholanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi hamda davlatning barqarorligiga xavf tug'diruvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

- ushbu omillarning zararli, salbiy ta'siriga barham berish yoki yumshatishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish va institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish.

Iqtisodiy tizimda xavfsizlikni ta'minlash uchun davlat quyidagilarni ko'zda tutishi lozim:

- ijtimoiy institutlar strategiyasini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning faoliyatini koordinatsiyalashga imkon beradigan institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish;

- xo'jalik jarayonlarining barcha ishtirokchilari uchun lobbizmni qonuniy cheklash, qonunchilikni maksimal unifikatsiyalash (ya'ni imtiyozlari va turli preferenslarni qisqartirish va yo'qotish) uchun iqtisodiy va ijtimoiy xatti-harakatlarning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- iqtisodiyot subyektlari va davlat boshqaruv organlari tomonidan qonunlarga, faoliyat tartib-qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilish;

- iqtisodiy munosabatlar sohasida vujudga keladigan munozara va ziddiyatlarni hal qilish mexanizmini yaratish;

- kadrlarni korxonalar xo'jalik faoliyatini tahlil qilish va investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy usullariga o'qitishni tashkil qilish;

- jamiyatda iqtisodiy barqarorlikni oshirish va ijtimoiy keskinlikning o'sishiga yo'l qo'ymaslik;

- mamlakat iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ijtimoiy-siyosiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, axborot xavfsizligi, siyosiy xavfsizlik, ijtimoiy xavfsizlik, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizim.

Takrorlash uchun savollar

1. Axborotlarni muhofaza qilishning asosiy va yordamchi apparat vositalariga nimalar kiradi?
2. Axborotlarni muhofaza qilishning dasturiy vositalari qanday dasturlardan iborat?
3. Axborotlarni muhofaza qilishning dasturiy vositalarining afzalliklari vakamchiliklari nimalardan iborat?
4. Kompyuter tizimlaridan foydalanish huquqini cheklashning qanday usul va vositalari mavjud?
5. Qanday atributivli indentifikatorlarni bilasiz va ular qanday tartibdaishlaydi?
6. Himoyalovchi apparat-dasturiy komplekslarda himoyalash mexanizmlari nimalardan iborat?
7. Kompyuter viruslari nima?
8. Kompyuter tizimlarining xavfsiz ishlashi uchun qanday qoidalarga rioya etilishi talab etiladi?

GLOSSARIY

Afera – qalloblik, muttahamlik, vijdotsiz harakat yoki ish.

Bankrotlik (ital. bancrotto - aynan singan kursi) – sinish; fuqaro, korxonona, firma yoki bankning mablag‘ yetishmasligidan o‘z majburiyatlari bo‘yicha qarzlarni to‘lashga qurbi yetmasligi.

Bankrotlik – korxonaning sud tomonidan belgilangan moliyaviy inqirozi, ya’ni kreditorlar tomonidan qo‘yilgan talablar va budget oldidagi majburiyatlarni belgilangan muddatlarda qondira olmasligi.

Barqaror rivojlanish – hozirgi davrdagi jamiyat taraqqiyotining eng muhim modellaridan biri bo‘lib, unga ko‘ra eng asosiy vazifa rivojlanishning uzviyligini ta’minlashdir. Barqaror rivojlanish iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa komponentlarni o‘z ichiga olgan holda nafaqat bugungi avlodlarning ehtiyojlarini qondirish, balki kelajakdagi avlodlar uchun ehtiyojlarning kafolatlanishini ham maqsad qiladi.

Bozor muhofazasi – milliy bozorning yoki ayrim tovarlar bozorining, davlatning eksport-importini tartibga soluvchi tadbirlar vositasida himoya qilinishi. B.M. chetdan tovar keltirishni cheklash, ta’qiqlash yoki boj to‘lovini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Boykot (ing. boycott) – norozilik bildirish uchun biron-bir iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan bosh tortish. Iqtisodiy aloqa qiluvchi tomonlarning manfaati o‘zaro zid kelib qolganda ularning biri boykot e’lon qiladi, kelishilgan shartnomani bajarish to‘xtatiladi. Savdo-sotiq ishlarida boykot tovarlarni yetkazib turishdan bosh tortish, oldin belgilangan narxdan voz kechish ko‘rinishlarida yuz beradi.

Byurokratizm – 1) totalitar davlatga xos boshqarish sistemasi; bu boshqarish sistemasi amaldorlarning (davlat xizmatchilarining), hukmron partiya va militsiya (politsiya) apparatining keng quloch yoygan tarmoqlari va xalq ommasi ustidan hukmronlik qiladigan, totalitar davlat yoki bir xovuch partokratiyaning manfaatini ko‘zlab, mehnatkashlarga zulm o‘tkazuvchi va ular ustidan zo‘ravonlik qiluvchi boshqa rasmiy ma’muriy shaxslar yordamida amalga oshiriladi; 2) quruq rasmiyatchilik, qog‘ozbozlik, sansalorlik, masalani ishning mohiyatiga va mehnatkashlarning ehtiyojiga zarar yetkazgan holda yuzaki hal qilish.

Valyuta siyosati – davlat va markaziy banklar tomonidan pul va valyuta muomalasi doirasida pulning xarid quvvatiga hamda mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatish maqsadida o'tkaziladigan tadbirlar majmuasi.

Davlat qarzi – davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, xorijiy mamlakatlardan qarzi. Davlat o'z xarajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi. Davlat zayomlar chiqarib, ularni aholiga, korxonalar va tashkilotlarga sotadi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapital kiritish (qo'yish). Moliyaviy investitsiya, aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish; real investitsiya mamlakat ichkarisida va chet ellarda ishlab chiqarishga kapital kiritish (qo'yish), shuningdek, yosh mustaqil davlatlarga qarz va subsidiyalar berish shakllarida amalga oshiriladi.

Informatsion xavfsizlik – shaxs, jamiyat va davlat hayotiy muhim manfaatlarining axborot urushi, intervensiya hamda dezinformatsiya tazyiqlaridan himoyalanganligidir. Informatsion xavfsizlikning mohiyati davlatning informatsion resurslarini saqlash, axborot sohasida shaxs va jamiyatning qonuniy huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

Informatsion xavfsizlik obyektlari – axborot resurslari, ularning shakllanish, tarqalish va foydalanish tizimi, infrastrukturasi, tizim faoliyatini ta'minlovchi tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlar. Informatsion xavfsizlik resurslari – davlat va korxonalar, tashkilot va muassasalarning hujjatlar shaklidagi (kutubxona, arxiv, fond) axborotlar, komp'yuter dasturlari, bilim va axborot bazalari hamda boshqa tashkilot turlaridan iborat.

Inflyatsiya (lot. inflatio – shishish, ko'chish, ko'tarilish) – pulning qadrsizlanishi; muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi.

Ishsizlik – aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi. Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Iqtisodiy jinoyatlar – milliy iqtisodiyotga, uning tarmoqlari yoki sohalariga, korxonalar, tashkilot va muassasalar hamda fuqarolarga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin boʻlgan, jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir. Bunday jinoyatlarning sodir etilishi natijasida jamiyat, davlat, xoʻjalik subyektlariga, ayrim fuqarolarga moddiy ziyon yetkaziladi, jamiyatning iqtisodiy negizlariga tajovuz qilinadi. Ularga: 1) oʻzgaralar mulkini talon-taroj qilish; 2) oʻzgaralar mulkini talon-taroj qilish bilan bogʻliq boʻlmagan jinoyatlar; 3) iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar; 4) xoʻjalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar kiradi.

Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar - mamlakat manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish, qalbaki pul yoki qimmatli qogʻozlar yasash, ularni oʻtkazish, valyuta bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish, chet el valyutasini yashirish, soxta tadbirkorlik, soxta bankrotlik, bankrotlikni yashirish, bojxona toʻgʻrisidagi qonunlarni buzish, rangli metallar, ularning parcha va rezgi chiqitlarini tayyorlash, olish, ulardan foydalanish hamda sotish qoidalarini buzish kabilar kiradi.

Iqtisodiy manfaatlar – iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari (subyektlari)ning oʻzlari tomonidan anglangan va ularni faoliyatga undovchi hayotiy ehtiyojlari, iqtisodiy faoliyatni harakatlantiruvchi kuch. Amal qilish darajasiga koʻra yakka shaxs, guruh yoki korporativ, milliy yoki umumdavlat miqyosidagi iqtisodiy manfaatlar mavjud.

Iqtisodiy mustaqillik – milliy iqtisodiyotning chet davlatlarga bogʻliqligini kamaytirish va milliy manfaatlariga xizmat qilishi uchun shart-sharoitlarning taʼminlanishi. Uning quyidagi mezonlari mavjud:

Iqtisodiyotning ochiqligi – mamlakat iqtisodiyotining chet el tovarlari, kapitali, ishchi kuchi migratsiyasi uchun muayyan darajada ochiq boʻlishini taqozo etadi. Mamlakat chet el bilan iqtisodiy aloqalarini oʻz milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda va erkin yuritadi;

Iqtisodiy siyosat – mamlakat maqsadlari, vazifalari, manfaatlariga muvofiq holda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga muayyan yoʻnalish berish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga

solish va boshqarish sohasidagi davlat, hukumat faoliyatining bosh yo'nalishi, tadbirlari tizimi. I.S. agrar, tarkibiy, investitsiya, moliya-kredit, ijtimoiy, tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnika, soliq, byudjet sohalaridagi siyosatni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy xavfsizlik – iqtisodiy kategoriya bo'lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi. I.X.milliy iqtisodiyot mustaqilligining, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'zo'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisidir. I.X.iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holatdagi, bunday holatda mamlakat milliy manfaatlarning kafolatli himoya qilinganligi, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ijtimoiy yo'naltirilganligi, ichki va tashqi jarayonlarining eng noqulay sharoitlarida ham mudofaa salohiyati yetarli darajada ta'minlangan bo'ladi.

Ichki iqtisodiy xavfsizlik – tabiiy, texnikaviy, iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makro iqtisodiy rivojlanishning hamda turli beqarorlikni, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezoni – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy xolatni baholash. Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko'rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarning miqdor jihatdan ifodalanishi.

Iqtisodiy razvedka – xorijiy davlatlarning, raqobatchi korxonalar (firma) larning iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy siyosati va iqtisodiy holatiga, doiralarga oid muhim maxfiy ma'lumotlarni yashirincha to'plash.

Iqtisodiy tahdid – jamiyat, davlat va ularning subyektlari alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi, ularga ziyon, zarar-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tug'diruvchi omillar, shart-sharoitlar va voqealarni ifodalaydi.

Iqtisodiy shpionaj – raqibiga zarba berish, raqobat kurashida yengish, xo‘jalik faoliyatida o‘zib ketish maqsadida tijorat siri hisoblangan ma’lumotlarni yashirincha to‘plashga qaratilgan xufyona faoliyat.

Iqtisodiy qonunbuzarlik – xo‘jalik yuritish amaliyotida belgilangan va qaror topgan qonun-qoidalar va mezonlarga zid xatti-harakat yoki harakatsizlik.

Kompensatsiya – ko‘rilgan zararni, xarajatlarni qoplash, qarzni qaytarish, o‘rnini qoplash, tovon to‘lovlari majmui.

Kontrabanda (ital. contrabando) – davlat chegarasidan mollar, qimmatbaho buyumlar va boshqa narsalarni qonunga xilof (yashirincha) usullarda o‘tkazish, shuningdek, ta’qiqlangan mollarni olib o‘tish uchun noqonuniy harakatlar qilish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy muhim manfaatlariga xavf soluvchi ichki va tashqi tahdid, tajovuzlardan ma’muriyat va personal tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, injenerlik texnika tavsifdagi chora-tadbirlar tufayli vujudga keltirilgan himoyalanganlik holatidir.

Korrupsiya – mamlakat iqtisodiy resurslariga, davlat mulkini taqsimlash jarayonlarida uning bir qismiga ega bo‘lish maqsadida uyushgan jinoiy guruhning shaxsiy boylik orttirish maqsadlarini va urug‘-aymoqlarining manfaatlarini davlat manfaatlaridan ustun qo‘yuvchi davlat xizmati amaldorlarini o‘z domiga ilintirib, ulardan foydalanishi va ular bilan birikib, qo‘shilib ketishidir.

Moddiy zarar – 1) talofat, katta xarajat, mol-mulk va pul mablag‘lardan mahrum bo‘lish, to‘liq olinmagan foyda; 2) istalmagan o‘zgarish va yo‘qotishlar, bir subyekt faoliyati, harakatlari orqali boshqa subyekt, tabiiy atrof-muhitga, odamlarga yetkazilgan zarar. Moddiy zarar korxonaga yoki xo‘jalik faoliyatida ishlab chiqarish xarajatlarining daromadga oshib ketishi natijasida vujudga keladi.

Narkobiznes – sof narkotik moddalar va tarkibida shunday moddalar bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish orqali daromad topish. Proteksionizm (fran. protectionnisme, lot. protectio – himoya) – davlatning milliy iqtisodiyotining chet el raqobatidan ichki bozorni chet el tovarlarining kirib kelishidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati. Proteksionizm eksportni rag‘batlantirish,

importni cheklash, import mollaridan boj haqlarini oshirish va shunga o'xshash boshqa tadbirlarida o'z ifodasini topadi.

Raqobatchilik qobiliyati, raqobatga bardoshlilik – tovarning bozordagi shunga o'xshash tovarlarga nisbatan barcha sifat va iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslovchi tavsifi. Agar tovarning iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ustunligi sezilsa, uning raqobatchilik qobiliyati yuqori bo'ladi. Uning raqobatchilik qobiliyati uni ishlab chiqargan korxonaga va mamlakatning nufuzini, obro'-e'tiborini bildiradi, ularga bozorning ishonchini oshiradi. Bu qobiliyat qanchalik yuqori bo'lsa, mol shunchalik ko'p va tez sotiladi, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) shunchalik ko'p foyda ko'radi.

Resurslar – 1) resurs, imkoniyat, boylik manbai; vosita, chora, iloj; 2) ishlab chiqarishni ta'minlaydigan omil va vositalarni bildiradi. Iqtisodiy resurslar o'z ichiga kapital (ishlab chiqarish vositalari), mehnat (mehnat layoqatiga ega aholi, inson kapitali), yer (tabiiy resurslar), tadbirkorlik qobiliyati va axborotni oladi.

Sabotaj – ishni buzish, o'zini ishlagan qilib ko'rsatish va shu yo'l bilan ishga to'sqinlik qilish. Davlat yoki jamiyat muassasasi, korxonaga va tashkilotlarida me'yoridagi ishga oldindan o'ylab qo'yilgan va yashirin xarakterga ega bo'lgan qarshi harakat.

Soxta ishbilarmonlik (tadbirkorlik) – kredit olish, soliqlardan ozod bo'lish, foyda ko'rish yoki taqiqlangan faoliyatni yashirish maqsadida hech qanday ishbilarmonlik yoki bank faoliyatini olib borishni mo'ljallamagan kommertsiya tashkilotini tuzish. Fuqarolarga, tashkilot yoki davlatga katta zarar keltiruvchi iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy faoliyat sohasidagi jinoyatchilik hisoblanadi.

Strategiya – korxonaning resurslarini taqsimlash va nazorat qilish orqali belgilangan uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan amallarning umumlashtiruvchi majmuidir.

Tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy xavfsizligi – tadbirkorlik subyekti tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va injener texnik tavsifdagi chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarining ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir.

Tahdid – jamiyat, davlat va ularning subyektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga

chiqarishga to‘sqinlik qiladigan, ziyon-zahmat keltiradigan, xavf-xatar tug‘diradigan omillar va shart-sharoitlar. Ichki tahdidlar – mamlakat ichida vujudga keladigan tahdidlar.

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik – mamlakatning jahon bozorlaridagi raqobatga bardoshliligi, milliy valyutaning barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvolidagi barqarorligi bilan tavsiflanadi. Siyosiy terrorizm – siyosiy arboblarga, ular o‘tkazayotgan siyosatga, hukumatlarga ta’sir o‘tkazish maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar. **Axborot sohasida terrorizm** – jamiyat a’zolarining ruhiyatiga, xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatish. Iqtisodiy sohadagi terrorizm – terroristlarning iqtisodiy manfaatga erishish maqsadida raqiblariga, aholining turli qatlamlari va guruhlariga, davlatlar va ularning boshliqlariga ta’sir o‘tkazishi.

Ijtimoiy terrorizm – jinoyatchilik miqyoslarining kengayishi, kriminal vaziyatning keskinlashuvi, umumiy ijtimoiy beqarorlikning vujudga kelishi. Tijorat siri – ishlab chiqarish va savdo-sotiqning bevosita ishtirokchilarigagina ma’lum bo‘lgan va boshqalarga e’lon qilinmaydigan ma’lumotlar.

Yangi texnika – texnologiya, ishlab chiqarishni yangichasiga tashkil etish, yangi materiallarni qo‘llash, boshqalarda bo‘lmagan, hayotiy sikli uzun bo‘lgan tovarlarni o‘zlashtirish sir tutiladi.

Firibgar – firib beruvchi, hiylagar, aldoqchi; aldamchilik, tovlamachilik, makru hiyla bilan shug‘ullanuvchi kimsa.

Xo‘jalik faoliyati sohasidagi iqtisodiy jinoyatlar – sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish, etil spirtli, alkagolli mahsulot va tamaki mahsulotlarini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug‘ullanish, savdo yoki xizmat ko‘rsatish qoidalarini buzish faoliyati bilan litsenziyasiz shug‘ullanish, qonunga xilof ravishda axborot to‘plash, uni oshkor qilish yoki undan foydalanish, raqobatchilikni obro‘sizlantirish kabilardan iborat.

Xorij kapitali ustidan samarali nazorat – xorij kapitali tomonidan milliy tabiiy boyliklarning talon-taroj qilinishiga, ekologiyaga zarar yetkazishga, ish o‘rinlarini qisqartirishga, milliy kapitalni siqib qo‘yishga yo‘l bermaslik maqsadida qo‘llaniladigan nazorat vositalari va usullari majmuasi.

Xavfsizlik – har qanday xavf-xatardan o‘zini himoyalangan deb hisoblovchi inson ruhining xotirjam holati; insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga keladigan xavf-xatar, tahdidlardan himoyalanganlik, kafolatlanganlik.

Xavf-xatar – jamiyat, davlat, xo‘jalik subyekti, shaxs hayot faoliyatiga, rivojlanishga tahdid soluvchi potentsial yoki real kuch, omil, shart-sharoit, vaziyat.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik – har bir davlat, ya’ni dunyo hamjamiyati a’zosining o‘z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta’minlangandagi holati.

Xufyona (yashirin) iqtisodiyot – davlat statistika organlarida hisobga olinmagan, g‘ayriqonuniy va iqtisodiy faoliyatga teskari bo‘lgan harakatlar yig‘indisi.

Xufyona iqtisodiyot – bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning xarajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

Yashirin yoki norasmiy iqtisodiyot – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo‘jalik munosabatlari yig‘indisi.

Chayqovchilik – turli mollarni arzon olib, qimmat sotish bilan daromad topishni ko‘zlaydigan faoliyat, man etilgan tijorat ishi; xufyona iqtisodiyotning bir qismi. Chayqovchilik obyekti taqchil (defitsit) tovarlardir.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy manfaatlarining, ya’ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish, mulkdor bo‘lish, hayotiy iste’mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo‘lish, qariganda ijtimoiy ta’minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

Embargo (isp. ta’qiq lab qo‘yish) – 1) Mamlakat tashqarisiga mol, oltin, valyuta va boshqalarni chiqarish yoki kiritishni ta’qiq lab qo‘yish, chet mamlakatga qarashli kemalar, yuklar va jihozlarni ushlab qolish; 2) Boshqa mamlakatlarning huquqni buzish harakatlariga javoban hukumat tomonidan boshqa mamlakat yoki o‘z

kemalarining mamlakat portidan chiqib ketishini talab etishi. Embargo iqtisodiy va siyosiy sabablarga ko'ra hukumat tomonidan joriy etiladi.

O'zgarar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq iqtisodiy jinoyatlar – moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va mehnat mahsuloti bo'lgan boyliklarni taqsimlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiluvchi jinoyatlardan eng xavflisi hisoblanadi. O'zgarar mulkini o'zlashtirish usuliga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida talon-taroj qilishning: bosqinchilik, tovlamachilik, o'zlashtirish (rastrata) firibgarlik, o'g'rilik kabi shakllari kiritilgan. (164-169-moddalar). Talon-tarojning predmeti moddiy qiymati, pul bahosiga ega bo'lgan va o'zgarar mulki hisoblangan pul, qimmatbaho qog'ozlar va shakllardir. O'zgarar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlarga aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar yetkazish, jinoiy yo'l bilan topilgan mulkni olish yoki o'tkazish, mulkni qo'riqlashga vijdotsiz munosabatda bo'lish, mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish, axborotlashtirish qoidalarini buzish kabi qilmishlar kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Qonunlar va boshqa huquqiy, siyosiy, rasmiy hujjatlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T.: O‘zbekiston, 2017.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi 2017-yil 3-yanvardagi 419-sonli Qonun. 3. O‘zbekiston Respublikasining “Mudofaa Doktrinasini to‘g‘risida”gi 2018-yil 9-yanvardagi O‘RQ-458-sonli Qonun.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy islohotlar konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2017-yil 8-sentabrdagi PF-5185-sonli Farmoni.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki obyektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib taomillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 17-yanvardagi PF-4933-sonli Farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 18-apreldagi PQ-2895-sonli Qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tashqi bozorlarda mahalliy mahsulotlarning eksport qilinishi va raqobatdoshligini ta‘minlashni yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 25-maydagi PF5057-sonli Farmoni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2017-yil 4-sentabrdagi PQ-3254-sonli Qarori.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko‘rsatkichlari xalqaro standartlarga 299 muvofiqligini ta‘minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 18-maydagi PF-5995-sonli Farmoni.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi (O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 5-sentabrdagi «Xavfsizlik va mudofaa sohasidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi O‘RQ564-son Qonuni) 2020-yil 22-apreldagi PF-5983-sonli Farmoni.

12. “O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to‘g‘risida”gi 2018-yil 5-apreldagi O‘RQ-471-sonli Qonuni.

II. O‘zбекистон Respublikasi Prezidentining asar va ma’ruzalari

13. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak: Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. – T.: “O‘zbekiston”, 2017.

14. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga ko‘ramiz: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi // Xalq so‘zi, 2016-yil 15-dekabr.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2017-yil 22-dekabr // Xalq so‘zi, 2017-yil 23-dekabr.

16. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya erkin va farovon xayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy yettirishning mustaxkam poydevoridir // O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi // Xalq so‘zi, 2018-yil 30-dekabr.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2018-yil 28-dekabr // Xalq so‘zi, 2018-yil 29-dekabr.

III. Kitob va risolalar

18. “Mehnatni muhofaza qilish” H. Rahimov, A. Azamov, T.Tursunov., //T.: “O‘zbekiston” nashriyoti 2003 y.
19. “Hayotiy faoliyat xavfsizligi” O.Qudratov, T .G ‘aniyev., 111.: “M ehnat” - 2004 y
20. “Favqulodda vaziyatlarda fuqaro muhofazasi” O. Qudratov, T .G ‘aniyev., /T.: “Yangi asr avlodi” - 2005 y
21. Abduraxmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. - T.: “Fan va texnologiya“, 2013. - 476 b. 19. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot // Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri. – T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyot davlat korxonasi, 2018. - 592 b.
22. Аверченков В.И. Системы защиты информации в ведущих зарубежных странах: Учебное пособие. – Брянск, 2007.
23. Алферов А.П., Зубов А.Ю., Кузьмин А.С, Черемушкин А.В. Основы криптографии: Учебное пособие. – М., 2002.
24. Арипов М. Пудовченко Ю. Е., Арипов М. Основы Интернет. – Т.,2003.
25. Безбогов А.А. Методы и средства защиты компьютерной информации. Учебное пособие. – Тамбов, 2006.
26. Давыдов А.С., Маслова Т.В. Информационные технологии в деятельности органов внутренних дел: Учебное пособие. Челябинск, 2007.
27. Зайцев А.П., Голубятников И.В., Мещеряков Р.В. Программно-аппаратные средства обеспечения информационной безопасности: Учебное пособие. – М., 2006.
28. Мельников В.П. и др. Информационная безопасность и защита информации: Учебное пособие. – М., 2008.
29. Karimov I.M. va boshqalar. Axborot texnologiyalari: Darslik. – T.,2011.
30. Karimov I.M. va boshqalar. Informatika: Darslik. – T., 2012.
31. Мельников В.П. Информационная безопасность. Учебное пособие. – М., 2005.

32. Миродова Ш. Проблемы обеспечения информационной безопасности Республике Узбекистан в условиях глобализации. – Т., 2008.

33. Муҳаммадиев Ж.Ў. Ахборот хавфсизлиги: муаммо ва ечимлар: Монография. – Т., 2011.

34. Партыка Т. Л., Попов И. И. Информационная безопасность: Учебное пособие. – М., 2002.

35. Абдурахманов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабаев Ш.Х. Региональная экономика и управление. Учебник // Под ред. Акад. С.С. Гулямова. - Т.: Изд-во “Fan va texnologiya”, 2007.

36. Авдийский В.Н., Дадалко В.А., Синявский Н.Г. Национальная и региональная экономическая безопасность России. Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2017. – с. 364.

37. Безденежных Т.И. Разработка стратегии обеспечения экономической безопасности на макро-, мезо- и микроуровнях: учебное пособие. СПб.: СПбГЭУ, 2015. – с. 119.

38. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. – СПб: Изд. “Вектор”, 2007.

39. Гафнер В.В., Петров С.В., Забара Л.И. Опасности социального характера и защита от них: учеб. пособие. - М.: Флинта: Наука, 2012. – 320 с.

40. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб-метод пособие. - М.: Финансы и статистика, 2012.

41. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государств. Аналитический доклад. – М., 2009.

42. Дмитриев Ю.А., Васильева Л.П. Региональная экономика. Учебник. - М.: КноРус, 2016. – с. 262. 302

43. Елфимова О.С. Основы национальной и экономической безопасности. Учебное пособие. Елфимова О.С. – 2-е изд. – СПб.: Троицкий мост, 2018. – с. 226.

44. Каранина Е.В. Экономическая безопасность. На уровне государства, региона, предприятия. – СПб.: Интермедия, 2017. – с. 412.

45. Кардашова И.Б. Основы теории национальной безопасности. Учебник. – М.: Юрайт, 2018. – с. 302.

46. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. – Ростов на Дону: Феникс, 2007.

47. Кунцман М.В. Экономическая безопасность: учебное пособие // М.В.Кунцман. – М.: МАДИ, 2016. – с. 152.

IV. Jurnal va gazetalar, ilmiy to‘plamlardagi maqolalar va tezislar

48. *Экономическая безопасность региона: сущность, виды, критерии оценки.* Симонович, Николай Евгеньевич; Киселева, Ирина Анатольевна;

49. *Финансовая безопасность предприятий: необходимость системного подхода и участия банков.* Янкина, Ирина Александровна; Спиридонов, Евгений Эдуардович, 2016.

50. *Экономическая безопасность инновационного предприятия: институциональный подход.* Васильев, В.Л.; Туктарова, Э.М., 2014

51. *Подходы к формированию концепции экономической безопасности предприятия.* Вишневецкая, О.В., 2011

52. *Diversification of business activity in rural areas as a risk minimization tool of economic security.* V.Boiko, 2017.

53. *Comprehensive estimation of industrial security of high technology industry.* H. Weida, L. Zhifeng, H. Rong, 2016.

54. *Tax risks estimation in the system of enterprises economic security.* A.Poltorak, V.Yuriy, 2016.

55. *Origin and definition of the category of economic security of enterprise.*

A. Ianioglo, T.Polajeva, 2016.

V. Xorijiy nashrlardagi kitob va maqolalar

56. Ellul, J., Wilkinson, J., & Merton, R. (1964). . Nueva York: Random House. The technological society

57. Jasanoff, S. (2016). . WW Norton & Company. The Ethics of Invention: Technology and the Human Future

58. Jasanoff, Sheila. (2003). Technologies of humility: citizen participation in governing science. , (3), Minerva 41 223-244.

59. Jasanoff, Sheila. (2009). (1st ed.). Cambridge Science at the bar: Law, science, and technology in America England etc.: Harvard University Press.

60. Martínez-Quirante, R., & Rodríguez-Alvarez, J. (2018). Inteligencia artificial y armas letales autónomas: un . Oviedo: Trea. Retrieved from nuevo reto para Naciones Unidas <https://www.trea.es/books/inteligencia-artificial-y-armas-letales-autonomas-un-nuevo-reto-para-naciones-unidas>

61. Marx, L. (2000). . Oxford: Oxford The machine in the garden: technology and the pastoral ideal in America University Press.

62. Postman, N. (2011). Nueva York: Vintage Books. Technopoly: The surrender of culture to technology

63. Rodríguez, J. (2016). (1st ed.). La civilización ausente: Tecnología y sociedad en la era de la incertidumbre Oviedo: Trea.

64. Neil Postman. Technopoly: The Surrender of Culture to Technology. Knopf Doubleday Publishing Group, 2011. p-240.

65. James Q. Wilson. *Technological Slavery*. Fitch & Madison Publishers, LLC; Third Edition, Revised and Expanded, Revised and Expanded (July 2, 2019)

VI. Statistik to‘plam va manbalar

66. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. Statistik to‘plam 2015-2019 yil. - Toshkent, 2020.

67. O‘zbekiston raqamlarda. Statistik to‘plam 2015-2019 yil. - Toshkent, 2020.

68. Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2019 год. – Т., 2020. VII. Internet saytlar

69. www.gov.uz

70. www.lex.uz

71. <http://parliament.gov.uz>

72. <http://strategy.regulation.gov.uz>

73. <https://www.shs-conferences.org> - System performance indicators of regional economic security

74. <https://dspace.kpfu.ru> – Economic Security Policy of the Russian Federation

75. <https://www.researchgate.net> – Threats to economic security of the region

76. <https://journals.aserspublishing.eu> – Economic Security of Regions

VII. Internet saytlar

77. <http://www.gov.uz>

78. <http://www.lex.uz>

79. <http://www.stat.uz>

80. <http://www.cbu.uz>

81. <http://www.digitalmetricsplaybook.com>

82. <http://www.marketo.com>

83. <http://www.bizneslab.uz>

84. <http://www.study.com>

85. <http://www.inderscience.com>

86. <http://www.free-management-ebooks.com>

87. <http://www.eksmo.ru>

88. http://www.ar_emelin.ru

89. <http://uz.cintech.ru>

90. <http://uz.cintech.ru>

91. <http://www.energetiki.net>

92. <http://www.ozon.ru>

93. <http://www.ekon.oglib.ru>

94. <http://www.webbl.ru>

95. <http://www.bookshunt.ru>

96. <http://www.gov.uz>

97. <http://www.mehnat.uz>

98. <http://www.stat.uz>

99. <http://www.lex.uz>

100. <http://www.ima.uz>

101. <http://www.region-ural.by.ru>

102. <http://www.delo.net>

103. <http://www.doski.ru>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB Xavfsizlik va texnologiya fanining nazariy va amaliy asoslari	6
1.1. Xavfsizlik va texnologiya fanining fan sifatida o‘rganilishi.....	6
1.2. Fanning tuzilishi va uning iqtisodiy fanlar tizimida tutgan o‘rni hamda boshqa o‘quv fanlari bilan bog‘liqligi.....	9
1.3. Xavfsizlik va texnologiya fanining iqtisodiy islohotlar davridagi maqsadi va asosiy vazifalari....	13
1.4. Fanning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi tutgan o‘rni.....	20
2-BOB Mamlakat xavfsizligini ta’minlash muamollari	31
2.1. Xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, mamlakat xavfsizligi tushunchalarining mohiyati.....	31
2.2. Mamlakat xavfsizligini ta’minlash siyosati va uning bosh maqsadlari.....	37
2.3. Mamlakat xavfsizligini ta’minlash siyosatini amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari, asosiy shartlari, muhim dastaklari.....	42
3-BOB Iqtisodiyot tarmoqlarini innovatsion rivojlantirishda axborot texnologiyalarining o‘rni	46
3.1. Iqtisodiyot tarmoqlarida axborot texnologiyalarni qo‘llash maqsadlari.....	46
3.2. Innovatsion rivojlanish yo‘llari.....	51
3.3. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda axborot texnologiyalarining o‘rni.....	55
3.4. Innovatsion rivojlanishdagi tahdidlar.....	62
4-BOB Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida boshqaruv tizimlarini tashkil etish	65
4.1. Axborot va axborot texnologiyalari tushunchasi.....	65
4.2. Axborot texnologiyalarining tasnifi.....	69
4.3. Axborot texnologiyalari asosida korxonalarni boshqarishni takomillashtirishning uslubiy asoslari.	73

4.4.	Menejmentda axborot texnologiyalari. Axborot tizimlari.....	77
4.5.	Kompyuter texnologiyalari asosida boshqarish tizimlarini qayta qurish.....	80
	Kompuyuter texnologiyalari asosida boshqarish tizimlarini qayta ko‘rish	83
5-BOB	Kriptografik tizimlar va ularning mohiyati	87
5.1.	Kriptografiya va kriptografik tizim tushunchasi.....	87
5.2.	Kriptografik algoritmlarning tasnifi.....	93
5.3.	Axborot xavfsizligi auditi.....	100
5.4.	Kriptografik tizimlar va ularning xavfsizlikni ta‘minlashdagi o‘rni.....	105
6-BOB	Axborot tizimlarida xavfsizlik.....	115
6.1.	Axborot xavfsizligini aniqlash.....	115
6.2.	Axborot xavfsizligini himoya qilish tizimiga qo‘yiladigan talablar.....	122
6.3.	Xavfsizlik tizimining modeli.....	128
6.4.	Maxfiy ma‘lumotlarning turlari.....	136
6.5.	Axborot manbalarining maxfiyligiga tahdidi...	140
7-BOB	Davlatning axborot siyosati va o‘ziga xos xususiyatlari.....	148
7.1.	Davlatning axborot siyosati va uning shakllanishi.....	148
7.2.	Davlatning axborot siyosati: konsepsiyaning o‘ziga xos xususiyatlari.....	156
7.3.	Davlat axborot siyosatining aspektlari va vazifalari.....	162
8-BOB	Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda xavfsizlik.....	170
8.1.	Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar tasnifi...	170
8.2.	Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar vazifalari va undagi subyektlar faoliyati.....	179
8.3.	Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda xavfsizlik choralari.....	183
	GLOSSARIY.....	187
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	196

СОДЕРЖАНИЕ

	ВВЕДЕНИЕ.....	3
Глава 1	Теоретические и практические основы науки о безопасности и технологиях.....	6
1.1.	Изучение безопасности и технологий как науки.....	6
1.2.	Структура науки и ее роль в системе экономических наук и ее связь с другими дисциплинами.....	9
1.3.	Цели и основные задачи безопасности и технологий науки в период экономических реформ.....	13
1.4.	Роль науки в развитии экономики страны.....	20
Глава 2	Проблемы безопасности страны.....	31
2.1.	Сущность понятий безопасности, экономической безопасности, национальной безопасности.....	31
2.2.	Политика национальной безопасности и ее основные цели.....	37
2.3.	Основные направления, основные условия, важные опоры для реализации политики национальной безопасности.....	42
Глава 3	Роль информационных технологий в инновационном развитии секторов экономики.....	46
3.1.	Цель использования информационных технологий в различных отраслях экономики.....	46
3.2.	Пути инновационного развития.....	51
3.3.	Роль информационных технологий в развитии цифровой экономики.....	55
3.4.	Угрозы инновационному развитию.....	62
Глава 4	Организация систем управления на основе современных информационных технологий.....	65
4.1.	Понятие об информации и	

	информационных технологиях.....	65
4.2.	Классификация информационных технологий.....	69
4.3.	Методологические основы совершенствования управления предприятиями на основе информационных технологий.....	73
4.4.	Информационные технологии в менеджменте. Информационные системы...	77
4.5.	Реконструкция систем управления на базе компьютерных технологий.....	80
Глава 5	Криптографические системы и их сущность.....	87
5.1.	Понятие о криптографии и криптографических системах.....	87
5.2.	Классификация криптографических алгоритмов.....	93
5.3.	Аудит информационной безопасности...	100
5.4.	Криптографические системы и их роль в безопасности.....	105
Глава 6	Безопасность в информационных системах.....	115
6.1.	Определение информационной безопасности.....	115
6.2.	Требования к системе защиты информации.....	122
6.3.	Модель системы безопасности.....	128
6.4.	Типы конфиденциальной информации...	136
6.5.	Угроза конфиденциальности источников информации.....	140
Глава 7	Информационная политика и особенности государства.....	148
7.1.	Информационная политика государства и ее формирование.....	148
7.2.	Государственная информационная политика: особенности концепции.....	156
7.3.	Аспекты и задачи государственной информационной политики.....	162
Глава 8	Безопасность в политических и	

	социально-экономических системах.....	170
8.1.	Классификация политических и социально-экономических систем.....	170
8.2.	Задачи политической и социально-экономической систем и деятельность их субъектов.....	179
8.3.	Меры безопасности в политических и социально-экономических системах.....	183
	ГЛОССАРИИ.....	187
	СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	196

J.Sh.To‘xtabayev, X.F.Uktamov

XAVFSIZLIK VA TEXNOLOGIYA

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	SH.Raupova
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35

№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 14,0. Nashriyot bosma tabog‘i 13,0.

Tiraji: 50. Buyurtma №173

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»

bosmaxonasida chop etildi.

100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,

Universitet ko‘chasi, 7-uy.

ISBN 978-9943-7627-0-1

